

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1920

bron

*Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1919-1920. E.J. Brill, Leiden 1920*

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192001_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 9^{den} Juni 1920.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 17^{den} Mei 1920.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 9^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I. Opening der Vergadering door den Voorzitter, Dr. J.W. MULLER, met eene toespraak.

II.* Voordracht van den Heer Dr. J.J.A. VAN GINNEKEN: 'De beoefening der Nederlandsche dialecten'.

III. Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

IV. Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V. Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

VI. Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII. Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII. Verslag der Commissie voor Schoone Letteren.

* Het Bestuur zal voorstellen de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze (na punt XII).

IX. Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

X. Voorstel van de Maandelijksche Vergadering om uit de beschikbare renten van het Fonds te verleen:

a. een bedrag van ten hoogste *f* 400 voor het samenstellen der kopij van een nieuw supplement 1911-1920 op *PETIT'S Repertorium der Verhandelingen en Bijdragen betreffende de geschiedenis des Vaderlands*;

b. een bedrag van *f* 37.50 's jaars, gedurende vijf jaren, voor het *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde*;

c. een bedrag van *f* 40 's jaars, gedurende drie jaren, voor de Commissie tot onderzoek van het Boerenhuis in Nederland.

XI. Voorstellen van het Bestuur:

a. De jaarlijksche bijdrage der leden te verhoogen tot *f* 10 en in verband daarmee art. 11 der Wet te wijzigen in: 'De leden betalen eene jaarlijksche bijdrage van tien gulden. Dit bedrag wordt verminderd tot acht gulden voor hen die verklaren den bundel Levensberichten niet te begeeren'.

b. Het aantal afdrucken der Levensberichten, voor den schrijver bestemd, van 40 te verminderen op 25, en dus art. 72 der Wet te wijzigen in: 'De schrijvers of bewerkers van geschriften, welke vanwege de Maatschappij worden uitgegeven, hebben recht op een zeker getal afdrucken: die van Levensberichten, Mededeelingen en kleinere Verhandelingen op vijf en twintig, en die van grootere werken op twaalf'.

XII. Voorstel van de Commissie voor Schoone letteren:

'In de drie eerstvolgende jaren te zamen voor letterkundige doeleinden een bedrag van ten minste duizend gulden beschikbaar te stellen, welk bedrag besteed zal worden volgens voorstellen, door de Commissie voor Schoone Letteren aan de Jaarvergadering in te dienen'.

XIII. Verkiezing van twee Bestuursleden in de plaats van den Heer Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, die aan de beurt van aftreden is, en van den Heer E.J. DE MEESTER, tijdelijk Bestuurslid. De door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltallen zijn:

1°. *a.* DR. G.J. BOEKENOOGEN.

b. DR. A. BEETS.

2°. *a.* DIRK COSTER.

b. DR. P.H. VAN MOERKERKEN JR.

XIV. Verkiezing van een lid der Commissie voor Schoone Letteren in de plaats van den Heer M. EMANTS, die wegens verblijf in het buitenland zijn ontslag heeft genomen. Het door die Commissie voorgedragen dubbeltal is:

a. MEVR. A. VAN RHIJN-NAEFF.

b. DR. P.H. VAN MOERKERKEN JR.

NAMENS HET BESTUUR, S.G. DE VRIES, *Secretaris*.

De Vergadering wordt bijgewoond door de Bestuursleden: J.W. Muller, *Voorzitter*, Johanna W.A. Naber, J. Heinsius, *Penningmeester*, E.J. de Meester, G. Kalff, J. Huizinga, S.G. de Vries, *Secretaris*, door R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris*, door de gewone Leden: L. Knappert, C. Snouck Hurgronje, B.A.P. van Dam, H.D. Tjeenk Willink, V. Loosjes, C.J. Wijnaendts Francken, J.M. Sterck-Proot, A. Draaijer-De Haas, T.B. Roorda, N.J. Krom, J.F.M. Sterck, J.M.N. Kapteyn, P.A.A. Boeser, W. Draaijer, J. Kleyntjens, M. van Rhijn, Ph. S. van Ronkel, K.H. Roessingh, H.D. Verdam, N. van Wijk, J.H. Abendanon, D.C. Hesseling, H. van Gelder, C.J.M. van Gelder-Van de Water, Christine Doorman, W.P. Kops, J. van Ammers-Küller, V. Loosjes Az., Chr. Kroes-Ligtenberg, E.H. Korevaar-Hesseling, M.E. Kronenberg, Fenna de Meyier, W.M.C. Regt, Annie Salomons, B.M. Berg-Van der Stempel, J. Berg, F.A. Lieftrinck, C.H. Ph. Meyer, C. Peltenburg Pz., H.M. Werner, W.P. van Stockum Jr., A.G. de Leeuw, W.F. Leemans, C.P. Burger Jr., J. Knottenbelt, G.J. Boekenoogen, L.A. Kesper, W.L. de Vreese, F.E. Baron Mulert, H.T. Colenbrander, M. Esser, C. Easton, C. Veth, M.C. Kooy-Van Zeggelen, H.E. van Gelder, J.V. de Groot, N.J. Beversen, G.G. Kloeke, L.A. Vogel, D. Coster, H.S.S. Kuyper, J.J.A. van Ginneken, J. van der Valk, K.H. de Raaf, G.J. Dozy, G. Hulsman, Cath. van Rennes, P.J. Blok, A. Beets, A. Eekhof, J.B. Breukelman.

I. De Voorzitter de Heer Dr. J.W. Muller opent te elf uren de Vergadering met eene toespraak, door hem ter uitgaaf afgestaan en hierachter gedrukt (Bijlage I).

II-VIII, X. Op voorstel van het Bestuur wordt besloten de behandeling van punt II en X uit te stellen tot na de pauze en de gewone jaarverslagen ditmaal wegens den beperkten tijd, voor kennisgeving aan te nemen (gedrukt hierachter, Bijlagen II-VII).

IX. Namens de Commissie voor stemopneming, in de Maandvergadering van 5 Mei benoemd, doet de Heer Dr. L. Knappert mededeeling van den uitslag der stemming gehouden ter verkiezing van nieuwe leden der Maatschappij, nl. volgens besluit dier Vergadering, 20 gewone en 3 buitenlandsche leden. De Commissie waarin met den Heer Knappert zitting hadden de HH. W. Draaijer, Dr. G.G. Kloeke, Dr. N.J. Krom, Dr. R. van der Meulen Rz., C. Peltenburg Pz. en Dr. S.G. de Vries, heeft uit handen van den Secretaris ontvangen 198 stembiljetten. Gekozen zijn (in alphabetische volgorde):

Gewone Leden:

Mevr. W.L. Boldingh-Goemans te Haarlem.
Dr. H. Burger te Amsterdam.

Mr. A. van Gijn te 's-Gravenhage.
 Jan van Gilse te Utrecht.
 Dr. A. Goslinga te Amsterdam.
 Mevr. C.M. van Hille-Gaerthé te 's-Gravenhage.
 Mevr. E. Ph. Holtrop-Van Gelder te Amsterdam.
 Dr. C.E. Hooykaas te Rotterdam.
 Dr. F.M. Jaeger te Groningen.
 Dr. L.W.A.M. Lasonder te 's-Gravenhage.
 C.D. van der Lugt Melsert te 's-Gravenhage.
 J.N. Pattist te Aardenburg.
 Mej. M. Ramondt te Leiden.
 Mevr. M. Rutten-Koenen te Geulle.
 R. Schuiling te Deventer.
 Dr. Z.W. Sneller te 's-Gravenhage.
 C. van Son te Dordrecht.
 Rinke Tolman te Den Dolder.
 Dr. J. Th. de Visser te 's-Gravenhage.
 Is. P. de Vooy te 's-Gravenhage.

Buitenlandsche Leden:

L. Baekelmans te Antwerpen.
 Dr. Th. Frings te Bonn.
 Mej. Dr. Agathe Lasch te Hamburg.

De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan den Heer Knappert en aan zijne medeleden der Commissie voor stemopneming.

XIa. De Voorzitter stelt hierop aan de orde het Bestuursvoorstel betreffende verhooging der jaarlijksche bijdrage der leden. Hij deelt daarbij mede, dat het thans geldende bedrag van *f* 6.- reeds is vastgesteld in 1846, zoodat het waarlijk wel tijd wordt voor eenige verhooging.

De Heer Dr. C.P. B u r g e r Jr. verklaart van dit voorstel met verbazing en ergernis kennis te hebben genomen. Nu eenmaal besloten is tot behoud der Levensberichten, had het Bestuur niet mogen trachten deze indirect toch onmogelijk te maken door vermindering van contributie in uitzicht te stellen voor hen die de Levensberichten niet begeeren. Hij acht de voorgestelde verhooging te groot, ook uit vrees dat vele leden zullen bedanken, en acht die beperkende bepaling uit den booze, een gevaar voor het voortbestaan der Levensberichten. Want feitelijk zou men den toestand krijgen, dat ieder die niet voor de Levensberichten is, van de betaling van *f* 2.- zou worden vrijgesteld. Hij vraagt van het Bestuur uitvoerige mededeelingen over den staat der geldmiddelen, opdat de leden kunnen beoordeelen in hoe ver eene verhooging noodig zou zijn. Voorts stelt hij twee amendementen voor, 1° om de verhooging tot een geringer bedrag, b.v. tot *f* 1.50

te beperken; 2° om geene vermindering te verleenen aan hen die de Levensberichten niet begeeren.

Verder had de Heer Burger zijne bezwaren uitvoerig medegedeeld en even voor het begin der Vergadering aan de aanwezige leden bekend gemaakt in een gedrukt stuk, overdruk uit de jongste aflevering van het tijdschrift *Het Boek*, waarin hij o a. beweert, dat het Bestuur listiglijk op latere afschaffing der Levensberichten aanstuurt en zijn afbrekende plannen blijft doorzetten tegen den uitgesproken wil van de meerderheid in.

De Voorzitter verklaart niet van zins te zijn de vele verwijten en verdachtmakingen van den Heer Burger uitvoerig te beantwoorden. Hij wijst er echter uitdrukkelijk op, dat het voorstel in 't geheel niet bedoelt de uitgaaf der Levensberichten te benadeelen en dat dus zelfs de gedachte aan reageeren tegen een eenmaal genomen besluit uitgesloten is. Bedoeld wordt slechts den velen eenigszins ter wille te zijn die dan toch tegen het behoud der Levensberichten stemden; een zelfde toestand van verschil bestaat ook wel bij andere genootschappen.

De Penningmeester, de Heer Dr. J. H e i n s i u s , geeft de gevraagde inlichtingen omtrent den toestand der financiën. Het inkomen uit renten is slechts omstr. f 440.-, uit jaarlijksche bijdragen f 3650. Voor allerlei posten van uitgaaf zal verhooging noodzakelijk zijn, voor kosten van Bestuur omstr. f 250.-, druk van Handelingen en Levensberichten f 750.-, Bibliotheek f 300.-, vergaderkosten en reiskosten van sprekers f 200.-. Reeds thans moet gerekend worden met een tekort van f 200.-. Eene zoo geringe verhooging als de Heer B. wil, van f 1.50, zou dus geenszins voldoende zijn.

De Heer Dr. J. H u i z i n g a spreekt zijnerzijds zijne verbazing en ergernis uit over de wijze waarop de Heer Burger zich veroorloofd heeft het Bestuur aan te vallen en verdacht te maken.

De Heer Dr. J.F.M. S t e r c k acht het onpraktisch een verband te zoeken, gelijk het Bestuur wil, tusschen de Levensberichten en de jaarl. bijdrage. Bovendien blijkt niet of de voorgestelde vermindering bedoeld is per jaar of voor altijd.

De Voorzitter antwoordt, dat dit in de praktijk gemakkelijk te regelen zal zijn.

Mevrouw J.M. S t e r c k - P r o o t verklaart ook harerzijds den indruk gekregen te hebben, dat een nauw verband was gelegd tusschen de voorgestelde vrijstelling en het behoud der Levensberichten, zooals de Heer Burger dit gedaan heeft en waartegen hij opkwam. De instemming door vele leden zoeven met de woorden van den Heer Huizinga betoond, bewijst nog niet dat de Heer Burger ongelijk had.

Nadat de Heer Huizinga zijn protest tegen de houding door den Heer Burger aangenomen, nog nader had gemotiveerd, stelt de Heer Dr. D.C. H e s s e l i n g eene motie voor:

‘De vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Let-

terkunde van 9 Juni 1920 spreekt haar scherpe afkeuring uit over de wijze waarop Dr. C.P. Burger de bedoelingen van het Bestuur der Maatschappij in zake de voorstellen *XIa* en *b* van den beschrijvingsbrief verdacht heeft willen maken'.

De HH. E.J. de Meester, Dr. G. Kalff, Dr. J. Huizinga en L.A. Vogel verklaren naar aanleiding dezer motie, dat zij het niet toelaatbaar achten het Bestuur zoo verdacht te maken als de Heer Burger deed, in 't bijzonder waar het hier geldt een voorstel van zeer onschuldigen aard, dat het Bestuurslid de Heer Sneyders de Vogel volkomen te goeder trouw aan de hand had gedaan, om tegemoet te komen aan de bezwaren van velen tegen eene niet onaanzienlijke verhooging. Immers de tegenstanders der Levensberichten zouden licht er toe kunnen komen voor hun lidmaatschap te bedanken.

De Heer Burger verklaart, dat hij volstrekt niet bedoelde persoonlijke scherpheden te zeggen. Ook richtte hij zich niet tegen een bepaald persoon, maar tegen eene collectieve handeling die hij afkeurt.

De Heer Sterck acht de motie te scherp en geeft in overweging haar niet in stemming te brengen.

Mevr. Sterck-Prot acht haar ook te scherp, vooral daar zij best begrijpen kan dat het irriteerend werkte te meenen dat het Bestuur thans terugkwam op een eenmaal genomen besluit van de meerderheid der leden.

De Heer Hesseling verklaart zich bereid in zoo ver zijne motie te verzachten, dat hij het woord 'scherpe' voor 'afkeuring' wil schrappen. Verder wil hij echter niet toegeven, vooral omdat het niet de eerste keer is, dat de Heer Burger aldus het Bestuur aanviel.

De motie aldus geamendeerd (zonder het woord 'scherpe') wordt hierop in stemming gebracht en aangenomen met algemeene stemmen, behalve van 3 leden en van alle Bestuursleden, die zich van stemming onthielden.

De Heer Burger wijzigt thans zijn eerste amendement op het Bestuursvoorstel aldus, dat hij voorstelt in plaats van 'tien gulden' te lezen 'negen gulden'. Dit amendement wordt verworpen met alg. st. op vier na.

Het tweede amendement vervalt, doordat de Voorzitter zich bereid verklaart het Bestuursvoorstel te splitsen in twee gedeelten die afzonderlijk in stemming gebracht worden. Het eerste gedeelte 'De leden betalen eene jaarlijksche bijdrage van tien gulden' wordt zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Het tweede gedeelte van het voorstel: 'Dit bedrag wordt verminderd tot acht gulden voor hen die verklaren den bundel Levensberichten niet te begeeren', wordt bestreden door de Heeren H.M. Werner en Dr. W.L. de Vreese die zulk eene beperkende voorwaarde verkeerd vinden en geen onderscheid tuschen twee soorten van leden wenschen. Bovendien is de nu aangenomen

verhooging volstrekt niet zoo groot, dat men *f* 2.- van velen weder dadelijk zou kunnen missen.

Nadat de Heer De Meester hierop geantwoord had, dat velen niets hechten aan de Levensberichten en dat er gevaar bestaat dat deze zullen bedanken, wanneer zij toch daarvoor moeten betalen, wordt het tweede gedeelte van het Bestuursvoorstel in stemming gebracht en verworpen met 36 tegen 31 stemmen en 3 onthoudingen.

De Voorzitter schorst hierop voor ongeveer een uur de Vergadering.

XIb. Na heropening der Vergadering stelt de Voorzitter aan de orde het Bestuursvoorstel om art. 72 der Wet aldus te wijzigen, dat het aantal afdrukken der Levensberichten, voor den schrijver bestemd, van 40 verminderd wordt op 25. Hij deelt mede, dat het Bestuur ook in dit opzicht naar eenige bezuiniging streeft, die thans niet onbelangrijk is, nu de papierprijzen zoo gestegen zijn. Het voorstel wordt m. alg. st. aangenomen.

XII. Het voorstel van de Commissie voor Schoone Letteren: 'In de drie eerstvolgende jaren te zamen voor letterkundige doeleinden een bedrag van ten minste duizend gulden beschikbaar te stellen, welk bedrag besteed zal worden volgens voorstellen, door de Commissie voor Schoone Letteren aan de Jaarvergadering in te dienen', wordt door den Secretaris der Commissie den Heer D. Coster toegelicht door voorlezing van het voornaamste gedeelte van een rapport in Maart II. door de Commissie aan het Bestuur ingezonder. In hoofdzaak wenscht de Commissie de bedoelde som beschikbaar gesteld te zien:

1° als prijs voor een uitmuntend literair werk in de afgelopen drie jaar verschenen;

2° om de kosten van een eventueele prijsvraag te bestrijden;

3° als ondersteuning voor een belangrijke uitgave van modernen aard, die zonder ondersteuning niet mogelijk zou zijn.

De Heer De Meester, Voorzitter der Commissie, sluit zich hierbij aan. Het is der Commissie er om te doen reeds spoedig met daden voor den dag te kunnen komen. Tot haar groot leedwezen is het plan voor eene grootsche Multatuli-herdenking mislukt. Over het denkbeeld van het verleenen van prijzen is men niet eenstemmig, maar elders b.v. in Frankrijk, vindt dit nog steeds veel adhaesie, in Engeland daarentegen niet. Of zulk een prijs het liefst gewenscht wordt, staat nog niet vast. In 't algemeen kan slechts gezegd worden, dat eene geldsom noodig zal zijn voor de bevordering der 'levende' literatuur. Het is thans eene zaak van beginsel, waarbij het op de grootte der geldsom niet in de eerste plaats aankomt.

De Heer Dr. C. Easton verklaart zich voor het beginsel, maar acht het noemen van een vast bedrag niet raadzaam; dat ware beter jaarlijks te bepalen door de Jaarlijksche Vergadering.

De Heer De Meester antwoordt hierop, dat zoo eenmaal het beginsel aanvaard is, de Commissie vast rekt op geldelijken steun van anderen. Het geld dat de Maatschappij geeft, is dus de hoofdzaak niet.

De Heer Huizinga wijst er op, dat de Jaarvergadering in het vorige jaar den zedelijken plicht aanvaard heeft voor de nieuwe Commissie v.S.L. geld toe te staan. Dit lijkt het eenvoudigst te kunnen geschieden op de thans voorgestelde wijze.

Nadat de Voorzitter heeft verklaard dat hij, evenmin als ten vorigen jare overtuigd van het nut der instelling van de nieuwe Commissie, den zooeven genoemden zedelijken plicht niet erkent en het verleen van een zoo groote som voor dergelijke doeleinden afkeurt, wordt het voorstel in stemming gebracht en met groote meerderheid van stemmen aangenomen.

De Heer Easton wijst op de mogelijkheid wellicht een niet onbelangrijk bedrag te kunnen besparen. Wanneer het Bestuur jaarlijks aan hen die op het bezit van den bundel Levensberichten geen prijs stellen, wilde vragen zulks te verklaren, zou de drukrekening vrij wat verminderd kunnen worden.

De Voorzitter verklaart zich bereid dit denkbeeld nader door het Bestuur in overweging te doen nemen.

II. Hierop wordt het woord verleend aan den Heer Dr. J.J.A. van Ginneken voor zijne aangekondigde voordracht 'De beoefening der Nederlandsche dialekten'.

Naar aanleiding dier voordracht wijst de Heer Dr. P.J. Blok er op, dat de noordwestelijke streek van Brabant gedurende eeuwen, reeds sedert 1100, tot Holland behoorde, zoodat men met gevolgtrekkingen op taalkundig gebied daar voorzichtig moet zijn.

De Heer G. Hulsmann wijst op de groote moeielijkheid die ook de Heer v.G. zal ondervinden, om dialekten voor den lezer goed duidelijk te maken, wegens de spelling.

De Heer De Vreese waarschuwt tegen het gebruik der verzameling-Willems, door den Heer v.G. genoemd. Hij heeft gelegenheid gehad die te onderzoeken voor zoo ver die het Gentsch dialect betreft en heeft bevonden dat zij daarvoor nagenoeg onbruikbaar is.

Nadat de Spreker hierop had geantwoord, betuigt de Voorzitter hem onder luide teekenen van instemming der aanwezigen den dank der Vergadering voor zijne voordracht en verzoekt hem die ter uitgave in de Handelingen af te staan. De Heer Van Ginneken maakt eenig bezwaar hiertegen, omdat hij haar spoedig bekend wil zien en de Handelingen eerst in 't najaar kunnen verschijnen. Hij verklaart zich echter bereid het verzoek nader te overwegen. (Sedert heeft hij bericht gezonden het verzoek niet te kunnen inwilligen).

X. De voorstellen van de Maandelijksche Vergadering om uit de beschikbare renten van het Fonds te verleen:

- a. een bedrag van ten hoogste f 400 voor het samenstellen der kopij

- van een nieuw supplement 1911-1920 op *PETIT'S Repertorium der Verhandelingen en Bijdragen betreffende de geschiedenis des Vaderlands*;
- b.* een bedrag van f 37.50 's jaars, gedurende vijf jaren, voor het *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde*;
- c.* een bedrag van f 40 's jaars, gedurende drie jaren, voor de Commissie tot onderzoek van het Boerenhuis in Nederland,

worden met algemeene stemmen aangenomen, na eene toelichting van den Voorzitter die bij *Xb* er aan herinnert, dat wel reeds voor het 'Tijdschrift' eenige steun uit de algemeene kas wordt verleend, door aankoop van exemplaren die ten bate der bibliotheek gebruikt worden als ruilmateriaal met andere genootschappen. Die steun is echter verre van afdoende, zoodat het gewenscht leek ook uit de jaarlijksche renten van het Fonds een bescheiden bedrag beschikbaar te stellen.

De Voorzitter vertoont aan de Vergadering het eerste exemplaar van n° 2 van de 'Herdrukken' der Maatschappij: 'Bisschop David van Bourgondië en zijn stad' bewerkt door Dr. N.B. Tenhaeff.

XIII. Bij de verkiezing van twee Bestuursleden worden benoemd HH. Dr. G.J. Boekenoogen en D. Coster die beiden ter Vergadering aanwezig, zich bereid verklaren de benoeming te aanvaarden.

De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan de beide thans aftredende Bestuursleden HH. Dr. K. Sneyders de Vogel en E.J. de Meester.

XIV. Tot lid der Commissie voor Schoone Letteren wordt benoemd Mevrouw A. van Rhijn-Naeff.

Bij de rondvraag vraagt Mej. M.E. K r o n e n b e r g eenige inlichtingen betreffende het plan door den Heer Dr. A.A. van Schelven in de Maandvergadering van 10 October II. uiteengezet, over de oprichting van een centraal Nederl. bibliographisch inlichtingen-bureau.

De Secretaris geeft de gevraagde inlichtingen door voorlezing van het desbetreffende gedeelte van zijn jaarverslag.

Hierop wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren, geachte Medeleden!

Art. 47 onzer alwijze Wet bevat het zeker niet onredelijke voorschrift, dat de Jaarlijksche Vergadering ‘door den Voorzitter met eene toespraak’ geopend worde; maar het laat hem in de bepaling van inhoud en strekking daarvan geheel vrij. In de eerste helft der vorige eeuw plachten de - toen vele jaren achtereen aanblijvende - Voorzitters hunne taak te bepalen tot het ‘uitluiden’ der afgestorven medeleden: zij onthaalden de luistergrage ooren der van hier en elders bijeengekomenen op niets dan loftuitende lijkredenen, soms tot 50, 60 bladzijden druks. Na de ‘omwenteling’, waarmede onze Maatschappij in 1847 ‘op het veld der beweging geheel Europa vooruit was’¹, hebben vele Voorzitters, o.a. herhaaldelijk De Vries en Fruin, hier gehandeld over wezen en doel, verbetering en hervorming onzer Maatschappij. Acquoy heeft in 1889 voor 't eerst het grootste deel zijner rede gewijd aan de behandeling van een onderwerp uit zijn studievak²; welke nieuwigheid, schoon door velen met instemming begroet, zijn opvolger Tiele in 1890 alleen den ironischen uitroep ontlokte: ‘Souffrez que je l'admire et ne l'imite point!’³

Welk dezer illustre voorbeelden zal ik volgen? Het oudste genus, de uitsluitende lijkrede, zou U noch mij voldoen: ook hier mogen, bij alle verschuldigde piëteit, de dooden niet heerschen over de levenden. Voor eene ‘feestelijke rede’ daarentegen, als waarvan vele vroegere Voorzitters op dit ‘letterkundige feest’ plachten te gewagen⁴, ontbreekt mij, ronduit gezegd, evenals mijn naasten voorganger, de stemming en de stof: noch de toestand onzer eigene Maatschappij, noch die der groote maatschappij van het ‘verwerd Europa’, waarin wij na den wereldoorlog geen vrede, maar slechts ontevredenheid, haat, wraak en wrok allerwegen om ons heen zien, geeft er, helaas, aanleiding toe. Liefst zou ik Acquoy's voorbeeld volgen. Maar ook al vreesde ik niet, vóór Dr. Van Ginneken sprekende, U van het goede - in dit geval de taalkunde - te veel aan te bieden, en daardoor

weder voet te geven aan het vroeger wel gehoorde, schoon geheel ongegronde verwijt, dat die wetenschap niet alleen in de Wet, maar ook in de uitgaven en uitingen dezer Maatschappij te zeer de eerste plaats inneemt of althans begeert, de tegenwoordige staat onzer Maatschappij, in verband met den beperkten tijd, noopt mij mijne toespraak te bepalen tot de bespreking van eenige aangelegenheden uit haar heden, waarvoor ik, als Voorzitter, Uwe aandacht meen te mogen, ja te moeten vragen.

Niet alsof het mij, ook binnen de palen der geschiedenis van onze thans 154 jaren oude Maatschappij, aan stof zou ontbreken voor andere, inzonderheid literair-historische beschouwingen. Wel is de polsslag van het letterkundig, staatkundig of maatschappelijk leven in hare annalen slechts af en toe merkbaar: in de stille wateren harer 'Handelingen' bespeurt men zeer weinig van de getijden, die er in onze literatuur gegaan, van de stormen die er gewoed hebben. Maar al heeft onze Maatschappij, tot dusverre, niet alleen in hare Levensberichten, maar ook in hare overige uitgaven zich vooral met het reeds verledene, en met de overledenen, zelden met den eigen tijd beziggehouden, hare geschiedenis zelve vormt toch ook een stuk van het geestelijk, met name het wetenschappelijk leven, vooral hier te Leiden. En gaarne zou ik U een en ander verhalen van de indrukken, welke die oude Handelingen, met en benevens het schier overnauwkeurige Gedenkschrift van het Eeuwfeest, bij wie ze doorbladert achterlaten: indrukken, ten deele samen te vatten in de aloude waarheid, dat er niets nieuws is onder de zon, ten deele echter ook in de bevestigde overtuiging, dat, al zou men in hare geschiedenis niet zelden krachtiger ondernemingsgeest, hartelijker samenwerking, misschien ook ruimer werkkring wenschen te aanschouwen, onze Maatschappij op het eenmaal ter beploeging gekozen arbeidsveld vrij wat geoogst heeft. Weinig of niets op het gebied van hetgeen gemeenlijk verstaan wordt onder *letter-kunde*, t.w. litteraire kunst - Gij herinnert U het bondig betoog mijns naasten voorgangers over de elkaar afwisselende opvattingen van dit dubbel-, ja meerzinnige woord⁵ -; meer op dat der *letter-kunde*, in den ongewonen, maar m.i. in onze Wet - naast 'taal-, geschied- en oudheidkunde' - toch eigenlijk bedoelden zin van: kennis en beoefening, studie der letteren, d.i. literatuur; 't meest misschien eigenlijk nog op het aanpalende veld der 'geschied- en oudheidkunde'. Doch voor een breeder schets van dit alles zou mij de tijd en U wellicht de aandacht ontbreken. Ik wend mij derhalve hiervan af en ga tot mijn eigenlijke onderwerp over.

Is het mij echter vooraf nog vergund, van het voorrecht dezer plaats gebruik te maken om U enkele eigene denkbeelden en wenschen omtrent den werkkring onzer Maatschappij te ontvouwen? Ik meen hiermede geene onbescheidenheid te begaan, mits

ik vooraf met nadruk verklare, dat het mijne persoonlijke ideeën en idealen zijn, die misschien niet Uw aller instemming verwerven, of althans niet U allen voldoen zullen.

Welnu dan, ik voor mij zou de werkzaamheid onzer Maatschappij liefst uitgestrekt - maar ook anderzijds bepaald - zien tot het gansche gebied der Nederlandsche philologie in den ruimsten zin. Philologie? Mij dunkt, ik zie bij sommigen Uwer iets als een huivering van schrik of afkeer, als van iets zéér dufs en mufs! 'Philologie,... is dat wel iets anders of meer dan taalkunde, en dat niet eens in den breedten zin, die ook de historische en vergelijkende, de algemeene en psychologische taalstudie, ook die der levende taal, omvat, maar in den engeren zin, waarbij voor niet veel anders belangstelling overblijft dan voor oudere taal, tekst- en woordverklaring, emendaties en conjecturen, spraakkunst en woordenboek: ook een soort van *letter-kunde*, ja, maar in den meest 'letterlijken' zin, arm aan geest en leven?' Ik antwoord op deze vraag dat *philologie* een even veelzinnig woord is als *letterkunde*, en dat het toch geen ongehoorde willekeur noch zonder voorbeeld is, wanneer ik het neem in zijn ruimsten zin, en dus *Nederlandsche philologie* beschouw als een nieuwere samenvatting van hetgeen art. 1 onzer Wet nog steeds, niet zeer fraai, maar toch eigenlijk juist, omschrijft als het gebied onzer Maatschappij: 'de Nederlandsche Taal- en Letter-, Geschied- en Oudheidkunde'; maar dit gebied dan, naar de inzichten van lateren tijd, uitgebreid tot de beoefening der geestelijke geschiedenis des Nederlandschen volks in haren ganschen omvang. Dan mag onze Maatschappij zeker niet alleen of vooral zijn wat zij inderdaad geruimen tijd in hoofdzaak geweest is: eene vereeniging tot het uitgeven of heruitgeven van oude, voor slechts enkelen belangrijke teksten - gelijk in Frankrijk de Société des anciens textes, in Duitschland de Literarische Verein (in Stuttgart), in Engeland de Early English Text Society -; dan behoort ook de bestudeering van de nieuwere en nieuwste literatuur, de beeldende kunsten, het recht, de kerk, de zeden, de volkskunde (folklore), de volkenkunde (ethnographie), de volkshuishouding enz. wel degelijk tot haar gebied, voor zoover zij betrekking hebben op de Nederlanden, natuurlijk met inbegrip van Zuid-Nederland, Zuid-Afrika en de hedendaagsche en vroegere Nederlandsche koloniën en bezittingen. Een veld, zeker niet te beperkt, eer veel te ruim voor onze persoonlijke en stoffelijke krachten.

Trouwens, deze zeer ruime opvatting is slechts oogenschijnlijk nieuw. Menig-, menigmaal zijn in de uitgaven en in de vergaderingen onzer Maatschappij onderwerpen uit de bovengenoemde grensgebieden ter sprake gekomen. En heeft niet nu reeds 53 jaar geleden De Vries, in zijne feestrede bij het Eeuwfeest onzer Maatschappij, hare taak aldus omschreven: 'Dat deel der menschelijke wetenschap, dat de kennis van ons vaderland ten doel

heeft, is het veld ons aangewezen'⁶; heeft hij niet later herhaaldelijk den wensch uitgesproken, dat onze Maatschappij meer en meer mocht worden en blijven een kweekplaats en middelpunt van 'vaderlandsche wetenschap'⁷?

'Vaderlandsche wetenschap': klinkt die benaming in onze dagen velen, ook onder U, wellicht reeds in de ooren als een archaïsme, liefst te vermijden en te vergeten, als vanzelf leidende tot kunstmatige 'aankweeking' van 'vaderlandsliefde'; dat ouderwetsche, bekrompen en ... gevaarlijke gevoel, voorheen een deugd geheeten, maar ten slotte slechts een anderen naam voor 'nationalisme', 'chauvinisme', 'jingoïsme', 'pangermanisme', de hatelijke vaders van het hatelijker kroost: 'imperialisme' en 'militairisme', en daardoor de schuldige verwekkers van den wereldoorlog met al zijne ellenden en al zijne naweeën? Waarde Medeleden, indien vaderlandsliefde inderdaad eenzelvig ware met deze heillooze, verfoeilijke gezindheden, indien 'vaderlandsche wetenschap' onvereinigbaar ware met volledige - maar niet eenzijdige - hoogschatting van hetgeen wij aan de cultuur der verschillende ons omringende volken te danken hebben, ik zou meenen dat die liefde en die wetenschap als giftige planten behoorden te worden uitgerooid. Werd echter eene dergelijke vaderlandsche leuze algemeen niet meer gevaarlijk en verderfelijk, maar alleen nog verouderd en versleten geacht, dan zou, naar mijne meening, onze Maatschappij haar reden van bestaan verloren hebben en, indien niet reeds vanzelf verlopen, aanstonds ontbonden behooren te worden. Twee conclusiën, die ik geen van beide trek, omdat ik de praemissen niet aanvaard.

Stelde onze 'Leidsche Maatschappij' de palen van haar gebied zóó ruim, maar ook zóó vast, en was zij daarbij in allen deele gezond en krachtig, dan kon zij, naast de Universiteit, waar de bovengenoemde 'vaderlandsche vakken' meerendeels reeds een eigen leerstoel hebben, die 'vaderlandsche studiën' op ruime schaal ondersteunen en bevorderen. Zij zou, op Engelschen trant, uit eigen middelen een groot deel kunnen doen van hetgeen nu bijna alleen vanwege den almachtigen Staat geschiedt. Zij zou in een middelpunt de voor die studiën vereischte personen en middelen samenbrengen; liefst in een eigen huis, waarin zoowel hare Boekerij en andere verzamelingen, ten dienste van hare leden en van het publiek, als hare verschillende vergaderingen plaats konden vinden, nabij en in nauwe verbinding met de Universiteit en hare Bibliotheek.

Wat zou voor de verwezenlijking dezer idealen noodig zijn? Vooreerst natuurlijk wat De Vries te recht de bron noemde, waaruit alle wetenschappelijke uitgaven der Maatschappij zijn voortgekomen: 'loutere toewijding,... vrijwilligen ijver, zonder eenige verplichting of belooning hoegenaamd'⁸, van alle leden, waar ook wonende, maar toch allereerst hier te Leiden, die door den aard van hun ambt, werkkring, studievak daartoe geroepen

zijn, zoodat de Maatschappij op hen allen kon rekenen. Maar naast deze ideëele toewijding der personen is een zeer reëel, materieel, maar onmisbaar vereischte: geld, meer, véél meer geld dan waarover onze Maatschappij, nimmer rijk en vermogend, ooit te beschikken heeft gehad. Ook over dat gemis heeft De Vries vroeger telkens en telkens geklaagd; maar zijne stem is eene ‘vox clamantis in deserto’ gebleven. En het bij 't Eeuwfeest gestichte Fonds, aanvankelijk een tenger plantje, is sedert wel gegroeid, maar toch nog niet tot een krachtigen, hoogen boom, aan welks vruchten wij nu vrijelijk te gast zouden kunnen gaan!

En dit laatste gebrek brengt mij, Dames en Heeren, vanzelf van eene gedroomde toekomst terug tot den werkelijken hedendaagschen staat onzer Maatschappij. Schitterend is die niet in allen deele, in sommige opzichten zelfs onbevredigend, ja benauwend. Ook onze vereeniging ondervindt - gelijk zoo menige harer zusteren, gelijk wij allen persoonlijk - den terugslag der geweldige maatschappelijke beroeringen, door den rampzaligen wereldoorlog verwekt. Met name gaat zij meer en meer gebukt onder de waarlijk angstwekkende stijging van drukloonen en papierprijzen, die steeds meer tot inkrimping harer uitgaven (in den dubbelen zin van dit woord) heeft genoopt. Wij zien 't overal om ons heen: tijdschriften kwijnen of verdwijnen, boeken zijn peperduur en schaarsch geworden, vinden minder koopers, en dus met moeite een uitgever. Toegegeven dat veel van hetgeen vroeger al te goedkoop werd gedrukt en al te kwistig verspreid nu zonder schade gemist en door niemand betreurd wordt; de klacht over te veel tijdschriften, bladen en blaadjes is reeds vroeger vaak vernomen. Maar onder de geschriften, waarnaar geen algemeene vraag is, en die dus niet door een ruime oplage de kosten dekken, behooren natuurlijk niet in de laatste plaats vele werken van kunst en vooral van wetenschap; tenzij deze in dienst staan van een winstgevend bedrijf of bevorderlijk zijn aan het nut of het vermaak van 't algemeen. Het is niet anders. Ook al behoudt men, ondanks alles, de hoop en het geloof, dat uit den baaierd dezer gistende en woelende wereld, waarin alle maatstaven en alle waarden, niet alleen geldelijke, maar ook zedelijke, dreigen te loor te gaan of geheel van aard te veranderen, ten langen leste wel weer een nieuwe, en een betere orde van zaken zal voortkomen, voorshands schijnen voor wie zich aan zuiver geestelijken arbeid wijden de vooruitzichten niet zeer helder. Immers daarvoor is niet alleen eene geestesgesteltenis vereischt, in de onrust dezer tijden niet steeds gemakkelijk te handhaven, maar ook de rust van zekeren stoffelijken welstand. En of nu de waardeering en belooning van werken van wetenschap en kunst boven aan de lijst der ‘eischen des tijds’ staan valt te betwijfelen. Laat het waar zijn dat andere eischen véél

zwaarder wegen, schreeuwden om herstel. Maar dat, terwijl de loonen van letterzetters en boekdrukkers sedert den aanvang dezer eeuw meer dan verviervoudigd zijn, de (hier te lande toch waarlijk niet buitensporige) ‘honoraria’ der schrijvers in sommige gevallen eer verlaagd zijn dan verhoogd, zoodat het kan voorkomen dat een zetter voor het zetten van een vel druks het zelvoud beurt van hetgeen den schrijver voor het schrijven wordt toegeteld, dat is toch wel een zonderling gevolg der hedendaagsche toestanden. Ik weet wel dat ook hier de onverbiddelijke ijzeren wet van vraag en aanbod geldt, dat wetenschap en kunst nu eenmaal ‘minder gevraagde artikelen’ zijn dan (al of niet geschoold) handwerk; de middeleeuwen, waarin wetenschap, kunst en handwerk met denzelfden naam *const* aangeduid en samengevat werden, zijn lang voorbij, thans staan zij gescheiden, soms vijandig tegenover elkander. Met dat al mag gevraagd worden of deze wanverhouding tusschen de belooning van den geestesarbeid en die van het handwerk een vooruitgang mag heeten, verkieselijk is boven een toestand, waarin de geest over de stof heerscht, ! Het is niet te loochenen: kunst en wetenschap ‘gaan om brood’; en de laatste allicht in sterkere mate dan de eerste, die nog meer algemeen, zij 't dan ook slechts als sieraad of middel tot ontspanning, voor de maatschappij onmisbaar wordt geacht.

Wat hiertegen te doen? Een ‘vakverbond’ van genootschappen en auteurs, ten einde zich door ‘coöperatie’, door eene gemeenschappelijke ‘actie’, desnoods door eene algeheele ‘staking’ van schrijvers en vereenigingen te ontworstelen aan dezen ‘druk’ der ‘drukkers’ (om een geliefde zeventiendeewsche woordspeling, maar in gansch gewijzigden zin, op te rakelen)? Het is al eens, en niet slechts in scherts, voorgesteld; wie weet waartoe wij nog komen! Voorshands echter blijft bezuiniging op alle niet strikt noodige uitgaven, inkrimping vooral van het drukwerk het eerst aangewezen redmiddel. Maar daarnaast is een andere uitkomst te vinden in uitbreiding der inkomsten.

Het eerste middel is dan ook in de laatste jaren reeds duchtig toegepast, en zal, indien onze inkomsten niet stijgen, in nog sterkere mate toegepast moeten worden op bijna alle oudere en jongere kinderen onzer Maatschappij. Alle zijn aan een soortgelijke vermageringskuur onderworpen, als die wij zelf in de laatste jaren van den oorlog aan den lijve ondergaan hebben. Allereerst de oudste telg: de ‘Handelingen’. Niet alleen is van de ‘Mededeelingen’, een ‘afzetsel’ van den ouden stam⁹, tusschen 1864 en 1913 dikwijls rijk aan omvang en belang, sedert laatstgenoemd jaar slechts de bloote naam overgebleven; maar ook de jaarverslagen van den Secretaris, den Bibliothecaris en de vaste Commissiën zijn steeds meer, tot het uiterste, besnoeid; totdat het droevig overschot, een dun boekje (laatstelijk slechts 72 bladzijden), dat voor de leden en voor de andere lezers zeer veel

van zijn belang verloren heeft, nu drie jaar geleden, ook al zuinigheidshalve, hereenigd is met dat andere, aloude aanhangsel, de Levensberichten, waarmede het nu althans weer één toonbaren bundel vormt, maar waarin van 'Mededeelingen' zelfs op den titel geen gewag meer is.

De 'Levensberichten': een ander kind, volgens velen het lievelingskind, onzer Maatschappij! Geboren uit de bovengemelde toespraken der Voorzitters¹⁰, zijn zij als zelfstandige loten 'vast gegroeid in tal en last', soms tot 300 en 500, ééns (1870) tot bijna 700 bladzijden druks. Geen wonder, dat ook hier de 'tweede vaders' - de Bestuursleden - vaak geklaagd hebben over den last van het onderhoud en de kleedij dezer soms al te welige spruiten; geen wonder ook dat deze al vanouds veel geruchts verwekt en veel berechts gehad hebben, dat zij even vaak en fel zijn aangevallen als hartelijk verdedigd, binnen en buiten de muren dezer zaal en dezer Maatschappij. Ik zal niet nappleiten na het volgens besluit der vorige Jaarvergadering gehouden referendum, dat op de meest moderne, meest democratische, dus beste wijze met 236 tegen 134 stemmen de Levensberichten in 't leven heeft gehouden: het pleit is beslecht! Slechts dit veroorloof ik mij nog op te merken, dat veler bezwaar, naar ik meen, niet zoozeer de Levensberichten zelven heeft gegolden als wel de omstandigheid, dat deze niet meer, gelijk vroeger, een bijlage waren naast de Handelingen en Mededeelingen, maar, bij 't inkrimpen of verdwijnen der laatste, schier de eenige jaarlijksche uitgave der Maatschappij waren geworden, de eenige bovendien, waarop vele (andere) leden prijs bleken te stellen.

Maar al blijven de Levensberichten dan nu behouden, beperking - door meer dan één lid bij de stemming uitdrukkelijk verzocht - zal, alweder wegens de hooge drukkosten, nog meer dan tot dusverre onvermijdelijk zijn. Niet echter - gelijk enkele leden wenschten - een beperking door het Bestuur van het getal. Zoo ooit, zou hier gelden: 'keur baart angst'; welk Bestuur zou deze inderdaad angstige uitverkiezing ter onsterfelijkheid durven aanvaarden? Maar wel een besnoeiing van den omvang; waarbij Gij dan, naar wij vertrouwen, aan het Bestuur wel de vrijheid wilt laten - eene vrijheid die wij wèl aandurven - om in werkelijk buitengewone gevallen meer ruimte toe te staan.

Een derde kind onzer Maatschappij, almede een der oudste, vraagt Uwe aandacht en Uwen steun: o n z e Boekerij; voorheen wel eens het 'troetelkind'¹¹, de 'kern en kracht'¹², 'het sieraad en de roem'¹³ der Maatschappij genoemd. Ach, het staat geschapen, dat zij thans misschien veeleer haar stiefkind mocht heeten, ja dat velen Uwer, ondanks vroegere verlevendiging harer gedachtenis¹⁴, hare geschiedenis en haren hedendaagschen toestand nauwelijks kennen. Dames en Heeren, is het U allen bekend dat wij in onze Bibliotheek een schat ons eigendom mogen

noemen van thans wellicht 57000 boekwerken en 1600 handschriften (ongerekend een menigte kleine geschriften en geschreven brieven), stellig de grootste en voornaamste op het gebied der 'Nederlandsche taal- en letter-, geschied- en oudheidkunde', en eene waarde vertegenwoordigende van ettelijke tienduizenden guldens? Dat zij, eerst afzonderlijk bewaard en beheerd, na vele omzwervingen, en na helaas mislukte pogingen om een eigen gebouw voor boekerij en vergaderingen te verkrijgen¹⁵, wegens de gaandeweg al te zwaar drukkende eischen van het eigen beheer, in 1876, volgens overeenkomst met den Staat, in haar geheel in bruikleen is gegeven aan de Universiteits-Bibliotheek¹⁶, alwaar zij nu reeds bijna een halve eeuw lang, in een afzonderlijken vleugel veilig bewaard en zorgvuldig beheerd, door uitleening aan het publiek groot algemeen nut sticht?

Zonder twijfel waren beide partijen door deze overeenkomst gebaat. Onze Maatschappij werd er door ontheven van een allengs hare financiëele krachten - alweer de geldmiddelen! - te boven gaand beheer. De Staat daarentegen zag zijne Bibliotheek feitelijk verrijkt met een schat van boeken en handschriften (geenszins te vergelijken met andere, kleine in bruikleen gegeven boekverzamelingen), en werd bovendien van een deel zijner lasten ontheven door de der Maatschappij opgelegde verplichting om te blijven zorgen voor de aanvulling der geschriften over de door haar beoefende vakken¹⁷.

Niettemin heeft de tegenwoordige toestand voor ons enkele schaduwzijden, die, naar ik meen, niet uit het oog verloren mogen worden. Dat wij leden der Maatschappij, de eigenlijke eigenaars onzer Bibliotheek, van elk voorrecht boven het gewone publiek afstand hebben gedaan, moge al dan niet door dat publiek met bewonderende dankbaarheid als een 'beau geste' gewaardeerd worden: dit kan ons onverschillig laten. Erger is dat niet alleen bij de gebruikers, maar ook bij de eigenaars zelve het ware besef van den particulieren eigendom dezer schatten gaandeweg zou kunnen zoekraken en teloorgaan. Hiertoe werken verschillende oorzaken samen, waarvan ik thans alleen wil noemen het gemis van een afzonderlijken Catalogus. De in 1887-9 in 3 deelen gedrukte bewijst, als bibliographisch repertorium, aan de beoefenaars onzer vaderlandsche studiën vele goede diensten, maar is sedert lang uitverkocht en onvolledig; en aan een zeer wenschelijken veel vermeerderden herdruk valt, alweer om de hooge drukkosten, niet te denken. 'Maar', vraagt misschien deze of gene Uwer, royaal en liberaal van hart, 'wat hindert dat verzwakt besef van de zelfstandigheid onzer Boekerij; als de boeken maar strekken tot nut van 't algemeen?' Met Uw verlot: het berokkent ons niet alleen eene ideëele, maar ook eene zeer reëele, materieele schade. Voorheen werden, langs verschillende wegen, niet alleen de leden aangezocht om door schenking, vooral van eigen geschriften, onze Boekerij te vermeerderen,

maar werden alle gebruikers herinnerd aan hunne zedelijke verplichting om van de geschriften, met behulp van boeken uit onze Bibliotheek samengesteld, aan die Bibliotheek, als wettigen cijns, een present-exemplaar af te staan. Doch in de latere jaren zijn die boekgeschenken in aantal zeer verminderd; of wel zij worden, zelfs door onze medeleden, niet aan onze Boekerij gezonden, waar zij, zoowel naar hunnen aard en inhoud als wegens de gebruikte bouwstoffen, 't eerst thuishooren, maar aan de groote, alles omvamede Universiteits-Bibliotheek, de eenige, die het groote publiek van schrijvers en lezers nog kent en in voorredenen of elders dankbaar vermeldt.

Ziedaar enkele, indertijd door sommigen wel voorziene¹⁸ nadeelen dezer centralisatie: nadeelen, die echter, naar velen meening, ruimschoots worden opgewogen door de voordoenen voor het publiek en voor de Maatschappij. Ja misschien gaan sommigen, ook onder U, nog verder en achten zij een en ander de eerste stappen op den goeden weg, die, langs lijnen van geleidelijkheid leidt tot en afglijdt in algeheele inlijving en oplossing onzer Boekerij in die van den alles opslorpenden, maar ook alverzorgenden Staat; of wel, nòg verder, tot 'socialiseering' ook van dit 'bedrijf.' Doch allicht zullen toch nog velen onder U, met mij, meer blijven gevoelen voor den Engelschen trant eener samenwerking van bijzondere genootschappen met den Staat, maar met behoud van eigen zelfstandigheid. Hoe 't zij, ik acht het mijn plicht Uwe aandacht op deze m.i. niet geheel onbedenkelijke dingen te vestigen, en tevens nogmaals een beroep te doen op Uw aller medewerking tot het verrijken onzer Boekerij met present-exemplaren Uwer geschriften of met andere boekgeschenken.

Een andere weg tot uitbreiding van onzen boekenschat wordt ons versperd door denzelfden slagboom, die ons overal den voortgang belet: geldgebrek. Voor den aankoop niet alleen van oude, steeds zeldzamer boeken (welker prijzen in de laatste jaren alleen voor vermogende bibliophilen en bibliomanen geen bezwaar opleveren), maar ook van nieuw uitkomende boeken missen wij de middelen. Herhaaldelijk is reeds van verschillende zijden geklaagd over het ontbreken van zooveel uit onze nieuwere en nieuwste literatuur. Doch de Nederlandsche philologie, in ruimeren of in engeren zin, met nauwverwante vakken als germanistiek en romanistiek, zijn evenmin behoorlijk vertegenwoordigd: menig standaardwerk, menige monographie, menige dissertatie van doctoren in de Nederlandsche letterkunde zoekt men hier vergeefs. Onze nieuwe Bibliothecaris doet met loffelijken ijver wat hij kan; maar hoe weinig kan hij, bij de hedendaagsche boekenprijzen, doen met een jaarlijksch bedrag van ruim f 1000.-, waarvan, na aftrek van hetgeen verslonden wordt door vervolgwerven en tijdschriften, door het (o zoo schamele!) bindwerk en door andere onkosten, voor den aankoop van oude en nieuwe boeken slechts een armzalig bedrag van nauwelijks f 200.- overschiet!

Nog een ander, veel jonger kind onzer Maatschappij lijdt, evenals de reeds genoemde, aan ondervoeding en vraagt om betere verzorging: het van harentwege uitgegeven 'Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde,' waarvan (alweer) de bovenmate gestegen drukkosten de verdere uitgave reeds bijna onmogelijk hebben gemaakt. Het zou wellicht op meer belangstelling ook van de zijde onzer medeleden aanspraak mogen maken. Zeker, hoe meer de wetenschap verdiept, verbreed en vertakt is, des te verder is zij ook van de kunst verwijderd en zelfs gescheiden geraakt: het Renaissance-type van den dichterphiloloog is thans zeer schaarsch. Men mag dus stellig niet van al onze leden, die nu eenmaal vogels van zeer diverse pluimage zijn, belangstelling verwachten en vragen voor een wetenschappelijk tijdschrift over Nederlandsche taal- en letterkunde. Toch is het wel bedroevend dat zulk een tijdschrift niet op eigen beenen kan staan; toch is meer belangstelling en steun zeer wenschelijk. Het is het eenige zuiver wetenschappelijke, dat hier te lande op dit gebied verschijnt, en binnen- en buitenslands met eere bekend. Het heeft reeds 38 jaren den naam onzer Maatschappij gedragen en dien naam zeker geen oneer aangedaan; bovendien aan onze Boekerij, als eenige geregelde wetenschappelijke uitgave, tot een gewenscht ruilmiddel verstrekt met andere, vooral buitenlandsche genootschappen, die in onze steeds meer vermagerde 'Handelingen' en in de ginds zeker niet overal even hoog gewaardeerde 'Levensberichten', kwalijk een aequivalent ontvangen voor de ons geschonken vaak omvangrijke en kostbare boekwerken. Uw Bestuur is derhalve van oordeel, dat de Maatschappij, om de staking der uitgave te verhoeden, aan dit Tijdschrift voortaan eenigen meerderen steun behoort te verleenen dan den tot dusverre verstrekten, in hoofdzaak van zedelijken aard; en dit te meer, omdat wij goede hoop hebben de reeds vroeger van de Regeering genoten ondersteuning aanmerkelijk verhoogd te zullen zien. Ook wanneer dit zeker niet onbescheiden voorstel Uwe goedkeuring mag verwerven, zal echter een grootere vermeerdering van het getal intekenaars dan nu reeds door een tweetal circulaires hier te lande en in den vreemde is verkregen, gewenscht blijven om den goeden voortgang van het Tijdschrift te verzekeren.

Nòg is mijn 'klaag- en vraaglied' niet ten einde: nòg een telg onzer Maatschappij komt Uwe hulp inroepen. Het is het bekende 'Repertorium van verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands': een zéér dor en droog, maar voor alle beoefenaars onzer geschiedenis, in den ruimsten zin des woords, dus ook die onzer taal en letteren, bij uitstek nuttig, ja onontbeerlijk boek, van schier dagelijksch gebruik. Een nieuw supplement, over het nu bijna verlopen decennium, is stellig een behoefte. En al valt, helaas, bij de tegenwoordige prijzen - voor de zooveelste maal - aan den druk voorshands

in 't geheel niet te denken, mogelijk blijft toch - hoofdwerk is nu eenmaal veel goedkoper geworden dan handwerk! - de verzameling en rangschikking der titels, die dan althans hier voor iedereen te raadplegen zullen zijn. Ook hiervoor wordt derhalve eene som uit het Fonds aangevraagd.

Eindelijk vragen wij U eene geringe bijdrage voor een onzer jongste, aangenomen kinderen: het onderzoek van het Boerenhuis in Nederland, waaraan wij tot dusverre nog slechts den zedelijken steun van het gelukkig onverzwakt gezag onzer Maatschappij konden verleenen.

Het zou mij niet moeilijk vallen U uit vroegere en latere jaren nog verscheidene andere aanvragen of gelegenheden te noemen tot het aanvatten of ondersteunen van ondernemingen op het gebied onzer Maatschappij, waarbij telkens het gebrek aan geldmiddelen ons òf tot algeheele onthouding genoopt, òf wel slechts tot een poovere deelneming in staat gesteld heeft. Maar ik mag niet te veel van Uwe aandacht vergen. Laat ik dus ten slotte hieraan slechts toevoegen dat ook het voorstel onzer nieuwe Commissie voor Schoone Letteren een aanmerkelijk, telkens terugkeerend offer van onze kas komt vragen, en dat de algemeene kosten van bestuur, vergaderingen enz., ondanks velerlei bezuiniging, gelijk alles om ons heen, niet onbelangrijk zijn gestegen en allicht nog zullen stijgen; om ten slotte met dit alles het voorstel van het Bestuur te rechtvaardigen tot verhooging Uwer jaarlijksche bijdrage, zonder welke wij onze werkzaamheid niet alleen niet kunnen uitbreiden, maar ze nòg meer zouden moeten inkrimpen, ja nauwelijks zouden weten rond te komen. Onze Maatschappij, te zelden door vermogende leden met schenkingen en legaten bedacht, heeft altijd bijna geheel moeten leven van de contributiën. Al het tot dusverre door mij gezegde klinkt, helaas, uit in de oude klacht, reeds een halve eeuw geleden telkens door De Vries aangeheven¹⁹, maar thans, bij de groote daling der waarde van het geld, de buitensporige stijging van alle kosten, bovenal van den druk, nog veel dringender geworden, den zeer materieelen uitroep: 'o cives, cives, quaerenda pecunia primum est!' Tenzij een of meer Nederlandsche Maecenaten, naar Engelsch of Amerikaansch voorbeeld, bij hun leven of na hun dood een deel hunner schatten aan onze Maatschappij schenken ter bereiking harer doeleinden, zullen wij ons met onze geringe middelen moeten generen, maar die dan ook niet alleen zoo zuinig mogelijk moeten beheeren, maar ook zooveel mogelijk versterken!

Wat nu betreft 'den staat en de voornaamste lotgevallen der Maatschappij in het afgelopen jaar', het relaas daarvan zult Gij straks hooren of later lezen in de Verslagen van den Secretaris, den Bibliothecaris, den Penningmeester en de Vaste Commissiën; ik behoef van dat alles hier niet te gewagen.

Van één, helaas mislukt, plan mag ik echter niet zwijgen. Onze nieuwe Commissie voor Schoone Letteren had, met loffelijken ijver, aan het Bestuur het voorstel gedaan tot eene viering, in den kring der Maatschappij, van den honderdsten verjaardag van Multatuli's geboorte. Zij trad daarmede, misschien onbewust, in het oude spoor onzer Maatschappij, die vroeger de nagedachtenis van Huygens, Van der Palm, Potgieter, Beets, De Génestet en andere dichters en prozaschrijvers op verschillende wijzen heeft geëerd. Eene 'Openbare Vergadering', als die waarin voorheen mannen als Bilderdijk, Borger, Van der Palm, Geel e.a. voor leden en niet-leden der Maatschappij plachten op te treden, maar waarvan de heugenis wel overal, behalve in art. 50 onzer Wet, was verstorven²⁰, zou hiertoe de geschikte gelegenheid geven. Uw Bestuur heeft aan dit voorstel aanstonds zijn zegel gehecht: het heeft volgaarne de gelegenheid aangegrepen om in het veelstemmig koor ter eere van Multatuli, waarvan in Maart jl. onze zalen en onze dagbladen vervuld zijn geweest, ook aan onze Maatschappij eene plaats te geven. Onze tijd, geenszins afkeerig van huldebetoon aan levenden en dooden, weigert zijne hulde ook niet aan wie eertijds door velen gehaat en gehoond werd; aan menig persoon, aan menige groep uit onze literatuur is reeds 'een daad van eenvoudige rechtvaardigheid' of een 'eerherstel' te beurt gevallen, als een halve of een kwart eeuw geleden onmogelijk zou zijn geacht. Ten aanzien echter van een man als Multatuli heeft eene meer historische, objectieve beschouwing nog nauwelijks de hartstochtelijke gevoelens, die zijn optreden gewekt heeft, vervangen. Dat sommigen in hem vooral den profeet of den denker, anderen allereerst den dichter en prozaschrijver, met name den romanticus, weer anderen bovenal den hervormer van Indië zien en eeren is slechts een bewijs der veelzijdigheid van zijn onbetwistbaar genie. Maar nog altijd brengt het noemen van zijn naam, gelijk van zijn eerste optreden af, de gemoederen in beweging; door zeer velen wordt hij als een apostel vurig vereerd, ja vergood; door anderen niet minder heftig verafschuwd en verguisd, of ten hoogste, als 'lotgenoot van Bilderdijk' of als zenuwlijder met een interessante 'ziektegeschiedenis', meewarig verschoond. Ook over den aard en over de kracht van zijn invloed heerscht geen eenstemmigheid; zelfs de spreekwoordelijke 'rilling', die zijn Max Havelaar door het gansche land zou hebben doen gaan, wordt door sommigen in twijfel getrokken. Doch wat van dit alles zij, niemand, vriend noch vijand, zal het stellige feit kunnen loochenen, dat Multatuli een der zéér weinige Nederlandsche schrijvers uit alle eeuwen is, wier werken in meer dan één vreemde taal overgezet en in den vreemde ook druk gelezen zijn en invloed geoefend hebben, wier namen buiten onze grenzen min of meer algemeen bekend zijn: hij is een onzer zeer schaarsche bijdragen tot de wereldliteratuur.

Doch daarnaast mogen wij niet vergeten dat sommige zijner eigenschappen alleen door ons, zijne land- en taalgenooten, op den rechten prijs geschat kunnen worden; vooral zijn echt-Hollandsch realisme, in de schildering b.v. van het klein-burgerlijk Amsterdamsche leven in Woutertje Pieterse. Dezen man de eere te geven die hem toekomt, ware ook voor onze Maatschappij een welkome en schoone taak geweest. Doch het heeft niet zoo mogen zijn. Tot groot leedwezen der Commissie en des Bestuurs werden wij ter elfder ure, te laat om nog andere plannen te smeden, teleurgesteld in onze verwachting enkele sprekers te zien optreden in het Groot-Auditorium der Universiteit, daartoe reeds door Curatoren welwillend afgestaan. Wij hebben toen het denkbeeld moeten opgeven en onze hulde besloten binnen de wanden onzer gewone Maandvergadering van Maart, enkele dagen na dien der beraamde gedachtenisviering, waarin ons Bestuurslid, Prof. Kalff, ons zeer aan zich verplicht heeft door eene voordracht over 'Multatuli's Brieven'.

Ten slotte rest mij, naar oud, door traditie en piëteit geheiligd gebruik, de vervulling van den droeven plicht om met een enkel woord onze in het afgelopen genootschapsjaar afgestorvene medeleden te gedenken.

Allereerst, en niet alleen naar tijdsorde, ons Eerelid *J a k o b V e r d a m*. In onze Levensberichten hoop ik weldra breeder hulde te kunnen brengen aan al hetgeen deze stoere werker voor het vak zijner keuze heeft gewrocht. Doch reeds nu mag in dezen kring een woord van warmen dank zeker niet ontbreken voor het vele, dat hij bepaaldelijk voor onze Maatschappij heeft gedaan: vroeger vijf jaar lang haar Secretaris, later, na zijn terugkeer te Leiden, viermaal haar Voorzitter, ijverig lid harer, door hem tot nieuw leven gewekte Commissie voor Taal- en Letterkunde, uitgever van harentwege van meer dan één omvangrijk werk, heeft hij, door een deel van zijne groote werkkraft, van zijn tijd en vlijt, in haren dienst te stellen, ruimschoots het zijne gedaan om haar aanzien, op het gebied zijner wetenschap, te verhoogen. Welverdiend was dan ook het Eerelidmaatschap, hem nu twee jaren geleden door de Jaarlijksche Vergadering aangeboden: eene verrassing, die hem eene levendige vreugde, eene blijvende voldoening heeft geschonken. Enkele maanden later gaf hij ons nog, even frisch en levendig als altijd, een blijk zijner erkentelijke liefde voor onze Maatschappij door, bij plotselinge verhindering van den uitgenoodigden spreker, in de Maandvergadering van October (1918) ons te onthalen op eene reeks onderhoudende mededeelingen, 'lexicographische snippers' uit zijn 'werkplaats.' Ook toen hij de Maartvergadering (1919) onzer Commissie voor Taal- en Letterkunde bezighield met hetgeen ook als zijn laatste opstel in ons Tijdschrift is verschenen, kon niemand onzer vermoeden dat zijn einde reeds zóó nabij was. Doch vrij plotse-

ling bleek zijn levenskracht ondermijnd, gesloopt; onze vorige Jaarvergadering kon hij niet meer bijwonen, en eenige weken daarna stonden wij om zijn graf, met droefheid bedenkende dat het hem niet vergund was geweest zijne groote en grootsche, bijna volsponnen levenstaak, zijn Middelnederlandsch Woordenboek, geheel en al te voltooien, doch vol eerbied voor hetgeen hij in zijn rusteloos werkzaam leven heeft tot stand gebracht, en bovenal vol weemoedige herinneringen aan den beminnelijken, eenvoudigen man, met den vluggen, sprankelenden geest en het warme, vriendelijke hart.

Verder zijn aan onze Maatschappij door den dood ontvallen:

Mejuffrouw G.H. Marius, de bekende schilderes en schrijfster over onze oude en nieuwe Nederlandsche schilderkunst;

de hoogleraren, J. Ch. G. Jonker, P. van Geer, J.C. Vollgraff en P.D. Chantepie de la Saussaye; alleen de laatste werkzaam op grensgebieden of op het eigen gebied onzer Maatschappij: een zeldzaam universeele geest, hoog en breed van opvatting, ruim en scherp van blik, door zijne talrijke geschriften op meer dan één terrein vermaard binnen en buiten onze grenzen, gezaghebbend en invloedrijk in vele, niet alleen wetenschappelijke kringen, op grond zijner breede ontwikkeling en ontzagwekkende belezenheid menschen en boeken liever schattende en beoordeelende dan bloot waardeerende, die zijn tijdschrift 'Onze Eeuw' heeft verrijkt met menig diepzinnig opstel, waarin de geestelijke stroomingen van onze en van vroegere tijden met forsche lijnen zijn geschetst, wien wij een door hartelijke sympathie bezielde 'Leven van Beets' danken, en die ook, ten slotte, onze Jaarvergadering van 1900 heeft opgeluisterd met zijne rede over 'Het mystieke in onze nieuwste letteren';

Ch. Enschedé, R.W.P. de Vries en J. van Stolk Az., die zich verdienstelijk hebben gemaakt door hunne studiën over of verzamelingen van voortbrengselen onzer Nederlandsche boekdruk-, kaart- en prentkunst;

A.M. Kolléwijn, C.F. Gijsberti Hodenpijl en Th. Morren, bekend als schrijvers van historische boeken en opstellen;

W. Rooseboom, oud-gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië en lid der Tweede Kamer;

I.A. Levy, de alom bekende welsprekende advocaat en welschrijvende beoefenaar der rechts- en staatswetenschap en harer wijsgeerige grondslagen, die o.a. ook aan de wetsherziening onzer Maatschappij in 1896 en nog aan onze ten vorigen jare hier gehouden debatten een werkzaam aandeel heeft genomen;

en ten slotte, slechts enkele dagen geleden, E.B. Kiëstra, vruchtbaar en invloedrijk schrijver van tal van opstellen over koloniale en militaire aangelegenheden, alle getuigende van zijne groote kennis en rijpe ervaring, o.a. in het mede door hem bestuurde tijdschrift Onze Eeuw.

Voorts hebben wij het overlijden te betreuren van verscheidene onzer buitenlandsche leden:

G. M^c C a l l T h e a l , den welbekenden nauwgezeten archivaris, vruchtbaren uitgever van gedenkstukken en onpartijdigen geschiedschrijver van het land zijner vestiging, Zuid-Afrika;

A. G. B o n e t M a u r y , hoogleeraar in de kerkgeschiedenis aan de Protestantsch-theologische Faculteit te Parijs, eertijds Waalsch predikant hier ter stede;

A. C a r n e g i e , den Amerikaanschen Maecenas, stichter van het Vredespaleis en van zoovele andere nuttige instellingen;

G. D. M i n n a e r t , Vlaamsch oud-inspecteur van het onderwijs en voorzitter van het Willemsfonds;

G. F r e i h e r r v o n d e r R o p p , hoogleeraar te Marburg, geschiedschrijver der Hanze;

E d . J a c o b s , vele jaren archivaris en bibliothecaris te Wernigerode, schrijver o.a. van een boek over Juliana van Stolberg;

en eindelijk P a u l F r e d e r i c q , hoogleeraar te Gent, die hier te lande niet alleen als historicus met eere bekend was door zijne geschriften over zestiende eeuwse Zuidnederlandsche geschiedenis, vooral der inquisitie, en over de Vlaamsche beweging, waarin hij, als een der liberale leiders, eene voorname rol heeft gespeeld, maar die ook door zijne innemende persoonlijke gaven, als spreker of ook als 'professoraal meistreel' op Noord- en Zuidnederlandsche Congressen, daarna als gids door Vlaanderen's oude steden, zich onder ons zeer vele vrienden heeft verworven, en die zelf altijd, ook in en na den oorlog, die hem balling- en gevangenschap heeft berokkend, een warm vriend van ons land en ons volk is gebleven.

Hun aller nagedachtenis zal ook in onzen kring blijven leven!

Dames en Heeren, ik ben aan het einde mijner toespraak: in hoofdzaak weinig opwekkelijke klachten over allerlei gebrek, vooral aan geld, uitlopende op voorstellen tot versterking onzer middelen, ter bestrijding van oude en nieuwe behoeften en uitgaven. Veel liever had ik over andere, minder stoffelijke zaken gesproken. Maar het is nu eenmaal niet anders. Onze tijden zijn groot en geweldig, misschien zwanger van veel goeds, maar zeker voorshands duister en hachelijk, ook voor vereenigingen als de onze. Goddank, mogen wij tot dusverre, zonder Farizeeusch en hoogmoed maar met dankbaarheid, den toestand van ons vaderland vergelijkenderwijs gezegend noemen en de hoop blijven koesteren, dat voor ons of voor onze nazaten ook uit deze 'nev'len de dag eenmaal zeker zal rijzen.' Met den wensch dat ook onze oude en geliefde Maatschappij zich dan in dat licht zal mogen koesteren, en dat ook onze beraadslagingen van heden er toe mogen strekken om haar meer en meer te maken tot een middelpunt van vaderlandsche wetenschap en kunst, open ik deze Jaarlijksche Vergadering.

Eindnoten:

- 1 Handelingen 1848, 4.
- 2 Hand. 1888/9, 27-51.
- 3 Hand. 1889/90, 22.
- 4 Hand. 1848, 3; 1849, 3 enz.
- 5 Hand. 1918/9, 18-20.
- 6 Feestrede, in het Gedenkschrift v.h. Eeuwfeest, 19.
- 7 A.w. 20; Hand. 1879, 22 e.e.
- 8 Feestrede 16.
- 9 Sedert 1864 naast de Handelingen op den titel vermeld, sedert 1865 ook afzonderlijk gepagineerd.
- 10 Sedert 1848 als bijlagen achter de Handelingen, sedert 1864 als afzonderlijke bundel gedrukt.
- 11 Hand. 1858, 11 en 13.
- 12 Hand. 1860, 12.
- 13 Gedenkschr. 233.
- 14 Hand. 1913/4, 16-22.
- 15 Gedenkschr. 176, 226; Hand. 1873, 14-5, 31-2, 79-83; 1874, 54, 56.
- 16 Zie het contract, in Hand. 1877, 73-6.
- 17 Hand. 1877, 76.
- 18 1873, 81.
- 19 Hand. 1873, 13-14; 1874, 9; 1879, 21 e.e.
- 20 Zie Gedenkschr. 201-3.

Bijlage II. Verslag van den secretaris.

Korten tijd na de vorige Jaarvergadering leed de Maatschappij een zwaar verlies door het overlijden van haar eereid den Heer Dr. J. Verdam. Het is hier, in dit verslag, niet de plaats om uit te weiden over zijne uitnemende verdiensten. Wèl mag gezegd worden, dat het Bestuur hem slechts noode zal kunnen missen en met groote dankbaarheid zal blijven denken aan zijne vriendschappelijke belangstelling en zijne hulpvaardigheid waarop zoo menig keer en nooit tevergeefs een beroep gedaan werd. Een laatste, treffend bewijs zijner liefde voor de Maatschappij ontvingen wij door een gift van 1000 gld. uit zijne nalatenschap en door de toezegging van zijne fraaie woordenboekkast die een sieraad vormde zijner studeerkamer.

Ook verder troffen de Maatschappij in het afgelopen jaar groote verliezen door het overlijden van 14 gewone en van 7 buitenlandsche leden. Hunne namen zijn U zooeven reeds door den Voorzitter in herinnering gebracht.

Het Bestuur leed een verlies door het tusschentijds bedanken van den Heer Dr. J.J.G. Vürtheim. In zijne plaats benoemde de Maandvergadering van 10 October den Heer E.J. de Meester tot tijdelijk Bestuurslid. De Heer De Meester heeft zich dit jaar trouw van zijne plichten gekweten, maar is door veel ander werk niet in staat thans eene vaste benoeming te aanvaarden, zoodat hij heden zal aftreden. In de plaats van den Heer Dr. L. Knappert, verleden jaar afgetreden, kwam de Heer Dr. G. Kalff. Uit het aldus weder voltallig geworden Bestuur koos de Maandvergadering van 10 October den Heer Dr. J.W. Muller tot Voorzitter der Maatschappij. Hij heeft de benoeming aanvaard met eene toespraak waarin hij den aftredenden Voorzitter den Heer Dr. J. Huizinga hulde en dank betuigde voor zijne voortreffelijke leiding in het vorige jaar.

In diezelfde Maandvergadering werd medegedeeld dat de nieuwe Commissie voor Schoone Letteren, in Uwe vorige Vergadering ingesteld, door den Voorzitter der Maatschappij geïnstalleerd was en onder praesidium van den Heer M. Emants hare werkzaamheden begonnen had. Voorts werden daar de beide oudere vaste

Commissiën aangevuld door de benoeming van den Heer Dr. G.G. Kloeke en herbenoeming van HH. Dr. G.J. Boekenooen en Dr. J.A.N. Knuttel in de Commissie voor Taal- en Letterkunde, en de herbenoeming van HH. Dr. P.J. Blok en Dr. F. Pijper tot leden der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde. Zij allen namen aan. Evenzoo hebben 25 van de 26 in 1919 nieuwbenoemde gewone leden der Maatschappij hunne benoeming aanvaard; één bedankte om voor hem principiëele redenen; van het toen benoemde buitenlandsche lid is nog geen antwoord ontvangen.

Volgens de wijziging door Uwe vorige Vergadering in art. 79 der Wet gebracht, moest de Bibliotheekcommissie met een lid worden uitgebreid. Door de Maandvergadering van 7 November werd als nieuw lid gekozen de Heer Dr. N.J. Beversen en werden de beide aftredende HH. Dr. P.J. Blok en Dr. G.J. Boekenooen herkozen. Allen namen aan.

In genoemde en volgende Maandvergaderingen werden voordrachten gehouden waaromtrent een eenigszins uitvoerig verslag, gelijk dit vroeger in de Handelingen gedrukt werd en ook dit jaar in gereedheid gebracht is, thans wegens de hooge drukkosten achterwege zal moeten blijven. Hier moge dus eene opsomming volstaan.

Den 10^{en} October sprak de Heer Dr. A.A. van Schelven over de wenschelijkheid van een bibliografisch inlichtingenbureau; daarna de Heer Dr. H.T. Colenbrander over 'Coen herdacht als grondlegger van Nederland's macht in Oost-Indië'. Den 7^{en} November hield Mevr. Jo van Ammers-Küller eene voordracht 'Iets over de verhouding tusschen ouders en kinderen in de litteratuur'; den 12^{en} December de Heer Dr. H. Brugmans over Don Carlos; den 2^{en} Januari de Heer Alb. Vogel over 'Voordrachtskunst'; 6 Februari de Heer Dr. F. Buitenrust Hetteema over den 'Wiegedruk' der Friesche wetten; 5 Maart de Heer Dr. G. Kalff over de brieven van Multatuli; 9 April de Heer Dr. A.C.J.A. Greebe over de zielkundige verklaring der letterkundige techniek; 7 Mei Mej. J.W.A. Naber over de uitgave der brieven van Frederika Bremer.

De voordracht in Maart van Prof. Kalff was tevens bedoeld als eene bescheiden hulde aan Multatuli op zijn 100^{en} geboortedag gebracht. Daarvoor had het Bestuur aanvankelijk een meer weidsch plan gevormd. Op voorstel en met medewerking van de Commissie voor Schoone Letteren was eene Buitengewone Vergadering ontworpen, toegankelijk voor alle leden en ook voor niet-leden der Maatschappij, waarin door verschillende sprekers de veelzijdige beteekenis van Multatuli zou worden behandeld en proeven van zijn werk zouden worden voorgedragen. Aanvankelijk vond dit plan veel sympathie bij uitgenoodigde sprekers. Bovendien had het Bestuur het voorrecht van Curatoren der Leidsche Universiteit de beschikking te krijgen over het deftige Groot-Auditorium dat voor zulke herdenking bij uitstek geschikt leek.

Maar vrijwel op het laatst, toen het in elk geval te laat was om een ander nog uit te noodigen, trok de voornaamste spreekster zich terug. In overleg met de Commissie voor Schoone Letteren heeft het Bestuur toen, zeer tot zijn leedwezen, moeten besluiten het plan te laten varen. Bijzonderen dank verwierf zich onder deze omstandigheden de Heer Kalff die bereid werd gevonden de voordracht in de Maandvergadering van Maart aan Multatuli te wijden.

Eene andere voordracht, van den Heer Van Schelven in de Maandvergadering van 10 October, gaf aanleiding tot het benoemen eener Commissie van praeadvies omtrent het denkbeeld, dat de Maatschappij eenigen steun van beteekenis zou kunnen verleenen. Op advies dier Commissie, bestaande uit HH. Dr. B. Kruitwagen, Dr. A.A. van Schelven, W.P. van Stockum Jr. en Dr. S.G. de Vries, achtte de Maandvergadering van 12 December een centraal Nederlandsch bibliographisch inlichtingenbureau zeer gewenscht, maar zonder krachtige hulp der Regeering wel niet mogelijk. Besloten werd dus zich tot den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te wenden met het verzoek deze zaak ter hand te nemen, in de hoop op medewerking der Vereeniging van Bibliothecarissen in Nederland. Op dit verzoek heeft de Minister onlangs geantwoord, dat hij op grond van de ingewonnen adviezen, voorloopig niet tot inwilliging er van kan overgaan. Dit houdt blijkbaar verband met plannen die de Directie der Kon. Bibliotheek zich voorstelt nader te ontwikkelen in het ontwerp der Staatsbegrooting voor 1921. Voorloopig kan dus slechts worden afgewacht wat die Begrooting zal brengen.

Grooter succes werd bereikt met een ander verzoek tot dien Minister gericht, om steun aan de Commissie tot onderzoek van het Boerenhuis in Nederland. Bij Kon. Besluit van 22 April 1920, n°. 64 is daarvoor een Rijkssubsidie van f 1750 voor drie achtereenvolgende jaren verleend. Tevens was de Minister zoo welwillend bij Burgemeester en Wethouders van Leeuwarden het verzoek om verlof aan te bevelen van den Heer Uilkema die voor de algemeene leiding van dat onderzoek de aangewezen man is.

In overleg met die Commissie heeft het Bestuur der Maatschappij een brief aan vele belangstellenden in Nederland gericht met verzoek om steun voor de wederhelft der noodig geachte som van f 3500 's jaars gedurende drie jaren. Dank zij de krachtige medewerking der Commissieleden is de uitkomst bevredigend geweest en is het welslagen der onderneming aldus financieel thans verzekerd.

Omtrent uitgaven door of vanwege de Maatschappij tot stand gebracht, kan in de eerste plaats bericht worden, dat de uitgaaf der *Spelen* van Corn. Everaert voltooid werd door eene 3e aflevering bevattende de uitvoerige inleiding en aanteekeningen van HH. Dr. J.W. Muller en Dr. L. Scharpé. Zij hebben daarmede

een werk verricht waarvoor de Maatschappij hun grooten dank verschuldigd is.

De gewone uitgaaf der Handelingen en Levensberichten in één bundel vereenigd, geschiedde in het laatst van October. In die Handelingen zijn gedrukt de toespraak in de vorige Jaarvergadering gehouden door den Voorzitter den Heer Dr. J. Huizinga, en de voordracht aldaar gehouden door den Heer E.J. de Meester 'Iets over vrijheid en letterkunde'. Door het afstaan hunner kopij hebben die heeren ons tot dank verplicht, evenals de auteurs der Levensberichten, niet minder dan 15 in tal, die in menigerlei opzicht van belang zijn en aan vele leden zeker aanleiding gaven zich te verklaren tegen het Bestuursvoorstel tot afschaffing. Het referendum krachtens besluit der vorige Jaarvergadering omtrent dit voorstel gehouden, had tot uitkomst, dat 134 leden vóór en 236 tegen het voorstel stemden, zoodat het met groote meerderheid verworpen is en de uitgaaf der Levensberichten dus bestendig zal worden.

In gevolge de motie van HH. Dr. D.C. Hesseling en H.J. Robbers, in de vorige Jaarvergadering aangenomen: 'De Vergadering geeft aan de Commissie voor Schoone Letteren in overweging of zij het instellen van een prijs wenschelijk acht en een daartoe strekkend voorstel wil indienen', heeft die Commissie een uitvoerig rapport bij het Bestuur ingezonden, waaruit bleek dat zij niet bepaald voor het instellen van een prijs, maar in 't algemeen voor letterkundige doeleinden een bedrag zou wenschen van f 1000 in de drie jaren. Na gehouden overleg heeft dit aanleiding gegeven tot het voorstel door de Commissie aan Uwe Vergadering gedaan, dat zoo aanstonds behandeld zal kunnen worden.

Het eveneens in de vorige Jaarvergadering aangenomen voorstel van den Heer Dr. J.F.M. Sterck, om ook de Commissiën voor Taal- en Letterkunde en van Geschied- en Oudheidkunde te vragen om haar advies betreffende het uitloven van prijzen, heeft ten gevolge gehad dat beide Commissiën verklaarden voor zich geene behoefte aan prijzen te gevoelen.

Bij de groote moeilijkheden die de lage koers van buitenlandsch geld, in 't bijzonder van de mark, deed ontstaan en die het aan buitenlanders welhaast onmogelijk maakten Nederlandsche boeken te koopen, gaf aan het Bestuur aanleiding om eenige hulp te verleen. Inzonderheid gold die de hoogeschoolen van Bonn en Hamburg, waar 'Seminare' voor Nederlandsche philologie gevestigd zijn. Daarvan werden aangeboden jrg. 1914 en vv. van het Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde en een ex. van vroeger vanwege de Maatschappij uitgegeven en nog in voorraad zijnde werken, Van der Schueren's Teuthonista uitg. d. Verdam; Veelderhande geneuchlycke dichten; Spelen van Corn. Everaert.

In Februari zag zich Uw Secretaris genoodzaakt een ziekteverlof aan te vragen. Dit werd hem verleend in de Maandvergadering

van 6 Febr., die den Heer Dr. L. Knappert tot tijdelijk Secretaris benoemde. Gedurende twee maanden heeft de Heer Knappert die betrekking met de grootste welwillendheid en toewijding waargenomen. Hij heeft daardoor opnieuw de Maatschappij aan zich verplicht. Persoonlijk heeft de Secretaris bijzondere redenen van hartelijke dankbaarheid jegens dien vriend die hem aldus een ongestoord verlof mogelijk gemaakt heeft.

Door het reeds vermeld overlijden van een eereid, van gewone en buitenlandsche leden en door het bedanken van sommige anderen, is het totaalaantal der leden thans van 740 in het vorige jaar verminderd tot 730, nl. 1 eereid, 544 gewone leden in Nederland, 7 in Ned. Koloniën, 18 in het buitenland en 160 buitenlandsche leden waarvan 40 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben.

Dit aantal zal aanstonds weder eenigszins verhoogd kunnen worden, wanneer de uitslag der stemming over nieuwe leden bekend zal zijn gemaakt. Mogen velen der nieuwbenoemden bereid worden gevonden krachtig mede te werken tot den bloei onzer Maatschappij.

Bijlage III. Verslag van den bibliothecaris.

De bibliotheek werd in het afgelopen jaar vermeerderd met 1 handschrift, 1 brief, 270 boeken, 28 overdrukken en de vervolgen van een groot aantal genootschapswerken en tijdschriften. 40 personen of besturen schonken ons boekwerken, van 24 personen ontvingen wij overdrukken, in de geschenken van tijdschriften kwam geen verandering.

In dit korte bestek kunnen niet alle geschenken, hoe welkom zij ook waren, met name genoemd worden. De heer en mevr. Muller-Verdam schonken ons een groot aantal boeken op het gebied van het Nederlandsch en andere moderne talen; Prof. Blok gaf het 1ste deel zijner levensbeschrijving van Prins Willem I; Prof. Huizinga zijn werken: Mensch en Menigte in Amerika, en Herfsttij der Middeleeuwen; Prof. van Gelder het 4de deel zijner Algemeene Geschiedenis; Prof. Hesseling zijn vertaling van het Grieksche mysteriespel: Het Offer van Abraham; Prof. Frantzen zijn in vereeniging met Dr. Hulshof ondernomen uitgave van Drei Köllner Schwankbücher aus dem XV. Jahrhundert; Prof. Borchling te Hamburg het door hem uitgegeven Nederduitsche gedicht Peter Kunrad van Klaus Groth; Dr. J.F.M. Sterck het 8ste deel zijner uitgave der werken van Alberdingk Thijm alsmede de door hem bezorgde en aangevulde Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg door Dr. Worp; Dr. G.J. Boekenoogen o.a. eenige 18de eeuwse reisbeschrijvingen; de heer Alphons de Cock te Antwerpen zijn boek over: Volkssage, Volksgeloof en Volksgebruik; de heer Albert Vogel zijn Voordrachtskunst.

In 't bijzonder vermelding verdient een eigenhandige brief van den Deenschen sprookjesschrijver Andersen, ons door den heer Bakhuizen van den Brink geschonken. Verder eenige zeldzame stukjes, door den heer R.J. Schierbeek aangeboden, waaronder één over den watervloed van 1824. En ten slotte de overzetting van Fruin's Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog in het Hongaarsch, ons door den vertaler Prof. von Antal te Pápa in Hongarije vereerd.

Tot mijn genoegen valt dit jaar ook een enkele aankoop van meer dan gewoon belang te vermelden. Voor een zeer geringen

prijs gelukte het een exemplaar machtig te worden van de eerste Fransche vertaling van den Robinson Crusoë, geheel of gedeeltelijk op naam staande van Justus van Effen, welke in het begin van 1720, nog geen jaar na de oorspronkelijke Engelsche uitgave van dit wereldberoemde werk van Defoe te Amsterdam bij l'Honoré en Chatelain in het licht verscheen. Voor zoover mij bekend, is er geen tweede exemplaar van in ons land aanwezig en is dit boek ook in het buitenland hoogst zeldzaam. Deze Fransche editie heeft, volgens de onderzoekingen van Dr. Staverman, tot voorbeeld gestrekt aan de eerste Hollandsche vertaling, die kort daarop uitkwam, en waarvan in onze boekerij een volledig exemplaar aanwezig is (een ander is te Berlijn), evenals van latere drukken uit de 18de eeuw. Ook dus ter completeering van hetgeen onze Maatschappij reeds op dit gebied bezit, is de aanwinst van dit zeldzame boek zeer welkom. Het is alleen jammer, dat de beide vervolgen (het zoogenaamde 2de en 3de deel) niet bij dit exemplaar zijn.

Ook moge hier nog vermeld worden de aankoop van een Limburgsche uitgave van het volksboek van Valentijn en Oursson (Venlo, Wed. Bontamps, 1803, approbatur van 1624), welke druk, naar Dr. Boekenoogen mij mededeelde, zeldzaam is.

Naar aanleiding van de herdenking van Multatuli's geboortedag zijn verschillende werken van en over dezen schrijver aangekocht, waaronder ook de thans steeds zeldzamer wordende eerste druk van den Max Havelaar, die onze Maatschappij nog niet bezat.

Zeer onvolledig is onze boekerij voorzien van de werken der tegenwoordige Nederlandsche literatuur. De geringe geldmiddelen laten een grooten aankoop hiervan niet toe. Toch ware het te wenschen, dat in onze bibliotheek, die op het gebied der Nederlandsche letterkunde van haren oorsprong in de middeleeuwen af tot het laatste kwart der 19de eeuw toe ongetwijfeld de rijkste bibliotheek genoemd kan worden, ook de schoone letteren van thans goed vertegenwoordigd waren. Van de oprichting onzer Maatschappij af hebben tal van Nederlandsche letterkundigen terecht gemeend, dat, zoo ergens, hun letterkundige produkten in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde op hun plaats zouden zijn; in de eerste plaats gaven natuurlijk zij, die lid waren van onze Maatschappij, hun werken en sommigen ook het handschrift daarvan ten geschenke. Wel zeer steekt daarbij af het feit, dat in dit en vele der voorafgaande jaren nagenoeg geen enkel scheppend letterkundige, lid onzer Maatschappij, een zijner of harer werken aan onze bibliotheek heeft geschonken. Moge dit anders worden na het jaar waarin de scheppende letterkundigen door een Commissie voor Schoone Letteren in onze Maatschappij afzonderlijk zijn vertegenwoordigd.

In de bibliotheekscommissie werd als vertegenwoordiger der

schoone letteren gekozen de heer Dr. N.J. Beversen naast de daarin zitting hebbende vertegenwoordigers der taal- en letterkunde en der geschied- en oudheidkunde, de heeren Dr. G.J. Boekenoogen en Prof. Dr. P.J. Blok.

Het heeft maar weinig gescheeld, of ik had U dit jaar een groote ramp te vermelden gehad. In den nacht van den 21sten op den 22sten Maart brak een felle brand uit in het gebouw der Loge La Vertu op het Steenschuur, waarin zich tijdelijk, gedurende de verbouwing der universiteitsbibliotheek, een niet onbelangrijk gedeelte van onze boekerij bevindt ten behoeve van de werkzaamheden der redactie van het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Gelukkig is de werkkamer der redactie voor het vuur gespaard gebleven, maar een enkele kast heeft waterschade gekregen, hetgeen zeer te betreuren is, vooral ook met het oog op eenige zeldzame werken, die daardoor geleden hebben. Toch mogen wij van geluk spreken, als men bedenkt wat er had kunnen gebeuren, indien het vuur niet juist bij de vertrekken der redactie ware gestuit geworden.

Evenals verleden jaar wil ik eindigen met mijn dank te betuigen aan de Bibliotheekscommissie voor den mij verleenden raad en steun, alsmede aan de directie en beambten der universiteitsbibliotheek voor de goede zorgen, waarmede zij ook dit jaar weder de belangen onzer boekerij hebben behartigd.

Bijlage IV**Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1919.****A. Algemeene rekening.**

ONTVANGSTEN.		
I.	Saldo der rekening over 1918	f 1093,10 ⁵
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies)	f 175,70
III.	Opbrengst van bezittingen, ten deele voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven,</i> <i>Hamelberg, Suringar, Fruin, De Fremery en Netscher</i>	f 418,06
IV.	Bijdragen in de kosten van den maaltijd	f 202,10
V.	Contributiën 1919/20	f 3647,39
VI.	Aflossing 1 obl. f 100.- v.h. Departement Leiden der Mij. t.N.v.h. Alg.	f 100,-
		---
	Totaal der ontvangsten	f 5636,35 ⁵

UITGAVEN.

I.	Kosten van bestuur	f 1510,03 ⁵
II.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 410,80
III.	Kosten der vaste Commissiën	f 41,35
IV.	Kosten van geschriften door de Maatschappij uitgegeven	f 1592,40
V.	Kosten der Bibliotheek	f 1065,11
VI.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan de Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.-	f 15,-
		---
	Totaal der uitgaven	f 4634,69 ⁵
	RECAPITULATIE.	
	Totaal der ontvangsten	f 5636,35 ⁵
	Totaal der uitgaven	f 4634,69 ⁵

	Batig saldo van het dienstjaar	f 1001,66

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 20 April 1920.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) G. KALFF.

(w.g.) K. SNEYDERS DE VOGEL.

Leiden, 21 April 1920.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt. Leden:

(w.g.) N. VAN WIJK.

(w.g.) G.G. KLOEKE.

Leiden, 28 April 1920.

Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1919.**B. Rekening van het Vaste Fonds.**

	ONTVANGSTEN.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1918	<i>f</i> 26,18 ⁵	<i>f</i> 257,33 ⁵
II.	Rente van het Fonds: 1/2 jaar rente van <i>f</i> 19900 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%	<i>f</i> 61,49	<i>f</i> 184,47
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 20000 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%	<i>f</i> 61,80	<i>f</i> 185,40
III.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		<i>f</i> 15,44
		---	---
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 149,47 ⁵	<i>f</i> 642,64 ⁵

	UITGAVEN.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Belegging van gelden	<i>f</i> 107,42	
II.	Subsidies:		<i>f</i> 50,05
	Aan de Comm. v.d. Geschiedk. Atlas, het zevende 1/10 gedeelte v.h. toegestaan subsidie		
		---	---
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 107,42	<i>f</i> 50,05
	RECAPITULATIE.		
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 149,47 ⁵	<i>f</i> 642,64 ⁵
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 107,42	<i>f</i> 50,05
		---	---
	Batig saldo van het dienstjaar	<i>f</i> 42,05 ⁵	<i>f</i> 592,59 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 20 April 1920.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) G. KALFF.

(w.g.) K. SNEYDERS DE VOGEL.

Leiden, 21 April 1920.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt. Leden:

(w.g.) N. VAN WIJK.

(w.g.) G.G. KLOEKE.

Leiden, 28 April 1920.

Bijlage V. Verslag der commissie voor taal- en letterkunde.

In de samenstelling der Commissie kwam een verandering door de dood van ons medelid, tevens erelid van onze Maatschappij, de heer J. Verdam. De voorzitter der Commissie heeft in de eerste bijeenkomst na het overlijden van Verdam er aan herinnerd hoeveel ook onze kring aan hem verplicht was, hoe hij aan de vergaderingen, die aanvankelijk zich bijna uitsluitend met de redactie van het Tijdschrift en het beramen van nieuwe uitgaven bezig hielden, nieuw en uitgebreider leven heeft weten te geven. In de plaats van ons betreurd medelid, koos de maandvergadering van September l.l. Dr. G.G. Kloeke.

Onder voorzitterschap van de heer Boekenoogen vergaderde de Commissie dit jaar acht malen, het eerst in September, het laatst in Mei; de heer Hesseling nam het sekretariaat waar.

De redactie van het 'Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde' gaf aan de Commissie veel zorg. Kopij was in overvloed voorhanden, maar de steeds stijgende kosten van drukloon en papier maakten het uitgeven zo moeilijk, dat in het begin van het jaar 1920 het voortbestaan van het Tijdschrift ernstig werd bedreigd. De Commissie wendde zich tot het Bestuur der Maatschappij met een zeer dringend verzoek om bijstand; van de Regering mocht daarop het Bestuur de toezegging verkrijgen dat een krachtiger steun, van staatswege aan het Tijdschrift te geven, zal worden overwogen. Ook de Maatschappij wenst door 't aanschaffen van meer exemplaren, die als ruilmiddelen ten bate der boekerij kunnen worden gebruikt, hulp te verlenen. Indien de goede verwachtingen die wij mogen koesteren verwezenlikt zullen worden, is voorlopig 't gevaar afgewend dat het orgaan onzer Maatschappij, na 38 jaren met ere zo wel de studie van taal- als van letterkunde te hebben gediend, alleen door geldgebrek zou te niet gaan. Intussen zijn op nieuw de kosten vermeerderd, vooral door toenemende duurte van het papier; het is dus duidelijk dat vermeerdering van het aantal intekenaren, in de eerste plaats onder de leden der Maatschappij, noodzakelijk is, wil het Tijdschrift in onverminderde omvang zijn taak blijven volbrengen. De abonnementsprijs is voor de leden der Maatschappij zeer laag: f 4.50.

Van de uitgaven, onder toezicht der Commissie door de Maatschappij in het licht te zenden, is in de loop van dit jaar de slotaflevering verschenen der Spelen van Cornelis Everaert, bezorgd door de heren J.W. Muller en L. Scharpé. Een woord van dank hier aan beide heren gebracht voor de zorgen aan het tot stand komen van deze uitgave besteed, mag stellig rekenen op instemming van de zijde der leden onzer Maatschappij.

Nog een andere uitgave is in dit jaar gereed gekomen en wel de herdruk van 'Bisschop David van Bourgondië en zijne stad', bezorgd door Dr. Tenhaeff. Andere herdrukken zijn in voorbereiding.

Aan het einde der vergaderingen van onze Commissie werden verschillende wetenschappelijke mededelingen gedaan. De heer Muller sprak over *uitdrukkingen en zegswijzen die 't Frans en het Nederlands reeds in de Middeleeuwen gemeen hebben*, over de etymologie van het woord *pet*, over de uitdrukking *van de hoge boom teren* en over een verzameling *makaronistische gedichtjes*, uitgegeven door Napoleon de Pauw. De heer van der Meulen behandelde de woorden *mallegazen* (Kaapse zeevogels, Jan van Ghents), *schevincken* (huiden uit Rusland afkomstig), *roodvonk* en *roohond*. De heer Kloeke gaf een overzicht van de aanspreekvormen in de provincie Drenthe, waarbij hij deed uitkomen dat daar een onderscheiding wordt gemaakt tot aanduiding van het zachte en tere tegenover het ruwe en forse, een onderscheiding die zich ontwikkelt in de richting van een bepaling van het grammatikaal geslacht. De heer Hesseling vestigde de aandacht op hetgeen Erasmus' *dialogo over de uitspraak van het Latijn en het Grieks* ons leert over de klanken van het Nederlands in het begin der zestiende eeuw. De heer Boekenoogen deelde verschillende bewijsplaatsen mede van 't vroegtijdig gebruik van de woorden *arbeidsloon*, *stapel* en *roezen*; hij besprak ook de namen van molens in de Zaanstreek en om Haarlem, gaf de verklaring van die namen en maakte o.a. uit de aard van sommige molennamen op dat oudtijds mensen die niet voor poortsluiten de stad bereikten in de molens een onderdak konden vinden; de molenaars schijnen niet altijd gunstig bekend te zijn geweest.

Verschillende leden der Commissie waren niet in de gelegenheid wetenschappelijke mededelingen te doen doordat de besprekingen in zake het Tijdschrift dit jaar zulk een groot gedeelte van de tijd in beslag namen.

Bijlage VI. Verslag der commissie voor geschied- en oudheidkunde.

De vergaderingen van de Commissie werden in het afgelopen jaar druk bezocht; ze werden in den laatsten tijd niet meer in het gebouw van het Nut, doch bij de te Leiden wonende leden aan huis gehouden. Er werden verschillende meer en minder belangrijke onderwerpen behandeld, die na door den inleider te zijn ingeleid, tot soms geanimeerde gedachtenwisseling aanleiding gaven. Voorzoover ze van zoodanig belang waren, dat publicatie in wijder kring nuttig of noodig scheen, zal men ze eerlang in boekvorm of in tijdschrift kunnen raadplegen, weshalve nadere aanduiding hier achterwege kan blijven.

Aan den vooravond der Jaarlijksche Vergadering, 8 Juni, werd naar gewoonte eene voor alle leden der Maatschappij toegankelijke bijeenkomst gehouden. Hierin hield de Heer Dr. H.E. van Gelder eene voordracht over 'Een stuk Haagsche geschiedenis'.

Bijlage VII. Verslag der commissie voor schoone letteren.

Op Zaterdag 20 September werd de Commissie voor Schoone Letteren, bestaande uit de Heeren Marc. Emants, Joh. de Meester, Herman Robbers, Dirk Coster en Mej. A. Salomons, te Leiden geïnstalleerd door den Voorzitter en den Secretaris der Maatschappij. Tot Voorzitter koos de Commissie zich den Heer M. Emants, tot vice-Voorzitter den Heer Joh. de Meester, tot Secretaris den Heer Dirk Coster.

Op den 18^{den} October daaropvolgend hield de Commissie haar eerste vergadering. Besloten werd, dat de Commissie der Maatschappij verzoeken zou, een buitengewone algemeene vergadering te willen uitschrijven op een der eerste dagen van Maart 1920, ter waardige herdenking van Multatuli's honderdjarigen geboortedag. Men zou aan Mej. Augusta de Wit verzoeken, Multatuli's beteekenis voor de ontwikkeling van Insulinde te willen uiteenzetten, - terwijl de Heer Dirk Coster zich bereid verklaarde, na de pauze te spreken over Multatuli als voorganger van het moderne Hollandsche realisme. Als déclamatrice werd voorgesteld Mevr. A. Tartaud-Klein.

Alle sprekers namen de uitnoodiging aan. Echter ontving op 26 Jan. II. de Commissie plotseling een schrijven van Mej. Aug. de Wit, waarin zij hare aanvankelijke toezegging terugnam. Nader aandringen mocht niet baten. - De Heer Dirk Coster vreesde den voorbereidingstijd te missen, om zijn korte toespraak tot een uitvoerige voorlezing uit te breiden. Andere sprekers te verzoeken om Mej. de Wit te vervangen, was, wegens de te geringe tijdsruimte die overbleef, een onmogelijkheid. Daar de Maatschappij geen oppervlakkig, haastig-voorbereid huldebetoon wenschte, - en men zich overigens gereed maakte in den lande, om Multatuli met voldoende waardigheid te herdenken, - heeft zij noodgedwongen moeten besluiten, van haar voornemen af te zien.

De verdere samenkomsten der Commissie waren gewijd aan de bespreking van de toekomstige werkzaamheden der Commissie, en de voorstellen, die zij dienaangaande aan de Maatschappij wenschte te doen. De conclusie dier besprekingen is neergelegd in een rapport dat aan het Bestuur der Maatschappij is toegezonden.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon eereid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 3^{den} October 1920.

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich hij de Leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARESSE.

Bestuur.

Dr. G. Kalff, *Voorzitter.*

Dr. C^a. Serrurier, *Secretaresse.*

Dr. J. Heinsius, *Penningmeester.*

Dr. J. Huizinga.

Dr. J.W. Muller.

Ch. R. Bakhuizen van den Brink.

Johanna W.A. Naber.

Dr. G.J. Boekenooogen.

D. Coster.

Dr. R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris.*

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. J.W. Muller.

Dr. D.C. Hesseling.

Dr. R. van der Meulen Rz.

Dr. J. te Winkel.

Dr. G.J. Boekenooogen.

Dr. J.A.N. Knuttel.

Dr. G.G. Kloeke.

Dr. A. Beets.

Dr. J. Heinsius.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Mr. J.C. Overvoorde.

Dr. A. Eekhof.

W.J.J.C. Bijleveld.

Dr. P.C. Molhuysen.

Dr. L. Knappert.

Dr. F. Pijper.

Dr. P.J. Blok.

Mr. S.J. Fockema Andreae.

Dr. J. Huizinga.

Commissie voor schoone letteren.

D. Coster.

E.J. de Meester.

H.J. Robbers.

Annie Salomons.
Top van Rhijn-Naeff.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
Dr. A. Beets.

Bibliotheekcommissie.

Dr. P.J. Blok.
Dr. N.J. Beversen.
Dr. G.J. Boekennoogen.

Eerelid.

Mevrouw A. Antal, geb. Opzoomer, Pápa (Hongarije). 1880.

Gewone leden.**A. IN NEDERLAND GEVESTIGD.**

- Aalberse, Mr. P.J.M., 's-Gravenhage. 1917.
 Aalders, Dr. W.J., Groningen. 1918.
 Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.
 Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.
 Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.
 Adama van Scheltema, C.S., Bergen (N.H.). 1908.
 Alberdingk Thijm, K.J.L., Haarlem. 1895.
 Albers, P., Maastricht. 1909.
 Ammers-Küller, Mevrouw Jo van, Leiden. 1916.
 Andreae, zie Fockema.
 Anema, Seerp, 's-Gravenhage. 1915.
 As, G.G. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Amsterdam. 1893.
- Baard, C.W.H., Amsterdam. 1914.
 Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
 Bakhuizen van den Brink, Ch. R., Rijswijk (Z.H.). 1911.
 Bakhuyzen, zie Sande (van de).
 Balen, C.L. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.
 Bastiaanse, Frans, Hilversum. 1917.
 Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Utrecht. 1912.
 Bavinck, Dr. H., Amsterdam. 1883.
 Bazel, K.P.C. de, Bussum. 1917.
 Beekman, Dr. A.A., 's-Gravenhage. 1884.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 's-Gravenhage. 1901.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., Wassenaar. 1911.
 Been, Joh. H., Brielle. 1897.
 Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.
 Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
 Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
 Beijnen, zie Koolemans.
 Beresteyn, Jhr. Mr. E.A. van, 's-Gravenhage. 1919.
 Berg-Van der Stempel, Mevrouw Dr. B.M., Amsterdam. 1914.
 Berg, Dr. J., Amsterdam. 1919.
 Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
 Bergsma, Dr. J., Groningen. 1895.

Berlage, Dr. H.P., 's-Gravenhage. 1916.
Berns, Mr. J.L., Leeuwarden. 1890.
Beunke, H.E., Alkmaar. 1889.

- Beveren, Dr. N.J., Leiden. 1903.
 Beyerman, Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Biema, Ed. van, 's-Gravenhage. 1915.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Aerdenhout. 1897.
 Bijleveld, W.J.J.C., Leiden. 1910.
 Bijlsma, Mr. R., 's-Gravenhage. 1915.
 Bijvanck, Dr. A.W., 's-Gravenhage. 1919.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Blankenstein, Dr. M. van, Scheveningen. 1913.
 Blécourt, Mr. A.S. de, Leiden. 1915.
 Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. D. van, Leiden. 1910.
 Boas, Dr. M., Amsterdam. 1918.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Arnhem. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. C. de, Amsterdam. 1916.
 Boer, Dr. M.G. de, Amsterdam. 1910.
 Boer, Dr. T.J. de, Amsterdam. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
 Boldingh-Goemans, Mevrouw W.L., Haarlem. 1920.
 Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
 Bolkestein, Dr. H., Utrecht. 1919.
 Bonebakker, Dr. E., Eindhoven. 1906.
 Booven, Henri van, Hilversum. 1917.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bosboom Nz., J., 's-Gravenhage. 1916.
 Bosch, J.H. van den, Gouda. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Vianen. 1905.
 Boulan, E., Groningen. 1918.
 Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Breuning, H.H., Groningen. 1905.
 Brink (van den), zie Bakhuizen.
 Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
 Brom, Ed. Th. J., Amsterdam. 1918.
 Brom, Dr. Gerard B., Nijmegen. 1912.
 Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
 Bruggen, C.J.A. van, Amsterdam. 1919.
 Bruggen-De Haan, Mevrouw Carry van, Laren (N.H.). 1916.
 Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.

Bruine (de), zie Slotemaker.

- Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.
 Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
 Büchner, Dr. V.F., Leiden. 1915.
 Buitenrust Hetteema, Dr. F., Zwolle. 1889.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Burger, Dr. H., Amsterdam. 1920.
 Bussy (de), zie Cosquino.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Rotterdam. 1914.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Casimir, R., 's-Gravenhage. 1916.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Chappelle-Roobol, Mevrouw de Wed. S.W.S. la, 's-Gravenhage. 1904.
 Cock, Dr. J.K. de, Scheveningen. 1917.
 Colenbrander, Dr. H.T., Leiden. 1898.
 Colijn, H., 's-Gravenhage. 1915.
 Coningh (de), zie Assendelft.
 Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
 Cosquino de Bussy, Mr. A. le, Utrecht. 1919.
 Costa (da), zie Mendes.
 Coster, Dirk, Delft. 1915.
 Coster, Dr. H.P., Groningen. 1917.
 Cremer, J.T., Santpoort. 1904.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam van Isselt, W.E. van, Utrecht. 1909.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Degener, zie Schmidt.
 Dekking, H.M., Rotterdam. 1918.
 Derkinderen, Dr. A.J., Amsterdam. 1909.
 Diferee, H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. Is. van, Heusden. 1892.
 Dokkum, J.D.C. van, Wageningen. 1919.
 Domela Nieuwenhuis, Mr. J., 's-Gravenhage. 1875.
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Beetsterzwaag. 1911.
 Doorman, Mejuffrouw Chr., 's-Gravenhage. 1918.
 Doorninck, Dr. A. van, Apeldoorn. 1881.
 Dozy, Dr. G.J., Zeist. 1874.
 Draaijer-De Haas, Mevrouw A., 's-Gravenhage. 1917.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Driessen, F., Leiden. 1915.
 Druten, H. van, Rijnsburg. 1910.
 Duparc, Mr. M.I., 's-Gravenhage. 1917.
 Dyserinck, H., Maastricht. 1914.

- Easton, Dr. C., Amsterdam. 1913.
 Ebbinge Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.
 Eck, Dr. D.A.H. van, Leiden. 1915.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van, Amsterdam. 1912.
 Eekhof, Dr. A., Leiden. 1912.
 Eerde, J.C. van, Amsterdam. 1918.
 Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
 Eggen, Mr. J.L.M., Amsterdam. 1909.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elout, C.K., Wassenaar. 1914.
 Embden (van), zie Meerkamp.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Engelen, Jonkvrouw C., Zutphen. 1918.
 Enk, Dr. P.J., Zwolle. 1917.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Epen, D.G. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Erens, Mr. Fr., Heerlen. 1915.
 Es, N.J.A.P.H. van, Arnhem. 1902.
 Esser, Maurits, Bilthoven. 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Bilthoven. 1903.
 Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Leiden. 1913.
 Eyssell, Mr. A.P. Th., 's-Gravenhage. 1869.
 Eysten, Mr. J. Wackie, Nijmegen. 1911.
- Fabius, A.N.J., Bussum. 1888.
 Fabius, Mr. D.P.D., 's-Gravenhage. 1899.
 Fabricius, Jan, 's-Gravenhage. 1916.
 Feen, A.H. van der, Sas-van-Gent. 1919.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Fenema, C.H. van, Oosterbeek. 1918.
 Fijn van Draat, Dr. P., Utrecht. 1904.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Fockema Andreae, Mr. S.J., Leiden. 1876.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Utrecht. 1878.
 Fruin, Mr. R., 's-Gravenhage. 1891.
 Funke, J., Amsterdam. 1916.
- Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Geertsema, Mr. C.C., Groningen. 1913.
 Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Leiden. 1895.
 Gelder, Dr. H. van, Leiden. 1900.
 Gelder, Dr. H.E. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Gerretson, Dr. C., 's-Gravenhage. 1913.
 Gijn, Mr. A. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.

Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Leiden. 1910.

Gils, Dr. P.J.M. van, Roermond. 1908.
 Gilse, Jan van, Utrecht. 1920.
 Gimberg, J., Zutphen. 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Oudenbosch. 1909.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Arnhem. 1914.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Goossens, Dr. J.W.H., Maastricht. 1911.
 Goslinga, Dr. A., Amsterdam. 1920.
 Gosses, Dr. I.H., Groningen. 1907.
 Goudoever, Mr. H. van, Groningen. 1918.
 Graadt van Roggen, W., Utrecht. 1915.
 Graaf, J.J., Overveen. 1901.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gratama, G.D., Haarlem. 1919.
 Gratama, Mr. Seerp, 's-Gravenhage. 1890.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., 's-Gravenhage. 1917.
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., 's-Gravenhage. 1883.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Amsterdam. 1891.
 Groenewegen, J.H., Amsterdam. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Groot, Dr. J.V. de, Amsterdam. 1897.
 Grothe-Twiss, Mevrouw Amy, Hilversum. 1916.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum. 1904.

Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (de), zie Bierens.
 Hamel, Dr. A.G. van, Rotterdam. 1916.
 Harmens Cz., W., Harlingen. 1869.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haslinghuis, Dr. E.J., 's-Gravenhage. 1915.
 Havelaar, Just, Amersfoort. 1917.
 Hazeu, Dr. G.A.J., Leiden. 1910.
 Heemskerk, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., 's-Gravenhage. 1890.
 Heering, Dr. G.J., Leiden. 1917.
 Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.
 Heeringa, Dr. K., Middelburg. 1903.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Herderscheê, Dr. J., Amsterdam. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hetteema, zie Buitenrust.
 Hille-Gaerthé, Mevrouw C.M. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Hille, Dr. G.E.W. van, 's-Gravenhage. 1916.

Hofer, F.A., Hattem. 1894.

- Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeven, Mr. G.G. van der, Rotterdam. 1914.
 Hoëvell tot Nijenhuis, G.W.W.C. Baron van, 's-Gravenhage. 1906.
 Hof, J.J., Leeuwarden. 1912.
 Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Leiden. 1915.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Holst, zie Roland.
 Holtrop-Van Gelder, Mevrouw E. Ph., Amsterdam. 1920.
 Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.
 Holwerda Jr., Dr. J.H., Voorschoten. 1907.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Hooft, C.G. 't, Amsterdam. 1914.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogvliet, Dr. J.M., 's-Gravenhage. 1898.
 Hooykaas, Dr. C.E., Rotterdam. 1920.
 Hopman, Frits, Leiden. 1919.
 Hora Siccama, zie Rengers.
 Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Houwing, Dr. J.F., Doorn. 1916.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hoynck van Papendrecht, A., Rotterdam. 1915.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Huizinga, Dr. J., Leiden. 1903.
 Hulsman, G., 's-Gravenhage. 1903.
 Humme, A.A., Scheveningen. 1913.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Huybers, Dr. H.F.M., Vught. 1916.
- IJsselt (van), zie Sasse (van).
 IJzerman, J.W., 's-Gravenhage. 1892.
- Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.
 Jaeger, Dr. F.M., Groningen. 1920.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jelgersma, Dr. D.G., Oegstgeest. 1896.
 Jelgersma, Dr. G., Leiden. 1908.
 Jonckbloet, G.D.A., 's-Gravenhage. 1890.
 Jong (J. en J.P.B. de), zie Josselin (de).
 Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jong, Dr. K.H.E. de, 's-Gravenhage. 1916.
 Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, 's-Gravenhage. 1914.
 Jonge, Jonkvrouw Dr. C.H. de, Utrecht 1919.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.

- Joosting, Mr. J.G.C., Groningen. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Rijsenburg. 1903.
 Josselin de Jong, Dr. J.P.B. de, Voorschoten. 1914.
 Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.
 Juynboll, Dr. Th. W., Utrecht. 1910.
- Kaakebeen, C.G., 's-Gravenhage. 1912.
 Kalf, Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Kalff, Dr. G., Noordwijk a.Z. 1884.
 Kalff Jr., Mr. J., Amsterdam. 1914.
 Kam, G.M., Nijmegen. 1905.
 Kan, Dr. A.H., Utrecht. 1913.
 Kan, Mr. A.H.M.J. van, Leiden. 1918.
 Kapteyn, J.M.N., Leiden. 1913.
 Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.
 Kellen Dz., J. Ph. van der, Amsterdam. 1912.
 Kerkwijk, A.O. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.
 Kesper, Dr. L.A., 's-Gravenhage. 1903.
 Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Oegstgeest. 1915.
 Klerk, C.R. de, Amsterdam. 1917.
 Kleyntjens, J., Katwijk a.d.R. 1911.
 Kloeke, Dr. G.G., Leiden. 1919.
 Kloot Meyburg, H. van der, Voorburg. 1913.
 Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.
 Kluyver, Mevrouw C.A., 's-Gravenhage. 1917.
 Knappert, H.E., Haarlem. 1916.
 Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
 Knottenbelt, Mr. J., 's-Gravenhage. 1879.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Knuttel, Dr. W.P.C., 's-Gravenhage. 1881.
 Koe, Mejuffrouw Dr. Annie C.S. de, Rotterdam. 1919.
 Kohnstamm, Dr. Ph., Amsterdam. 1916.
 Kol, H.H. van, Voorschoten. 1916.
 Kollewijn, Dr. R.A., Nijmegen. 1882.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
 Kooperberg, Dr. L.M.G., 's-Gravenhage. 1919.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Kooy-Van Zeggelen, Mevrouw M.C., Haarlem. 1912.
 Kops, W.P., Amsterdam. 1903.
 Korevaar-Hesseling, Mevrouw E.H., 's-Gravenhage. 1917.
 Kossmann, Dr. E.F., 's-Gravenhage. 1901.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
 Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Rotterdam. 1910.

Krom, Dr. N.J., Leiden. 1912.

- Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
 Kronenberg, Mejuffrouw M.E., 's-Gravenhage. 1913.
 Kronenburg, J.A.F., Amsterdam. 1918.
 Kroon, Dr. J.E., Leiden. 1916.
 Kruisinga, Dr. E., Amersfoort. 1912.
 Kruitwagen, Bon., Woerden. 1908.
 Kühler, Dr. W.J., Amsterdam. 1909.
 Kuiper, Dr. E.T., Amsterdam. 1900.
 Kunst, Mr. J., Groningen. 1918.
 Kuyk, Mr. J. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Kuyper, Dr. A., 's-Gravenhage. 1869.
 Kuyper, Dr. H.H., Bloemendaal. 1915.
 Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., 's-Gravenhage. 1913.
- Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht. 1890.
 Lasonder, Dr. L.W.A.M., 's-Gravenhage. 1920.
 Leemans, W.F., 's-Gravenhage. 1893.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leersum, Dr. E.C. van, Amsterdam. 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Haarlem. 1893.
 Leeuwen, Mr. W.F. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Lennep, Jhr. Dr. M.F. van, Bloemendaal. 1910.
 Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.
 Leopold, Dr. J.H., Rotterdam. 1911.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Lieftrinck, F.A., 's-Gravenhage. 1912.
 Ligtenberg, Dr. R., 's-Gravenhage. 1918.
 Limburg (van), zie Roest.
 Lindeboom, Dr. J., Groningen. 1910.
 Linden (van der), zie Cort.
 Lintum, Dr. C. te, Scheveningen. 1912.
 Loeff (van der), zie Rutgers.
 Löhnis, F.B., Scheveningen. 1893.
 Loenen, J.B. van, 's-Gravenhage. 1910.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Haarlem. 1883.
 Lohman, zie Savornin (de).
 Loosjes, Mr. A., Amsterdam. 1918.
 Loosjes, Mr. J., Bussum. 1919.
 Loosjes Az., Vincent, Amsterdam. 1889.
 Loosjes, Vincent, Haarlem. 1916.
 Looy, Jac. van, Haarlem. 1919.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
 Lugt, F., Maartensdijk (Utr.). 1916.
 Lugt Melsert, C.D. van der, 's-Gravenhage. 1920.
- Mackay van Ophemert, Mr. D.J. Baron = Lord Reay, Ophemert. 1872.
 Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., 's-Gravenhage. 1896.

Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.

- Mandere, H. van der, 's-Gravenhage. 1914.
 Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
 Mansvelt, Dr. N., Haarlem. 1894.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Meerkamp van Embden, Mr. A., Middelburg. 1915.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Melsert, zie Lugt (van der).
 Mendels, Dr. I., Groningen. 1908.
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Mensing, A.W.M., Amsterdam. 1914.
 Meulen, R. van der, 's-Gravenhage. 1886.
 Meulen Rz., Dr. R. van der, Leiden. 1912.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meurs, Mr. P.A.N.S. van, 's-Gravenhage. 1895.
 Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.
 Meyburg, zie Kloot (van der).
 Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meyers, Mr. E.M., Leiden. 1914.
 Meyier, Mejuffrouw F. de, 's-Gravenhage 1918.
 Mijnsen, F., Amsterdam. 1918.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moerkerken Jr., Dr. P.H. van, Haarlem. 1911.
 Molhuysen-Oppenheim, Mevrouw Dr. E.R., 's-Gravenhage. 1915.
 Molhuysen, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1897.
 Molkenboer, B.H., Huissen. 1916.
 Moller, Dr. H.W.E., Tilburg. 1909.
 Moorrees, F.D.J., Nijmegen. 1878.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Mulder, Dr. W.J.M., Amsterdam. 1911.
 Mulert, F.E. Baron, Ommen. 1916.
 Muller Jz., Dr. F., Amsterdam. 1916.
 Muller, Dr. H.C., Utrecht. 1905.
 Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.
 Muller, Dr. P.J., Voorburg. 1898.
 Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Amsterdam. 1898.
 Naber, S.P. l'Honoré, Amsterdam. 1916.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Groningen. 1917.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (J. en J.D.), zie Domela.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.

Nolen, Dr. W., Leiden. 1907.

- Nolst Trenité, Dr. G., Haarlem. 1915.
 Noto Soeroto, Raden Mas, 's-Gravenhage. 1917.
- Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Opstelten, Dr. G.E., Haarlem. 1917.
 Overvoorde, Mr. J.C., Leiden. 1895.
- Pattist, J.N., Aardenburg. 1920.
 Peaux, Mejuffrouw A.G., Nijmegen. 1913.
 Peelen, Mejuffrouw Ida C.E., 's-Gravenhage. 1916.
 Peltenburg Pz., C., Leiden. 1912.
 Pierson, Dr. H., Amsterdam. 1878.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Pit-Van Bruggen, Mevrouw Carry, Laren (N.H.). 1916.
 Plooi, Dr. D., Leiden. 1913.
 Poelman, Dr. H.A., Groningen. 1913.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Pomes, Dr. H., 's-Gravenhage. 1909.
 Pont, Dr. J.W., Bussum. 1914.
 Pont (M.W.), zie Maclaine.
 Poort, H., Groningen. 1919.
 Posthumus, Mr. N.W., Rotterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Leiden. 1911.
 Prick van Wely, Dr. F.P.H., Maastricht. 1910.
 Prinsen J.Lz., Dr. J., Amsterdam. 1904.
- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
 Rademaker, Dr. L.A., Scheveningen. 1915.
 Ramaer, J.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Ramondt, Mejuffrouw M., Leiden. 1920.
 Reay (Lord), zie Mackay.
 Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
 Regt, W.M.C., Oudshoorn. 1917.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Rennes, Mejuffrouw Cath. van, Utrecht. 1919.
 Reyding, A., Amsterdam. 1916.
 Rhijn-Naeff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Rhijn, Dr. M. van, Werkhoven. 1918.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout. 1909.
 Riemsdijk, Jhr. B.W.F. van, Amsterdam. 1909.
 Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Ritter Jr., Mr. P.H., Utrecht. 1917.
 Robbers, H.J., Schoorl. 1901.
 Roelvink, Herman, Amsterdam. 1917.
 Roessingh, Dr. K.H., Leiden. 1917.

Roest van Limburg, Th. M., Bilthoven. 1908.

Roggen (van), zie Graadt.

Roland Holst-Van der Schalk, Mevrouw H., Zundert. 1919.

Ronkel, Dr. Ph. S. van, Leiden. 1912.

Roorda, P., Groningen. 1912.

Roorda, T.B., Aerdenhout. 1918.

Roos, Dr. A.G., Groningen. 1909.

Rossem, Mr. C.P. van, Huis ter Heide. 1919.

Royer, J.A., Wassenaar. 1906.

Rutgers van der Loeff, Dr. A., 's-Gravenhage. 1911.

Rutgers van der Loeff Az., Dr. A., Haarlem. 1912.

Rutgers van der Loeff, J.D., Zandvoort. 1909.

Rutten, Dr. Felix, Geulle. 1919.

Rutten-Koenen, Mevrouw M., Geulle. 1920.

Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.

Salomons, Mejuffrouw Annie, 's-Gravenhage. 1913.

Salverda de Grave, Dr. J.J., Amsterdam. 1893.

Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.

Sande Bakhuyzen, Dr. H.G. van de, Leiden. 1890.

Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.

Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.

Sauveplanne-Oppenheim, Mevrouw A.L., 's-Gravenhage. 1917.

Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.

Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.

Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, Huis ter Heide. 1916.

Schaaff, J.H.L. van der, 's-Gravenhage. 1903.

Scheltema (van), zie Adama.

Schelven, Dr. A.A. van, Haarlem. 1912.

Schendel, A. van, Ede. 1915.

Scheurleer, C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.

Scheurleer, Dr. D.F., 's-Gravenhage. 1877.

Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.

Schierbeek R.Jz., R.J., 's-Gravenhage. 1912.

Schmid, Jhr. L.M.A. von, 's-Gravenhage. 1916.

Schmidt Degener, F., Rotterdam. 1909.

Schönfeld, Dr. M., Hilversum. 1914.

Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.

Scholte, J.H., Amsterdam. 1915.

Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.

Schrijnen, Dr. Jos., Utrecht. 1902.

Schuil, J.B., Haarlem. 1916.

Schuiling, R., Deventer. 1920.

Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Leiden. 1913.

Siccama, zie Rengers.

Sijmons, Dr. B., Groningen. 1879.

Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.

Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen. 1882.

Slijper, Dr. E., Utrecht. 1914.

- Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Utrecht. 1917.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wageningen. 1891.
 Sluyterman, K., Wassenaar. 1913.
 Smit, Dr. A., Amersfoort. 1919.
 Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Arnhem. 1913.
 Sneller, Dr. Z.W., 's-Gravenhage. 1920.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Groningen. 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Noordwijk-B. 1894.
 Soeroto, zie Noto.
 Son, C. van, Dordrecht. 1920.
 Sopper, Dr. A.J. de, Groningen. 1916.
 Speenhoff, J.H., Rotterdam. 1918.
 Spoor-De Savornin Lohman, Mevrouw Wed. A., 's-Gravenhage. 1897.
 Sterck, Dr. J.F.M., Heemstede. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Heemstede. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
 Stuart, zie Verrijn.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Swaen, Dr. A.E.H., Amsterdam. 1899.
- Talen, J.G., Zwolle. 1909.
 Tartaud-Klein, Mevrouw A.J.M., Rotterdam. 1919.
 Tenhaeff, Dr. N.B., 's-Gravenhage. 1918.
 Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.
 Thierry, Dr. G.J., Leiden. 1916.
 Thijm, zie Alberdingk.
 Tholen-De Ranitz, Mevrouw Lita, 's-Gravenhage. 1919.
 Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tjeenk Willink Jr., H.D., Haarlem. 1918.
 Tolman, Rinke, Den Dolder (Utr.). 1920.
 Tonnet, J.C.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Trenité, zie Nolst.
 Treub, Mr. M.W.F., 's-Gravenhage. 1915.
- Ulfers, S., Breukelen. 1907.
 Unger, Dr. W.S., Middelburg. 1919.
- Valette, G.J.P. de La, 's-Gravenhage. 1880.
 Valk, Dr. J. van der, Hillegersberg. 1913.
 Valkhoff, Dr. P., Hilversum. 1910.
 Veder, Mr. W.R., Amsterdam. 1893.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
 Velden, Dr. H.E.J.M. van der, Nijmegen. 1914.
 Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.

- Verdam, Dr. H.D., Dordrecht. 1917.
 Verrijn Stuart, Dr. C.A., Utrecht. 1900.
 Veth, Corn., Amsterdam. 1917.
 Veth, Dr. J., Bussum. 1906.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.
 Viotta, Mr. H., 's-Gravenhage. 1892.
 Visscher, Dr. H., Huis ter Heide. 1908.
 Visser, Dr. J. Th. de, 's-Gravenhage. 1920.
 Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.
 Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., Leiden. 1903.
 Vissering, Mejuffrouw C.M., 's-Gravenhage. 1915.
 Vissering, Mr. G., Amsterdam. 1913.
 Vlugt, Mr. W. van der, Leiden. 1880.
 Vogel, Dr. J. Ph., Leiden. 1899.
 Vogel, L.A., 's-Gravenhage. 1905.
 Vogel (K. de), zie Sneyders.
 Vooyo, Dr. C.G.N. de, Utrecht. 1902.
 Vooyo, I.P. de, 's-Gravenhage. 1920.
 Vor der Hake, Dr. J.A., Baarn. 1912.
 Vos, K., Middelstum. 1912.
 Vos, J.C. de, 's-Gravenhage. 1884.
 Vreese, Dr. W.L. de, Rotterdam. 1893.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, Dr. S.G. de, Leiden. 1886.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
 Vürtheim, Dr. J.J.G., Leiden. 1905.
- Waal, Mejuffrouw J.E. van der, Amsterdam. 1916.
 Waalwijk, D.A. van, Bussum, 1907.
 Walch, Dr. J.L., 's-Gravenhage. 1915.
 Waller Zeper, Dr. S.A., Leeuwarden. 1915.
 Weissman, A.W., Amsterdam. 1906.
 Wensinck, Dr. A.J., Leiden. 1912.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Wieder, Dr. F.C., Rhenen. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, Leiden. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., 's-Gravenhage. 1913.
 Wilde, Dr. C.W.I., Mariëndaal bij Grave. 1903.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Wittert van Hoogland, Jhr. Mr. E.B.F.F., 's-Gravenhage. 1912.
 Wolff, Dr. M., Haarlem. 1911.
 Wolters, Mejuffrouw J.A., Leiden. 1893.

Wubben, zie Ebbinge.

Wumkes, Dr. G.A., Sneek. 1907.

Zaaijer Az., Dr. J., Hilversum. 1894.

Zeper, zie Waller.

Zimmerman, Mr. A.R., Rotterdam. 1909.

Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.

Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, 's-Gravenhage. 1907.

B. IN NEDERLANDSCHE KOLONIËN GEVESTIGD.

Adriani, Dr. N., Donggala (Midden-Celebes). 1909.

Carpentier Alting, Mr. J.H., Weltevreden. 1908.

Dentz, zie Oudschans.

Kruyt, Dr. Alb. C., Pendolo-Posso. 1915.

Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Soerabaja. 1911.

Oudschans Dentz, Fred., Paramaribo. 1917.

Rinkes, Dr. D.A., Weltevreden. 1915.

C. IN HET BUITENLAND GEVESTIGD.

Barnouw, Dr. A.J., New-York. 1909.

Bisschop, zie Roosegaarde.

Emants, Marc., Baden (Zwits.). 1902.

Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.

Geyl, Dr. P.C.A., Londen. 1918.

Groot, Dr. J.J.M. de, Lichterfelde (Berlijn). 1893.

Hensen, Dr. A.H.L., Rome. 1898.

Hoogewerff, Dr. G.J., Rome. 1913.

Hotz, A.P.H., Beiroet. 1909.

Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.

Loeff (van der), zie Schim.

Lorentz, Mr. H.A., Kaapstad. 1918.

Loudon, Jhr. Mr. J., Parijs. 1917.

Louw, P.J.F., San Remo. 1896.

Muller, Dr. H.P.N., Boekarest. 1900.

Nolthenius, zie Tutein.

Oppenraay, Dr. R. van, Rome. 1908.

Otten, Mejuffrouw Else, Berlijn. 1912.

Reiger von Braunhorst, A.F.J., Stuttgart. 1882.

Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.

Schim van der Loeff G.Lzn., Dr. H.P., Zürich. 1916.

Tutein Nolthenius, R.P.J., Baden (Zwits.). 1898.

Vries, Dr. T. de, Evaston (Illinois). 1914.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, P.S., Oxford. 1909.

  Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

Baekelmans, Lode, Antwerpen. 1920.

  Bellefroid, Mr. P., Roermond. 1913.

  Belpaire, Mejuffrouw M.E., Antwerpen. 1914.

  Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.

  *Besselaar, Dr. G., Pieter-Maritzburg. 1915.

  Bode, Dr. W. von, Berlijn. 1873.

  Bols, Dr. J., Aarschot. 1912.

  Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.

  Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.

  Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.

  Borchling, Dr. C., Hamburg. 1912.

  Bradley, Dr. H., Oxford. 1916.

  Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.

  Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.

  Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.

  *Brink, M.J., Kaapstad. 1904.

  *Broekhuizen, H.D. van, Pretoria. 1911.

Carpenter, W.H., New-York. 1900.

  Castele, D. van de, Luik. 1872.

  Celliers, J.F.E., Stellenbosch. 1911.

  Clercq, Dr. René de, Bussum. 1908.

  Cock, A. de, Antwerpen. 1898.

  Cohen, Dr. Gust., Straatsburg, 1912.

  Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.

  Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.

  Costanzo-Campbell, Mevrouw G.V., Viareggio (Sicilië). 1912.

  *Craigie, Dr. W.A., Oxford. 1916.

  Cruyssen, A.C. van der, Antwerpen. 1912.

  Cuvelier, Dr. J., Brussel. 1913.

Daae, L., Christiania. 1885.

  Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.

  Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.

  Dosker, Dr. H.E., Louisville (Ky.). 1899.

  Duclos, Ad., Brugge. 1905.

  Duproix, I.I., Marseille. 1907.

  Dyke, Dr. H. van, Princeton N.J., 1914.

Edmundson, G., Londen. 1886.

Ehrle, Dr. F., Sevelen, St. Gallen. 1910.

- *Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
 Elkan, Dr. A., Leipzig. 1910.
 Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
 Essen, L. van der, Leuven. 1915.
- *Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.
 Fischer, Dr. H. von, Tubingen. 1885.
 Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
 Frings, Dr. Th., Bonn. 1920.
 Fris, Dr. V., Gent. 1912.
 Fritz, Dr. Jos., Drohobycz. 1913.
- Gaidoz, H., Parijs. 1902.
 Gailliard, Edw., Gent. 1894.
 Goemans, Dr. L., Schaarbeek. 1902.
 *Goeters, Dr. W.G., Bonn. 1915.
 Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
 Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
- Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Harrison, Dr. F., Londen. 1900.
 Hauser, O., Weenen. 1908.
 Havard, H., Parijs. 1875.
 Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein. 1910.
 Hessels, J.H., Cambridge (Engl.) 1880.
 *Heurck, Em. H. van, Antwerpen. 1916.
 Heuvelmans, Mr. Flor., 's-Gravenhage. 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
 *Hoogt, C.W. van der, Philadelphia. 1900.
 Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
 Huet, Dr. G., Parijs. 1887.
 *Hullebroeck, Em., Brussel. 1913.
- Ipsen, Alf., Kopenhagen. 1905.
- Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.
 Joos, Am., Gent. 1908.
 Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.
- *Kestell, J.D., Kaapstad. 1904.
 Kluge, Dr. Fr., Freiburg i.B. 1909.
 Knothe, Dr. G., Bloemfontein. 1912.
 Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau. 1906.
- Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.
 Lasch, Mejuffrouw Dr. A., Hamburg. 1920.

Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.

- *Lecoutere, Dr. Ch. P.F., Leuven. 1899.
 *Leipoldt, Dr. C. Louis, Pretoria. 1915.
 Littmann, Dr. E., Bonn. 1911.
 Lodewyckx, Dr. A., Melbourne. 1904.
 Logeman, Dr. H., Gent. 1892.
 Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.
 Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.
 Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.
- Malan, F.S., Kaapstad. 1908.
 Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria. 1913.
 Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.
 *Mansion, Dr. J., Luik. 1913.
 Meert, Hipp., 's-Gravenhage. 1899.
 Menne, Dr. K., Keulen. 1906.
 Meyhoffer, J., Ukkel (Brussel). 1915.
 Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.
 Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.
 Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.
 Müller, Heinrich, Emmerik. 1914.
- Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.
 Nagy, Dr. Zsigm., Debreczen. 1907.
 Nieuwenhuis, P.N., Kopenhagen. 1912.
 Nippold, Dr. W.C.A., Cassel. 1901.
 Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.). 1900.
- Obrie, Mr. J., Gent. 1880.
- Pastor, Dr. L. von, Innsbruck. 1916.
 Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pauw, Jhr. Mr. N. de, Gent. 1881.
 Pedersen, Dr. Holger, Kopenhagen. 1914.
 Pernot, Dr. H., Nogent-sur-Marne. 1907.
 Persijn, Dr. Jul., Antwerpen. 1914.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, New-York. 1913.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.
 *Puyvelde, Dr. Leo van, Gent. 1914.
- Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.
 Rachfahl, Dr. F., Freiburg i.B. 1907.
 Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.

*Ridder, André de, Antwerpen. 1918.

- Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex). 1914.
 Rolland, Romain, Villeneuve. 1917.
 Rompel, Fred., Pretoria. 1912.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
 *Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.
- Sabbe, Dr. M., Antwerpen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scott, zie Robertson.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Hoogstraten. 1903.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.
- Teirlinck, Herm., Brussel. 1917.
 Teirlinck, Is., Ruisbroek (Brussel). 1901.
 *Timmermans, Fel., Scheveningen. 1917.
 Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom. 1914.
 *Toit, Dr. P.J. du, Kaapstad. 1909.
- Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verriest, Dr. H., Ingoyghem. 1903.
 Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein. 1899.
 Vos, Geerh., Princeton (N.J.) 1900.
 Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.
- Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 Waddington, A., Lyon. 1898.
 Wattez, Omer, Schaarbeek. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.
- *Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
 Zenuti, M., Florence. 1905.

[Levensberichten]

Levensbericht van L.D. Petit.

Louis David Petit, geboren 21 Maart 1847, was de zoon van David Daniel Petit en Anna Angelina Huysenbeek. Zijn vader had te Amsterdam in de Vijzelstraat, tusschen Kerkstraat en Keizersgracht, een zaak in tabak, snuif en sigaren. Hij behoorde dus tot den kleinen middenstand, en het was wel een zeer bijzondere levensloop, die dezen burgerjongen later tot een wetenschappelijken werkkring voerde.

Gewoon lager onderwijs kreeg de jonge David op de school van C.H.P. Stamkart; verder leerde hij nog wat Duitsch bij H.E. Sanders, en Engelsch van A.B. Maatjes. Op 15-jarigen leeftijd kwam hij als leerling in den boekhandel van J.H. Gebhard, en aan dezen bijzonderen man heeft hij zijne verdere intellectueele ontwikkeling vooral te danken. Hij heeft dat zelf na het overlijden van G. (1884) uitvoerig geschetst in het Nieuwsblad voor den boekhandel, onder den titel 'Gebhard als leermeester'. Dit tijdschriftartikel van matigen omvang is in de reeks van stukken van zijne hand, die het Nieuwsblad bevat, wel het allerinteressantste. We zien er eene verhouding van een patroon tot een jongen leerling, die ten zeerste verrast en bewondering afdwingt. De patroon neemt de opleiding van den leerjongen ter hand met eene toewijding die niet zou kunnen worden overtroffen, noch door een paedagoog van beroep, noch door een vader. Hij laat den jongen eerst kalm vertellen wat hij zoo al heeft geleerd en gelezen, houdt verder geregelde leesavonden met hem, neemt hem wel 's morgens in de vroege mee naar Artis en leert hem daar letten op planten en dieren en later weergeven wat hij er van weet, behandelt met hem de voornaamste Nederlandsche schrijvers, later ook Duitsche en Engelsche, gaat met hem naar tentoonstellingen waar wat te leeren valt, naar concerten waar belangrijke werken ten gehoor gebracht worden. Maar men moet dit lezen in de eenvoudige beschrijving die Petit er zelf

van geeft. Men ziet dan dat Gebhard zeker een patroon was, zooals er niet licht een tweede zal geweest zijn, maar men begrijpt tegelijk ook, dat hij in den jongen een leerling vond, bij wien al die toewijding in heel goede aarde viel. Petit noemt in 't algemeen 'hen die met hem in het voorrecht gedeeld hebben, Gebhard tot leermeester gehad te hebben', maar vermeldt daarbij geene namen. Er zullen er dus wel meer geweest zijn, die van den leermeester veel hebben kunnen leeren, maar het succes was zeker met dezen leerling grooter dan met vele anderen.

Teekenend is vooral, tegenover den jongen van een jaar of achttien - op dien leeftijd werd hij van leerling tot bediende bevorderd -, de opwekking om 'nu ook te beproeven zelf iets te schrijven'. En karakteristiek voor den jongen zelf is het verhaal, hoe hij er toe kwam, dit te doen. 'Spoedig' zoo vertelt hij 'bood zich een gelegenheid aan. Door een tentoonstelling maakte ik kennis met den heer Alfred Mame uit Tours, die mij een fraai plaatwerk over zijne uitgebreide drukkerij aanbood. Opgewonden door dit prachtige boek besloot ik over dat etablissement een artikeltje te schrijven voor het Nieuwsblad, dan zou dat opstel voor den heer Gebhard tevens dienst kunnen doen als eerste proeve van mijn prozastijl. Heel wat zorg werd aan het artikeltje gewijd; naar mijne meening werd het een meesterstuk, een model van goed Hollandsch en fraaien stijl. Met groote ingenomenheid voor mijn 'eerste stuk' werd het door mij gelezen en herlezen, zoo duidelijk mogelijk overgeschreven en met een poperend hart op Gebhard's lessenaar nedergelegd.' Dan vertelt hij, hoe de patroon hem in den loop van den dag vroeg of hij dien avond tot 10 uur bleef, hoe hij hem toen meenam naar de zijkamer en hem daar onderhanden nam over zijn stuk, - vol taalfouten en van 'n stijl! Hij moest zijn mooie stuk nog herhaaldelijk omwerken, tot het eindelijk genade vond en ter plaatsing in het Nieuwsblad aan Funke kon worden gezonden. Maar tevens stelde de patroon hem voor, de leesavonden voorloopig maar niet aan Duitsche en Engelsche letteren, maar aan de Hollandsche taalkunde te wijden, daar het te gek was, Goethe en Shakespeare te lezen, terwijl hij niet eens behoorlijk Hollandsch schreef.

Het naaste resultaat van de vaderlijke opleiding door Gebhard was werkelijk buitengewoon; het ligt voor ons in eene reeks artikelen in het Nieuwsblad voor den boekhandel. De boekverkoopersbediende van even twintig jaar was spoedig een der voornaamste medewerkers van het vakorgaan; hij zorgde hoofdzakelijk voor het mengelwerk en de boekbeoordeelingen. Hij was ook lid geworden van de 'Vereeniging van jonge lieden in den boekhandel werkzaam', die iedere week vergaderde en waar door de leden lezingen gehouden werden. Hij was een ijverig lid, hield vele lezingen en werd spoedig benoemd tot bibliothecaris, wat hij bleef tot zijne vestiging als boekhandelaar in 1872. Zijn werk

is de catalogus van de bibliotheek der vereeniging, in 1869 verschenen.

Loopen we de jaargangen 1867 tot 1870 van het Nieuwsblad voor den boekhandel door - wat een aangename verpoozing biedt door den rijkdom van aardige en belangrijke mededeelingen in het mengelwerk - dan zien we van Petit eene reeks grootere en kleinere stukken van verschillenden aard. Het opstel over het etablissement-Mame is volstrekt niet zijn eerste, de reeks begint al anderhalf jaar vroeger. Reeds in 1867 vinden we een artikel over den boekhandel van Auguste Fontaine te Parijs, vertaald uit de *Illustration*; in denzelfden jaargang 'Iets over de geschiedenis der Engelsche couranten', uit het Duitsch; eene aankondiging van den *Catalogue général de la librairie française (1840-1865)* van Lorenz; in 1868 een stuk over Aldus Manutius. Dan neemt zijne medewerking toe, naast de ernstige grootere stukken komen tal van kleinere mededeelingen, en bladvullingen. Het Mame-opstel loopt over drie nummers; het werd door O. Mühlbrecht in het Duitsch vertaald, in het *Börsenblatt f.d. deutschen Buchhandel* opgenomen, en herdrukt in Mühlbrecht's 'Erinnerungen'. Dit geschiedde eveneens met het artikel over de firma Hachette en C^o. te Parijs. Na de beschrijvingen van verscheidene groote buitenlandsche zaken, bezocht hij ook die van Joh. Enschedé te Haarlem, en gaf daarvan eene beschrijving (1871).

Een vaste rubriek, die hij sedert 1869 voor zijne rekening nam, gaf een overzicht van de nieuwste Duitse uitgaven. Door eene advertentie in het *Börsenblatt* verzocht hij daarvoor aan de uitgevers, hem de boeken, waarvan ze eene uitvoerige bespreking verlangden, toe te zenden aan het adres van de firma J.H. Gebhard. Zoo kreeg hij o.a. van den grooten Leipzigschen uitgever E.A. Seemann een rijke zending van diens bekende uitgaven op kunstgebied. Hij schreef daarvan eene uitvoerige aankondiging, waarvoor hij het Nieuwsblad niet het geschikte tijdschrift vond, en die hij vervolgens, na vruchteloze aanbieding aan Vosmaer voor den *Spectator*, in de *Wetenschappelijke bladen* geplaatst kreeg (1870). Dit stuk gaf aanleiding tot eene briefwisseling met Seemann, die er zeer mede ingenomen was. Toen deze kort daarna het plan maakte, Amsterdam te bezoeken, bood Petit aan, hem van dienst te zijn, wat dankbaar werd aangenomen. Zijn eerste woord, toen Petit hem in het *Hôtel des Pays-Bas* opzocht, was: 'Mein Gott, sind Sie noch so jung, wie ist es möglich!'

Ook wij hebben, wanneer we zijne geheele werkzaamheid van deze jaren overzien - behalve Nieuwsblad en *Wetensch. bladen* bevatten nog verscheidene andere tijdschriften stukken van zijne hand -, ook wij hebben dan moeite om ons daarbij een auteur van 23 jaar voor te stellen. Zoo kwam ook het bestuur van de Vereeniging t. bevord. v.d. belangen des boekhandels

voor eene moeilijke beslissing te staan, toen de betrekking van Redacteur van het Nieuwsblad in 1870 open viel. Funke, Directeur geworden van het pas opgerichte Nieuws van den Dag, trad als Redacteur van het Nieuwsblad af, en Petit, die reeds tijdelijk de redactie van de gemengde berichten had waargenomen, solliciteerde naar de opengevallen plaats. De Commissie van toezicht achtte reorganisatie van het orgaan wenschelijk, en verzocht nu Petit, zijne denkbeelden daarover op schrift te stellen. Het schrijven dat hierop het antwoord was, maakt een uitnemenden indruk; kort maar helder licht de steller zijne voorstellen toe, die strekken tot weglating van de beredeneerde overzichten der nieuwe boeken, maar tot uitbreiding der opgaven van de nieuw verschijnende boeken, door opneming ook van dissertaties, door opgaaf der voornaamste Fransche, Engelsche, Duitsche, Vlaamsche en Italiaansche boeken, door vollediger maken van de lijst der boekbeoordeelingen. Verder raadt hij aan: het aanknoopen van buitenlandsche betrekkingen om geregeld de berichten te krijgen die voor den boekhandel van belang zijn en om van elders annonces van nieuwe uitgaven te krijgen, bespreking van belangrijke boeken, en een streven om den inhoud aangenaam en interessant te maken. Hij beveelt een grootere, duidelijke letter aan, meer vrijheid in de keus van lettergrootte voor adverteerders, en verkrijgbaarstelling van het blad voor het publiek. Het resultaat van al zijne bemoeiingen was echter de mededeeling dat men hem voor verantwoordelijk redacteur-administrateur te jong vond. Tegelijk vroeg men toestemming om van de door hem geopperde denkbeelden iets te mogen overnemen. Toen hij zich kort daarna (1872) als boekhandelaar vestigde en lid der Vereeniging werd, koos de Algemeene vergadering hem tot Commissaris van toezicht op het Nieuwsblad; daarvoor was hij nu niet te jong meer. Een onderdeel van zijne reorganisatieplannen heeft hij zelf geregeld ten uitvoer gebracht; jaren lang maakte hij het overzicht der Academische proefschriften voor het Nieuwsblad.

Van 6 Maart 1872 is de zendbrief gedateerd, waarbij Louis D. Petit aan de vakgenooten kennis geeft, dat hij Gebhard's 'assortimentzaak' overgenomen heeft en die zal voortzetten voor eigen rekening. De zaak was gevestigd op het Rokin bij de Gapersteeg; later is zij verplaatst naar de Hartenstraat. Slechts zeven en een half jaar is Petit boekverkooper geweest; dit tijdvak is schijnbaar het minst vruchtbaar geweest op het gebied der letteren, de lijst van zijne geschriften toont over de jaren 1872 tot 1879 een stilstand. Natuurlijk zal zijne zaak hem grootendeels in beslag genomen hebben.

Op 24 Mei 1877 is hij in het huwelijk getreden. Zijne vrouw, Johanna Oppenoorth, heeft hem in den loop der jaren acht kinderen geschonken, waarvan er vier op zeer jeugdigen leeftijd gestorven zijn. Het huwelijk was hoogst gelukkig, hoewel de

zorgen niet uitbleven. Na een langdurig nierlijden overleed zijne vrouw op 31 Maart 1905.

Over zijn boekhandel deelt Petit nergens iets mede. We zullen wel voor juist mogen houden, wat later, nog bij zijn leven, in het Nieuwsblad daarover geschreven is. 'Koopman was hij thans, maar niet in merg en been. Dezelfde neiging, die zich duidelijk bij P.A. Tiele heeft verklaard, sprak ook onbevangen uit het doen en laten van Petit. Boeken zorgvuldig te beschrijven en te bewaren was zijn geneugt. Meer dan ermee werken om winst, verwerkte hij ze om weten, even goed tot profijt van vele anderen als van hem zelf.' Wat hij uit zijne boekverkoopersjaren met voldoening meedeelt, is altijd weer zijn werk als bibliothecaris en bibliograaf.

In opdracht van het Hoofdbestuur der Maatschappij tot nut van 't algemeen maakte hij eene lijst van boeken, geschikt voor volksbibliotheken, die in 1879 werd uitgegeven, maar zonder vermelding van den naam van den maker. Het Bestuur had er Petit f 50,- honorarium voor gegeven, en gaf nu het boekje als eigen werk. In een later rapport (1913) wordt het ook als zoodanig vermeld; men wist toen denkelijk niet eens meer, wie de samensteller geweest was.

Al iets eerder was Petit's werkzaamheid als Bibliothecaris der Vereeniging t. bev. v.d. belangen des boekhandels begonnen. Hij werd benoemd in 1877, als opvolger van Frederik Muller. Zijn eerste werk was, de boeken naar de bestuurskamer te doen overbrengen, en ze te collationneeren met den catalogus en de aankooplijsten. Daarbij bleek het, dat er vele ontbraken, waarvan eene min aangename wisseling van brieven met den voorganger het gevolg was. Verder stelde de nieuwe bibliothecaris zich tot taak, de bibliotheek, waarvan zoo goed als geen gebruik werd gemaakt, wat meer bekend te maken, om er zodoende wat leven in te brengen. Hij gaf daartoe in het Nieuwsblad van tijd tot tijd 'Mededeelingen uit de Bibliotheek', waarin hij over de nieuwe aanwinsten wat vertelde. In het nummer van 3 Mei 1878 plaatste hij eene herinnering aan de Caxton-celebration te Londen in het vorige jaar gevierd, met bespreking van de daarbij gehouden tentoonstelling. Belangrijker is de aankondiging in het nummer van 19 Juli, van de beide toen nieuw ontworpen groote bibliographische werken, Vanderhaeghen's *Bibliotheca belgica* en Frederik Muller's *Nederlandsche bibliographie*. Petit is er mede ingenomen, dat de laatste zijn plan niet heeft opgegeven, toen hij van de voorgenomen uitgaaf van de *Bibliotheca belgica* kennis kreeg, daar beide uitgaven in aard genoeg verschillen om gevoegelijk naast elkander te kunnen gaan. Overigens geeft hij, bij alle bewondering voor de plannen en terwijl hij blijkbaar tegen de groote mannen in de bibliographie hoog opziet, toch met vrijmoedigheid zijne op- en aanmerkingen. Hij betreurt, dat Frederik Muller de titels en beschrijvingen belangrijk wil bekor-

ten, dat hij van de 17de eeuw af de uitgevers en het aantal bladzijden niet meer meent te moeten vermelden, en de prijzen der boeken niet denkt op te geven. De kundige en zakelijke bespreking moet, naar 't mij voorkomt, op den ontwerper van het plan een goeden indruk hebben gemaakt. Petit meende echter, en ook later is hij bij die opvatting gebleven, dat Muller hem zijne aanmerkingen ernstig kwalijk nam. Indirect werden de twistgesprekken die hij naar aanleiding hiervan met den grooten bibliograaf had, de aanleiding tot zijne benoeming als Conservator aan de Leidsche bibliotheek.

Tiele was in 1879 Bibliothecaris te Utrecht geworden, en du Rieu zocht een geschikt opvolger voor hem als Conservator. De sollicitanten die zich aanmeldden, schenen geene voldoende waarborgen van geschiktheid te geven. Toen werd door Arnold die te Gent benoemd was, en ook door Van Doesburgh, de naam van Petit genoemd en aan du Rieu de raad gegeven, dezen eens te polsen, maar de Bibliothecaris kende hem volstrekt niet. Petit van zijn kant had aan zulk eene verandering van werkkring zelfs niet gedacht en wist van de geheele zaak niets af. Een los daarheen geworpen woord van Frederik Muller bracht nu de verbinding tot stand. Naar aanleiding van een dispuut met Petit zeide hij hem lachende: 'Weet je wel, dat in de Leidsche bibliotheek in het legaat Marchand een handschrift is over ruzie tusschen boekhandelaren? Vraag dat eens te leen aan Dr. du Rieu en deel dan daaruit eens wat mede. Dat is net een ding voor jou!'

Was het bloot toeval dat Muller dit zei? Petit meende dit en is ook later bij die meening gebleven; hij was zelfs overtuigd, dat Muller hem dien raad nooit zou hebben gegeven, als hij had kunnen gissen welke gevolgen daaruit zouden voortvloeien. Het ziet er echter veeleer naar uit, of Muller op verzoek van du Rieu deze kleine list heeft gebruikt om den jongen boekhandelaarbibliograaf met den bibliothecaris in kennis te brengen, zonder dat hij eenig vermoeden kreeg van den toeleg. Dit is dan wel buitengemeen goed geslaagd.

Hoe het zij, Petit schreef om het handschrift, en een paar dagen later (21 Juli 1879) kwam du Rieu hem dit persoonlijk brengen. Zoo maakte hij kennis met Petit; van de Leidsche vacature werd in hun gesprek met geen woord gerept. Den volgenden dag echter schreef hij hem een brief, om hem op deze vacature te wijzen. Het resultaat was de benoeming van Petit als Conservator aan de Leidsche bibliotheek.

De boekwinkel ging in andere handen over, al bleef de firma, Petit en Sikken, nog enkele jaren zijn naam voeren; later staat de zaak alleen op den naam van J.F. Sikken.

De betrekking van Conservator heeft Petit een kleine veertig jaren bekleed, tot zijn dood. Het was aan de bibliotheek een zeer belangrijk ambt. De directeur had de algemeene leiding, en tegelijk de zorg voor de handschriften; eerst eenige jaren later

kwam hiervoor een eigen Conservator. Op Petit kwam dus de catalogiseering in haren geheelen omvang te rusten, en voor het gebruik van de bibliotheek kwam alles aan op het goed en geregeld bijhouden van de catalogussen. Het magazijnsysteem, dat juist in de voorafgaande jaren te Leiden was ingevoerd, bracht dit mee.

Sedert 1862 was dit nieuwe stelsel van bibliotheek-organisatie onder de leiding van Pluygers aanvaard en met kracht en consequentie tot uitvoering gebracht. De Begijnhofkerk die de boekerij reeds meer dan 2 1/2 eeuw herbergde, was verbouwd tot een magazijn, waarin de geheele boekenschat nieuw geplaatst was, niet meer zooals vroeger ingedeeld naar eene wetenschappelijke rangschikking, maar eenvoudig naar het formaat. Om de boeken steeds vlug te kunnen vinden waren daarbij twee catalogussen noodig, een met consequente alphabetische rangschikking, en een met eene indeeling der titels naar een zorgvuldig ineengezet wetenschappelijk systeem. Nu lijkt ons deze regeling die gaandeweg in alle grootere bibliotheken is ingevoerd, doodeenvoudig en natuurlijk. Destijds echter, toen ze als iets nieuws kwam, was vooreerst het heldere inzicht en het gezag van een man als Pluygers noodig om haar aannemelijk te maken, en daarnaast de kundige en praktische uitvoering door Tiele, die in 1866 als Conservator te Leiden was gekomen. Gaandeweg waren alle titels nieuw geschreven naar vaste regels, daarna waren ze gedrukt, en op losse kaartbriefjes geplakt, en vervolgens waren de beide groote catalogussen ineengezet en voor de bezoekers opgesteld.

Petit vond het systeem in werking en had de taak, om het werk van Tiele voort te zetten, d.w.z. geregeld alle nieuwe aanwinsten te beschrijven, voor den druk te zorgen, en vervolgens voor de invoeging der titels. De invoeging in den alfabetischen catalogus geeft bij goed gestelde en gedrukte titels geene verdere moeielijkheid; ze kan door een accuraat ambtenaar zonder wetenschappelijke kennis verricht worden. Voor het bijhouden van den systematisch geordenden catalogus is heel wat meer noodig, en dit was dus het hoofdwerk van den Conservator.

Het bijhouden van den wetenschappelijken catalogus in eene groote en sterk aangroeiende boekerij vordert iemand van een zeer uitgebreide encyclopedische kennis, verbonden met een bibliografischen aanleg. Dezen aanleg bezat Petit in hooge mate; de wetenschappelijke kennis waaraan natuurlijk wel wat ontbrak, heeft hij in den loop van zijne werkzaamheid zelve gedurig weten uit te breiden. Uit den grond van zijn hart komt zeker de aantekening die hij op lateren leeftijd heeft neergeschreven: 'Steeds heb ik betreurd dat ik niet heb mogen studeeren, maar dat was in mijn jeugd een voorrecht der gefortuneerden. Mijn geringe kennis van het Latijn heeft mij heel wat moeielijke oogenblikken bezorgd.'

Intusschen, hij heeft het klaar gespeeld; het werk van Tiele

is niet blijven steken, het is ook niet achteruit gegaan. De Leidsche catalogussen hebben den goeden naam dien ze hadden, gedurende al die jaren behouden. En wie ze gebruikte, kon in den lateren tijd gerust aannemen dat ze het werk waren van Petit. Bij de bibliotheek-ontwikkeling van onzen tijd is de aangroei zoo sterk, dat een wetenschappelijke catalogus niet kan ingedeeld blijven naar een eens opgesteld systeem, maar dat altijd door van alle afdeelingen herziening noodig is. Aan onze groote bibliotheken is nooit, zooals men aan kleine wel naar buitenlandsch voorbeeld doet, een vast vooruit klaargemaakt cijferstelsel aangenomen, waarin alle vakken hunne plaats voor goed hebben, en waarin men vele honderduizenden van kleine rubrieken zoo maar voor het inschuiven heeft. De indeeling wordt steeds gemaakt, en voortdurend gewijzigd, zooals de in te deelen titels zelve dit eischen. Nieuwe splitsing in onderdeelen, geheel nieuwe rangschikking van groote rubrieken dringt zich telkens en telkens weer op. Op den duur kan dat niet steeds door één man over de geheele wijde wetenschap worden bijgehouden, maar gaat men er toe over, de taak over verschillende vakgeleerden te verdeelen, waarbij natuurlijk gevaar bestaat, dat het algemeene encyclopedische inzicht en de bibliografische aanleg niet bij alle bewerkers in voldoende mate aanwezig zijn. Petit heeft nog gedurende zijn geheele loopbaan den catalogus in vollen omvang zelf bijgehouden.

Een eigen taak stelde zich voor den Conservator als gevolg van het bruikleencontract, dat in 1876 gesloten was met de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde. Deze maatschappij had eene omvangrijke boekerij, tot dusver door haarzelve beheerd en gecatalogiseerd; maar èn berging èn beheer waren haar boven het hoofd gegroeid, en zoo was besloten tot opneming in de Universiteitsbibliotheek, die daartoe een aanbouw kreeg ter zijde van het kerk-magazijngebouw. Ook hier was geheel nieuwe catalogiseering noodig, maar hier kon men niet volstaan met eenvoudig de titels te laten drukken en ze daarna in de beide groote catalogussen in te voegen. De Maatschappij wenschte ten gebruike harer leden die over het geheele land verspreid zijn, ook nu weer, evenals vroeger, een catalogus in boekvorm en in systematische rangschikking. Het werk was al aan den gang, maar door het vertrek van Arnold naar Gent, was het blijven steken; nu kwam het grootendeels ten laste van Petit. De handschriften waren door Rogge beschreven, en van de groote collectie tooneelstukken had Arnold naar een speciaal daarvoor opgezet systeem de beschrijving reeds gereed gemaakt; Petit echter kreeg de groote boekenverzameling te beschrijven, en hij heeft deze taak in een gestadigen arbeid van ongeveer acht jaren volvoerd.

De catalogus, in verschillende stukken verschenen, vormt drie omvangrijke groot-octavo deelen, tezamen een kleine 3000 ko-

lommen in dichten druk. De indeeling verdient de aandacht van ieder, die in catalogiseering belang stelt. Hier ook is allermint een klaar gemaakt stelsel van indeeling van elders nagevolgd. Trouwens reeds de vorige catalogus, in 1847 gedrukt, was gemaakt naar eene eigene indeeling, door den inhoud der verzameling zelve aan de hand gedaan, en dezelfde hoofdgedachte werd ook nu vastgehouden. Het plan past geheel voor deze bibliotheek, maar voor indeeling en voor beschrijving van eene andere zal een verstandig bibliothecaris het niet licht ongewijzigd overnemen. De Maatschappij der Nederlandsche letterkunde heeft een tweeledig karakter; ze wijdt hare aandacht tegelijk aan de Nederlandsche taal en letteren, en aan de Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde. Dit spiegelt zich zeer duidelijk af in hare boekerij, en zoo lag voor de beschrijving hiervan eene splitsing in twee hoofddeelen voor de hand. Het eerste deel beschrijft na eene korte algemeene afdeeling (Inleiding, encyclopedieën, schrift, boekdrukkunst, boekhandel, bibliographie) den geheelen boekenschat die betrekking heeft op taal- en letterkunde, met de Nederlandsche taal en letteren als hoofdgroep, gevolgd eerst door de verwante talen, dan door de verder verwijderde. Evenzoo groepeeren zich de rubrieken van het tweede deel (Geschiedenis, oudheidkunde en plaatsbeschrijving) om Nederland.

Natuurlijk heeft eene zoo speciale indeeling ook hare bezwaren. De geschiedenis van Nederlandsch recht, staatsbestuur, gezondheidstoestand, krijgswezen, kunst, kerk en tal van andere onderwerpen is hier ingedeeld bij de algemeene Nederlandsche geschiedenis. Algemeene werken over recht en staat, kerk en kunst pasten in die afdeeling natuurlijk niet; waar die nu onder te brengen? Ze komen nu achteraan in een soort van aanhangsel; zoodat b.v. de rechtsgeleerdheid die in eene algemeene bibliotheek een hoofdrubriek vormt, hier gesplitst is: wat bij de geschiedenis van bepaalde landen kon ingedeeld worden, is daar opgenomen, wat overblijft komt achteraan. En zoo vindt men in het aanhangsel ook restanten van de afdeelingen godgeleerdheid, wijsbegeerte, opvoeding en onderwijs.

Vraagt iemand, of dat nu werkelijk een goede catalogus-indeeling mag heeten, dan moet het antwoord in 't algemeen wel ontkennend luiden. Maar voor dit bijzondere geval was het toch wel goed gezien, aan deze indeeling vast te houden. Immers de catalogus is speciaal bestemd voor werken op het gebied van Nederlandsche letteren en geschiedenis, en op die beide hoofdrubrieken kwam het dus vooral aan.

Toch heeft ook Petit gevoeld, dat hij met deze twee deelen de zoekers niet afdoend hielp. Trouwens dat doet men nooit met een systematisch geordenden catalogus, als er geen alfabetische index aan toegevoegd wordt. Bij den vorigen catalogus van Letterkunde was dan ook telkens (1849 en 1865) zulk een bladwijzer gegeven, Petit zou hierin niet achterblijven, maar hij be-

loofde al dadelijk iets meer; zijn derde deel - zoo zegde hij in 1887 toe - zou niet zijn een bladwijzer, bestaande uit schrijversnamen met opgave van de bladzijde waar men de titels te zoeken heeft, maar een alfabetische catalogus in den volsten zin van dat woord.' En inderdaad is dat derde deel, in 1889 verschenen, zulk een catalogus, die geen enkele nummers geeft, maar verkorte titels, en bovendien verwijzingen naar de rubriekopschriften, naar de biografieën, en ook naar de overdrukken die in de eerste twee deelen niet waren beschreven; het is een werkinstrument van den eersten rang. Slechts één ding ontbreekt, n.l. de voortzetting. Dit is echter niet de schuld van Petit, die geregeld met het beschrijven van de aanwinsten is voortgegaan, maar van de Maatschappij, die haar taak heeft laten steken. Voor raadpleging van de verzameling moet men zich nu wenden tot de universiteitsbibliotheek, waar natuurlijk alle titels zoowel op het alfabet, als in systematische orde zijn te vinden.

Al eerder dan de catalogus van Letterkunde was een ander belangrijk werk gereed gekomen, de beschrijving van de pamfletten in de verzameling Thysius en in de Universiteitsbibliotheek. De curatoren der bibliotheca Thysiana hadden al eenige jaren vroeger, na verschijning van de 'Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten' van Frederik Muller, van Tiele's hand (1858-1861), en van den catalogus Meulman, door Van der Wulp gemaakt (1866-1868) aan Tiele de catalogiseering van de rijke Thysius-collectie toevertrouwd. Met de pamfletten was hij gekomen tot 1659; na zijn vertrek werd de voortzetting en afwerking aan Petit opgedragen. De druk heeft zich beperkt tot de titels die niet reeds bij Muller en Meulman te vinden waren, zoodat het werk een supplement op de beide voorgaande vormt. Het loopt tot het jaar 1702, waar ook de beide voorgangers ophouden. Ook met deze beperkingen is het een respectabel werk; in twee deelen (verschenen 1882 en 1884) beschrijft het 2452 pamfletten, waaronder vele uiterst merkwaardige die in de beschrijving van de veel grootere Haagsche verzameling door Knuttel niet voorkomen. Het boek blijft dus ook naast dit grootere werk zijne waarde behouden. Zooals het plan meebracht, zijn vervolgens ook de pamfletten van 1703 tot 1800 beschreven, maar de druk is tot dusver achterwege gebleven. En wat ook nooit gereed gekomen is, hoe noodig ook bij het gebruik van deze reeks kostbare hulpmiddelen voor den geschiedvorscher, is een algemeen register op de vele duizenden titels in al die pamfletten-catalogussen. Het laatste werk door Petit op touw gezet, was de vervaardiging van zulk een register; hij is er mede gevorderd tot 1660, zijne wankele gezondheid heeft de voortzetting belet, en juist toen hij het werk weer wilde ter hand nemen, heeft de dood er voor goed een eind aan gemaakt.

Maar we hebben nog volstrekt niet al de belangrijke werkzaamheden vermeld, die Petit had aan te pakken na de aan-

vaarding van zijn ambt aan de Leidsche bibliotheek. Daar was ook, niet voldoende geordend en gecatalogiseerd, de rijke kaartenverzameling van Mr. J.T. Bodel Nyenhuis (overl. 1872), door legaat aan de bibliotheek gekomen en bekend als Museum Bodellianum. Petit kon eerst in 1884 met de catalogiseering beginnen, en heeft sedert verreweg het grootste deel van de collectie - Petit geeft zelf het aantal van 21 500 op - op cartonfiches beschreven. Van elke kaart vindt men titel, jaar, en namen van teekenaar, uitgever en graveur, met omschrijving van soort van uitgaaf, formaat, vermelding of de kaart gekleurd is, en zoo noodig verdere aanteekeningen. Met deze fiches die geografisch en chronologisch geordend zijn, kan men elke kaart dadelijk in een van de 214 portefeuilles vinden. Op de namen is er een alfabetische klapper. De firma Frederik Muller vond in deze verzameling de meeste van de zeldzame kaarten, die zij in fraaie reproductie in hare 'Remarkable maps' uitgaf; en bij de toeneming der belangstelling in de historische cartografie bewijst de collectie steeds meer diensten aan wetenschappelijke onderzoekers; voor die allen is de door Petit aangebrachte ordening en beschrijving een weldaad.

Naast deze gestadige werkzaamheid als Conservator is er nog eene reeks ander nuttig werk van de hand van Petit te vermelden. Aan bibliografisch werk is altijd behoefte, en de menschen die daarvoor de geschiktheid en de toewijding bezitten, zijn niet talrijk. Zoo werd hij van zelf telkens aangezocht, als men op dit gebied een werker noodig had. Reeds in 1881 maakte hij in opdracht van Johannes Hilman een register op Ons Tooneel. Dit werk in twee deelen, waarin de groote tooneelcollectie van Hilman beschreven werd, was, hoeveel belangrijks het ook bevatte, heel moeilijk te raadplegen. 'Vele bijzonderheden - zoo schreef een welwillend beoordeelaar - die men onder een bepaald hoofd of op een bepaalde plaats verwacht, vindt men tot zijne teleurstelling daar niet, terwijl hare plaats door andere weinig ter zake dienende mededeelingen wordt ingenomen. Men leest door, en zie, op eene geheel andere plaats, waar men ze in het logisch verband der dingen volstrekt niet zoeken zou, springen diezelfde vruchteloos elders gezochte en elders te huis behoorende zaken U, zoo te zeggen, tot uwe verrassing tegen het voorhoofd. Dit gemis aan regelmaat vermoeit den lezer en maakt het werk minder geschikt dan het verdient, om te worden nageslagen. Het gebrek is niet te verhelpen dan door een klapper of welberedeneerden index.' Het gewone verschijnsel dus: werk van iemand die het onderwerp door en door kende, en eene volkomene toewijding had aan zijne taak van beschrijving, maar wien het ontbrak aan bibliografisch inzicht. Hilman was verstandig, en riep nu de hulp in van iemand die dit inzicht wel had; hij liet Petit den index maken die als derde stuk aan 'Ons Tooneel' werd toegevoegd. Den naam van den bewerker noemt hij echter niet.

Op meer wetenschappelijk gebied beweegt Petit zich, als hij het volgende jaar (1882) op verzoek van T.H. de Beer de bibliografische rubriek van het nieuwe tijdschrift 'Onze volkstaal' voor zijne rekening neemt. Juist voor de studie der dialecten is eene geregelde bibliografie van de tallooze verspreide studies en uitgaven op dit gebied zeer noodig. Zijne 'Proeve eener bibliographie der Nederlandsche dialecten' neemt in het tijdschrift eene belangrijke plaats in, en zal zeker ook nu nog wel met vrucht worden nageslagen. In handschrift heeft hij het werk nog jaren lang voortgezet; dit apparaat is nu eigendom van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde.

Een standaardwerk voor de beoefenaars van de studie der Nederlandsche letteren is zijne 'Bibliographie der middelnederlandsche taal- en letterkunde'. Ook op dit gebied was hij zelf reeds begonnen gegevens te verzamelen, toen een door de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde uitgeschreven prijsvraag hem er toe bracht het werk met kracht aan te vatten en te voltooien. In 1887 ingezonden en met de gouden medaille bekroond, werd het vervolgens nog bijgewerkt tot 1888 en met een uitvoerig register bij E.J. Brill te Leiden uitgegeven. De waarde van dit voortreffelijke hulpmiddel voor de studie onzer oude letteren is later nog verdubbeld door de voortzetting tot 1910.

Naast al deze grootere bibliografische werken zouden we nog tal van kleinere moeten vermelden, maar we kunnen daarvoor verwijzen naar de lijst van zijne geschriften. Men vindt daar bijdragen in gelegenheidsuitgaven als de 'Etudes archéologiques' ter eere van Leemans (1885), beschrijving van tentoonstellingen, zooals 'The pilgrim fathers' (1888), bibliografische medeelingen, zooals eene aankondiging van het Museum Catsianum in het Leidsche dagblad (1887), literatuuroverzichten voor wetenschappelijke boeken als Röhrich's Bibliotheca geographica Palaestinae (1890), lijsten van geschriften bij verschillende levensberichten van Letterkunde, en geregelde periodieke vakbibliografieën voor verschillende tijdschriften, zooals het overzicht der koloniale literatuur voor de Indische Gids (1888-1891) en de bibliographie der verloskunde en gynaecologie voor het Tijdschrift v. verlosk. en gyn. (1893-1895). Een van deze laatstgenoemde bibliografieën is van grootere beteekenis geworden, nl. die voor het strafrecht in het Tijdschrift voor strafrecht (sedert 1889); zij is jaren lang voortgezet, en is een werkelijke vraagbaak geworden voor de beoefenaars van het vak in ons land en daarbuiten. Von Liszt wijdde er waardeerende woorden aan in zijn artikel over Van Hamel, en de Società Internazionale degl'Intellettuali bood den bewerker het eerelidmaatschap aan.

Reeds veel eerder, kort na de aanvaarding van zijn Conservator-ambt was hij benoemd als lid van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde (1880). In 1893 werd hij Bibliothecaris

van de Maatschappij, en deze functie bekleedde hij tot zijn dood. We hebben daardoor van zijne hand eene reeks van 25 jaarverslagen, waarin de geschiedenis van de bibliotheek der maatschappij in de verlopen kwart-eeuw met zorg, ja met liefde wordt geschetst. Toch zal wie ze doorleest nog niet dien levendigen indruk van toewijding krijgen, die de voorlezing in de jaarvergadering aan de aanwezigen gaf. De voordracht van zijn 25ste verslag is zijn laatste handeling op literair gebied geweest; hij was toen volslagen doof, maar deze taak verrichtte hij nog met het oude vuur.

Van hetzelfde jaar 1893 dateert ook zijne werkzaamheid aan een van de voornaamste uitgaven der Maatschappij: het 'Repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands'. De Commissie voor geschiedenis en oudheidkunde had dertig jaren vroeger dezen uitmuntenden bibliografischen gids voor onze geschiedvorschers ontworpen en tot stand gebracht. De stalen ijver en werkkraft van du Rieu had voornamelijk gemaakt, dat zij twee tienjaars-supplementen had laten volgen. De bewerking van een derde supplement, tot 1890 loopende, werd nu aan Petit opgedragen. Het sluit zich geheel bij de voorgangers aan, en vormt daarmee ook nu nog een wezenlijk hulpmiddel voor den onderzoeker. Vooral de rubrieken, onder het opschrift 'Geschiedenis van het volk in zijne ontwikkeling en beschaving' geven lijsten van titels over bepaalde onderwerpen, die men in het latere Repertorium in deze groepeerings niet terug vindt. Toch vond òn de commissie òn de bewerker zelf, dat deze supplementenreeks eerstdaags moest worden vervangen door een nieuw samenvattend Repertorium, zoodat hier voor de toekomst reeds weer een omvangrijke taak voor Petit gereed lag.

Geheel zelfstandig had hij in denzelfden tijd een bibliografisch werk ter hand genomen, dat wij, hoewel het onvoltooid gebleven is, zeker als een van zijne hoofdwerken moeten beschouwen, de 'Bibliographische lijst der werken van de Leidsche hoogleraren'. De opwekking hiertoe was uitgegaan van A.C. Kruseman, die in zijne 'Aanteekeningen betreffende den boekhandel' een afzonderlijk hoofdstuk wijdde aan de 'vreemde talen' in ons land, en in de eerste plaats aan het Latijn, en die daarbij wees op het belang van eene bibliographie van de wetenschappelijke werken van onze hoogeschoolen uitgegaan. Voor Utrecht en Amsterdam was op dit gebied al iets gedaan, voor Leiden, de hoofdzetel der wetenschap in ons land, nog niets. Petit vond hierin dus eene taak, die zeer eigenaardig op hem kwam te rusten, al voorzag hij wel, dat zij niet licht zou zijn. Hij begon gegevens te verzamelen, allereerst voor de oudste periode (1575-1619), en voor de faculteit die toen van zelf op den voorgrond kwam, die der godgeleerdheid. Het verzamelen van de gegevens bracht eene uitgebreide correspondentie mede met tal van binnen- en buitenlandsche bibliotheken. De werkzaamheid van de oudste

Leidsche hoogleraren is niet beperkt tot de Nederlanden, Leiden was een zetel van de internationale wetenschap, mannen als Daneau en Vorstius behooren slechts voor een klein deel tot de onzen, en hunne werken zijn in ons land slechts bij uitzondering te vinden. Petit wilde, wat hij eens had aangevat, ook volledig uitvoeren, en gunde zich geen oogenblik rust. Het resultaat is een lijvig boekdeel, royaal gedrukt, met ondersteuning van het universiteits-fonds, en het brengt ons een eerbiedwaardig stuk van onze geleerden-bibliografie. De bewerker geeft zich in een voorbericht nog de moeite te betoogen dat zijn werk, na 'Paquot, Haag, v.d. Aa, Schotel enz.' nog wel recht van bestaan heeft; het betoog is volstrekt overbodig. Bij deze bibliografie komen de opgaven in de genoemde biografische werken zelfs niet in vergelijking. Petit's eenige werkelijke voorganger op dit gebied is Rogge, die in zijne 'Remonstrantsche geschriften' reeds bibliographieën gaf van enkele der nu door Petit op nieuw behandelde geleerden. Maar ook in die gevallen is de nieuwe meer stelselmatige behandeling door Petit toch weer een vooruitgang. Voor ieder die onze 15^e- en 16^e-eeuwsche wetenschap wil leeren kennen is hier een standaardwerk gegeven.

Het is niet zonder weemoed, dat we het boek opslaan en doorbladeren; het is in elk opzicht het hoogtepunt van Petit's leven en werk. Hij heeft hiermede te veel van zijn krachten gevegd, en toen hij niet die waardeering vond, die hij meende met dit groote werk te hebben verdiend, heeft hij het laten steken, en niet weer iets van deze beteekenis ter hand genomen. Hij had het boek opgedragen aan Rector en Senaat der universiteit, en hij had op eene officieele erkenning van die zijde gerekend. Van sommige hoogleraren die over de beteekenis van zulk werk konden oordeelen had hij ook waardeerende uitingen vernomen; hij hield zich zelfs overtuigd dat hem van die zijde verzekerd was, dat hiervoor een doctoraat honoris causa zou worden verleend, maar er volgde niets. En het schijnt wel, dat een uiting van den Rector in het volgende jaarverslag, waarin zulk een doctoraat uitdrukkelijk wordt gereserveerd voor 'wetenschappelijke werken door den betrokkene geschreven', bepaald gericht is tegen de opvatting van hen die het begrip 'wetenschappelijk' wel wat ruimer zouden wenschen.

Was het teleurstelling of was het overspanning door te hard werken? Petit werd ernstig ziek en moest voor genezing van zijn geschokte zenuwgestel maanden lang buiten rust nemen, en hij heeft daarna dit bibliografische werk niet weer opgevat. Ook niemand anders heeft zich later daartoe aangejord; wanneer zullen we zoover komen dat eene universiteit als de Leidsche die eene rijke geschiedenis heeft, zich zoo weet te organiseren dat een historicus-bibliograaf, maar die dan als 'wetenschappelijk' man erkend wordt, zich aan de taak kan wijden, op het voetspoor van Petit, deze geschiedenis te boek te stellen?

Intusschen is Petit's levenswerk hiermede volstrekt niet geeindigd. Behalve zijn ambtswerk, dat hij na zijn herstel weer opvatte en nog vele jaren verrichtte, hoewel ook later meermalen door ziekte belemmerd, gaf hij nog tal van andere kleinere en grootere bibliografische werken, in de lijst van zijne geschriften vermeld. Zoo in 1897 het bibliografische overzicht van de geschriften van du Rieu achter diens levensbericht, in 1903 van die van Kern in het Album-Kern, en in datzelfde jaar, uitvoeriger, van die van Multatuli. Deze laatste lijst werd met eenige herinneringen en aantekeningen van A.S. Kok uitgegeven onder den titel 'Multatuliana'.

In 1904 gaf de 25-jarige ambtsvervulling aan de Leidsche bibliotheek gelegenheid aan allen, die het werk van Petit kenden en waardeerden, om zich tot eene hulde-betuiging te vereenigen. Prof. Blok sprak hem toe namens een 250 vrienden en belangstellenden, en ook van den kant van den boekhandel kwam eene vriendschappelijke huldebetuiging waarvoor hij zeer gevoelig was. Ook in verschillende bladen werd voor dit feest zijne beteekenis in het licht gesteld, maar in een dezer opstellen, goed bedoeld, ontbrak het aan den noodigen tact. Een schrijver in Eigen Haard, die zijn naam niet noemt - ik meen dat het Rössing was - dacht zeker Petit te verheffen door hem met mannen als Campbell en Tiele, die ook in den boekhandel waren opgeleid, te stellen tegenover 'zeer geleerde heeren, opgeleid aan eene universiteit, en aan het hoofd van bibliotheken geplaatst', waar zij dan 'te kort schieten in boekenkennis en liefde tot het boek' enz. Zulk eene tirade zou in een onderteekend stuk geheel voor de verantwoordelijkheid van den auteur komen, maar hier, zonder schrijversnaam en in een stuk, dat grootendeels den vorm heeft van een interview van Petit zelf, krijgt deze het min of meer op zijne rekening. Het is of hij, die toch inderdaad door en door bescheiden was, en hoog tegen de wetenschap opzag, hier inwendig in opstand komt tegen de boven hem geplaatsten. We moeten aannemen dat hij er totaal onschuldig aan was; van zijn directeuren Dr. du Rieu en Dr. de Vries placht hij niet anders dan met achting te spreken. Maar zeker heeft de onhandigheid van den lofredenaar de kloof tusschen hem en de officieele wetenschap in latere jaren wijder gemaakt.

Eene andere beschrijving in het interview verdient nog de aandacht; zij schetst zijne dagverdeeling. Ik geef ze, in den eigenaardigen journalisten-stijl, letterlijk weer. 's daags is Petit aan de Leidsche bibliotheek,... voor de veel omvattende overige werkzaamheden, vallende buiten zijne ambtelijke, besteedt hij thuis zijn ochtend- en avonduren. Toch vindt hij tijd tot groote wandelingen en werkt nooit langer dan 10 uur 's avonds. Teruggekeerd in den huislijken kring, gaat geregeld om 11 uur het licht uit, en vinden allen zich den volgenden morgen weer vroeg bijeen. 's Zomers trekt hij, doorgaans ruim een maand, naar bui-

ten, en laat de boeken de boeken, leest slechts een krant, luiert welbehagelijk, of wandelt. In alles is Petit stipt en ordelijk. Op den bepaalden tijd gaat hij van 'De Vliet' naar 'Het Rapenburg' en even stipt terug. De burens kunnen zeggen: 'Daar gaat m'nheer Petit, het is vier uur.'

Dat hij met deze regelmaat is blijven doorwerken, doet een blik in de lijst der geschriften zien. Nog een van zijne hoofdwerken valt in dit latere tijdvak, het 'Repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands in mengelwerken en tijdschriften verschenen.' Hier is de stof van het oude Repertorium en al de supplementen geheel nieuw gerangschikt, en uitgebreid over de latere jaren tot 1900. Daarbij is eene belangrijke verandering gebracht, door bijeenvoeging in twee groote zelfstandige afdeelingen van alles wat op bepaalde plaatsen en streken, en van hetgeen op bepaalde personen en familiën betrekking heeft. De bibliografie naar de onderwerpen heeft daardoor voelbaar geleden; eigenlijk zou, om alle vorschers te gerieven, eene dubbele behandeling noodig zijn. Toch is de nieuwe schikking wel goed gezien; de vraag van de onderzoekers richt zich wel heel vaak juist op de plaats- en de persoonsnamen. Het Repertorium verscheen eerst in 1907, maar Petit heeft meteen doorgewerkt aan de voortzetting over de volgende 10 jaren, en zoo kon deze, waarin de stof nog belangrijk was uitgebreid, reeds in 1913 worden gegeven. Met voldoening kunnen we hierbij vermelden, dat voor de verdere voortzetting (1911-1920) door bekwame hand, nu een plan is gemaakt, zoodat dit werk van Petit zeker nog geruimen tijd de wetenschap zal dienen.

In 1910 kwam ook de voortzetting (1888-1910) van de Bibliographie der middelnederlandsche taal- en letterkunde gereed. Ook voor de volgende jaren geeft een door Petit bijgewerkt exemplaar, nu in het bezit van de Maatschappij der Nederl. Letterk. reeds heel wat materiaal.

Van een enkel werk van belang, in de laatste jaren nog door Petit aangevat, maar niet voltooid, een register op al onze pamflettencatalogussen, was hiervóór reeds sprake. Hij had bij dit plan stellig den omvang van het werk onderschat, en zijn eigen krachten te hoog geschat. Het is te hopen, dat wat reeds gedaan is, ten minste met der tijd in bruikbaren vorm door den druk nuttig wordt gemaakt, voor zoover het niet overbodig is geworden door het inmiddels verschenen register op den Haagschen catalogus, van Knuttels hand.

Hiermee zijn we gekomen in Petits laatste jaren, toen de ouderdom zich reeds zeer deed voelen. In 1917 werd hij op zijn 70sten verjaardag nog van vele kanten gecompimenteerd, en in 1918 viel hem in de jaarvergadering van Letterkunde eene huldiging te beurt naar aanleiding van zijn 25-jarig bibliothecariaat. De huldigers bedoelden, hem, volgens zijn liefsten wensch, in staat te stellen, dat pamflettenregister te voltooien.

Op de vergadering was hij, hoewel volslagen doof, nog helder, en vol waardeering voor de blijken van belangstelling, maar wie hem daar zag, zwak en vermagerd, kon niet al te zeer verbaasd zijn, toen spoedig weder het ziekbed hem opnam. Den 16^{en} Juli overleed hij.

J.W. Enschedé schreef, in eene herdenking in het Adresboek v.d. boekhandel de volgende waardeerende woorden over hem:

‘Teleurstelling is hem niet bespaard; hij had zich geveid dat bibliographie officieel als vak van wetenschap erkend zou worden, dat het systematisch redigeeren van boekenlijsten van hooger hand niet langer beschouwd zou worden als een hulpmiddel om bronnen van wetenschap op het spoor te komen, maar dat bibliografie als zelfstandig onderdeel der scientia universalis zou worden aangezien en hem zelf daarvoor een rechtmatige en gerechtvaardigde erkenning van verdienste zou te beurt vallen. Het heeft niet zoo mogen zijn.

Het leven van Petit is hem moeilijk geweest. Geplaagd door doofheid, door huiselijke zorgen belemmerd in vrijheid van beweging, zonder den richtigen kijk op het praktische handelsleven, heeft zijn idealisme en zijn goed geloof in de waarde en de beteekenis der bibliografische wetenschap hem de bevrediging gegeven in 's werelds lot, die ieder behoeft in den strijd met het maatschappelijk leven.’

C.P. BURGER JR.

Lijst der geschriften van L.D. Petit.

1867. Een belangrijke boekhandel in Frankrijk (Fontaine). *Nieuwsbl. v.d. boekh.* p. 18.
 Iets over de geschiedenis der Engelsche couranten. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 129.
 Een voor velen onmisbaar boek (Lorenz, Catalogue général de la librairie française). *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 152.
 Gustave Doré. *Kennis en kunst* p. 9.
1868. Iets over den Venetiaanschen drukker Aldus Manutius. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 196.
 Wie heeft gelijk? *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 249.
1869. Iets over Panfilo Castaldi (naar Ch. Yriarte). *Nieuwbl. v.d.b.p.* 39.
 De grootste drukkerij der Wereld (Gouvernements-drukkerij te Washington). *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 48.
 Bij het overlijden van Troplong (naar het Fr.). *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 78.
 'In de geschiedenis der Fransche journalistiek van 1868...' (over de wet op de vrijheid der drukpers). *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 118.
 Het een en ander over Henri Rochefort en zijn Lanterne. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 138.
 De Engelsche typographen. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 162.
 Bijdrage tot de geschiedenis van de snelpers. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 195.
 Iets uit de oude doos. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 228.
 Nog iets uit de oude doos. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 276.
 Het etablissement van Alfred Mame en zoon te Tours. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 332, 343, 352. Vert. door O. Mühlbrecht (*Börsenbl.* 1869 n. 295, en *Erinnerungen*, Berl. 1890).
 Het een en ander over het Byronschandaal. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 344.
 De boekhandel en de politieke literatuur in Noorwegen. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 379.
 De dood van Napoleon (naar A.v. Chamisso). *Rederijkersweekblad* n°. 1.
 De oudejaarsavond, Tooneelspel (naar Rod. Benedix). *Rederijkersweekblad* n°. 6-9.
 Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging van jonge lieden in den boekhandel werkzaam, gevestigd te Amsterdam.
1870. Bibliographie (Duitsche uitgaven). *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 36, 43, 47, 121, 245, 249, 391.
 De etablissementen van Paul Dupont te Parijs en te Clichy. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 102, 106, 110.
 Het leven van een journalist (Karl Mathy). *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 147, 151.
 Charles Dickens. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 235.

- Ter nagedachtenis aan Abel François Villemain. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 243, 247.
- De firma Hachette & Co. te Parijs. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 256, 260, 275. Vert. door O. Mühlbrecht (*Börsenbl.* 1871 n. 233, en *Erinnerungen*, Berl. 1890). Een geestig bedachte reclame! *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 304. Herdr. *Bijdr. gesch. v.d. Ned. boekh.*, I 531.
- Historisch. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 316.
- Logika ook bij 't annonceeren. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 346. Overgen. door 't *Hum. album* (zie *Nieuwsbl.* p. 395).
- Das Frommannsche Haus und seine Freunde 1792-1837. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 423.
- De nieuwste uitgaven van E.A. Seemann in Leipzig. *Wetensch. bladen*, II p. 291.
1871. De firma Joh. Enschedé & zonen te Haarlem. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 19, 26. Gaan wij een nieuwe barbaarsheid te gemoet? (oningenaaide boeken). *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 401.
- Bespreking van: Fr. Kreyszig, Vorlesungen üb. d. deutschen Roman der Gegenwart; W. Lübke, Geschichte der Architektur 4e Aufl., Gesch. d. Plastik, 2e Aufl.; Ausgewählte Schriften von K.A. Varnhagen von Ense, I 1. *Wetensch. bladen.* (Een overzicht van binnen- en buitenland).
- De vrijheid van drukpers in de Russische Oostzeeprovincien. *Wetensch. bladen*, II 301.
- Alexandre Dumas. *Kennis en kunst* p. 226, 234, 241.
- Alexander Herzen. *Onze tijd*, I 155.
- De firma Ferd. Flinsch te Frankfort a.M. *De Kolporteur* p. 86, 90, 95.
1872. Het een en ander over de briefkaarten. *Onze tijd*, I 306.
1873. Een prachtwerk (Les Saints Evangiles. Met pl. van Bida). *Nieuwsbl. v.d. boekh.* p. 353.
1878. Circulaire Aan de leden (der Vereen. t. bev. v.d. belangen des boekhandels) ondert. L.D. Petit, bibliothecaris. Afgedr. in het *Nieuwsbl. v.d. boekh.* p. 30.
- Mededeelingen uit de bibliotheek (van de Vereen. t. bev. v.d. belangen des boekhandels). *Nieuwsbl. v.d. boekh.* p. 191, 320, 349, 464.
- De lotgevallen der firma Berger-Levrault & Co. te Nancy. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 585.
- Verslag betreffende de bibliotheek (van de Vereen. t. bev. v.d. bel. des boekh.). *Verslag der werkzaamheden van het bestuur over 1877-1878*, bijl. D.
1879. De Portefeuille, letterkundig weekblad, Arnh. G.J. Thieme. *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 246, 266.
- Mededeelingen uit de bibliotheek, *Nieuwsbl. v.d.b.p.* 332, 352.
- Lijst van boeken voor volksbibliotheken. Eerste proeve. Uitgeg. door de Maatsch. tot nut van 't algemeen.
- Verslag betreffende de bibliotheek (van de Vereen. t. bev. v.d. bel. des boekh.). *Verslag der werkzaamheden van het bestuur over 1878-1879*, bijl. D.

1881. Ons Tooneel, door Joh. Hilman. 3e ged.: Beredeneerd register. Leiden, Brill.
1882. Proeve eener bibliographie der Nederlandsche dialecten. *Onze Volkstaal* p. 48, 129.

- Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibl. der Rijks-universiteit te Leiden, 1e deel 1500-1648, 's Grav. Mart. Nijhoff.
- Voltaire et Néaulme. A propos de l'Abrégé de l'histoire universelle. *Le livre. Bibliographie rétrospective* p. 347.
1883. Correspondance étrangère. Pays-Bas. *Le livre. Bibliographie moderne* p. 361, 551.
- Wandalisme in Italië (verduisteringen ten nadeele van de bibliotheek Vittorio Emanuele). *Wetensch. bladen* 1883 p. 142.
1884. J.H. Gebhard als leermeester. *Nieuwsbl. v.d. boekh.* p. 269.
- Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten, 2e deel 1649-1702.
1885. Een weinig bekend tijdschrift (Le conseiller du bibliophile). *Etudes archéologiques ... déd. à M. le Dr. C. Leemans* p. 319.
1887. Catalogus der bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden. 1e en 2e deel, 2e afd.: Drukwerken. Leiden, Brill.
- Het Museum Catsianum. *Leidsch Dagblad* 8 Nov. 1887.
1888. Bibliographie der middelnederlandsche taal- en letterkunde. Met de gouden medaille bekroond en uitgeg. vanwege de Kon. Vlaamsche Academie v. taal- en letterk. Leiden, Brill.
- The pilgrim fathers. Exhibition of documents.
- Lijst der geschriften van Mr. L. Ph. C. van den Bergh. *Levensberichten* 1888.
1889. Aan de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde te Gent 30 Apr. 1889 (over de Bibliographie der middelned. taal- en letterk.). *Verslagen en Meded.* p. 134.
- Catalogus der bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden. 3e deel: alphabetische catalogus.
- 1889-91. Overzicht der koloniale literatuur, 1 Sept. 1888-15 Nov. 1891. *De Indische Gids* jaarg. XI-XIII.
- 1890-1918. Strafrechtelijke bibliographie 1 Jan. 1889-31 Dec. 1917. *Tijdschrift v. strafrecht* IV-XXIX.
1893. Derde supplement op het Repertorium der verhandelingen en bijdragen betr. de geschiedenis des Vaderlands, in mengelwerken en tijdschriften tot op 1890 verschenen. Leiden, Brill.
- 1893-1895. Bibliographie der gynaecologie en verloskunde 1 Jan. 1892-30 Juni 1894. *Ned. Tijdschrift v. verloskunde en gynaecologie* IV-VI.
1894. Bibliographische lijst der werken van de Leidsche hoogleraren, van de oprichting der hoogeschool tot op onze dagen. Uitgeg. met ondersteuning van het Universiteitsfonds. Faculteit der godgeleerdheid. 1e afl. 1575-1619. Leiden, Van Doesburgh.
- 1894-1918. Verslag van den Bibliothecaris (van de Maatsch. d. Ned. letterk.). *Handelingen en Meded.*
1895. Bespreking van den Tooneelcatalogus der Univ.-bibl. van Amsterdam. *Museum* 216.

1896.   Alphabetische catalogus der boeken, aangekocht voor rekening der Thorbecke-Stichting (Univ. Bibl. Leiden) gedurende 1884-1895. Leiden, Brill.
1897.   Lijst der geschriften van Dr. W.N. du Rieu. *Levensberichten* p. 216.
1898.   Het legaat van wijlen Prof. Dr. J.I. Doedes aan de bibliotheek der Maatsch. der Nederl. letterkunde. *Spectator* p. 110.
1900.   Geschriften van R. Fruin, 1847-1898. Bibliographisch overzicht. *Jaarboek v.d. Kon. Akad. van Wetensch.* 1899, p. 152.

1902. Tiele's kamer. Lijst der boeken uit de nalatenschap van Prof. Dr. C.P. Tiele, geschonken door mevr. Tiele-Ruychaver. Geschriften van Prof. Dr. H. Kern, 1855-1903. Bibliographisch overzicht. *Album-Kern* p. 409. Leiden, Brill.
1903. Geschriften van Multatuli. Bibliographisch overzicht. In: *Multatuliana*, door A.S. Kok, met bibliogr. overz. der geschr. v.M. door L.D. Petit. Baarn, Hollandia-drukkerij. Lijst van periodieken, te raadplegen in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden.
1904. Liefhebbers-dieven van boeken. *Tijdschr. v. boek- en bibl.-wezen*, II 65. Bespreking van: J.C. Overvoorde, *Catalogus v.d. bibliotheek over Leiden en omgeving*, Leiden 1903; G.C.W. Bohnensieg, *Catalogue de la bibliothèque [de la] fondation Teyler*, tome III, Haarlem 1904. *Tijdschr. v.b. en b.*, II 109, 160.
1905. Van der Meulen's nieuwe boek (Boekhandel en bibliographie, 3e dr.). *Nieuwsbl. v.d. boekh.* p. 622 (zie ook p. 631). Lijst der geschriften van Prof. Dr. P.L. Muller. *Levensberichten* p. 311, en verkort in: *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen* 1904/5, p. 32.
1907. Repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands, in tijdschriften en mengelwerken tot op 1900 verschenen. In opdracht van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde van de Maatsch. d. Ned. lett. te Leiden. Leiden, Brill.
1910. Bibliographie der middelnederlandsche taal- en letterkunde. Tweede deel, de literatuur bevattende, verschenen van 1888-1910. Leiden, Brill. Geschriften van Prof. Mr. R. van Boneval Faure. *Jaarboek v.d. Kon. Akad. van Wetensch.* 1910. p. 51.
1913. Repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands, in tijdschriften en mengelwerken tot op 1910 verschenen. In opdracht van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde van de Maatsch. der Ned. lett. te Leiden. 2e deel, de literatuur bevattende, verschenen van 1901-1910. Leiden, Brill.
1914. Bespreking van: *Vocabulaire technique de l'éditeur, en sept langues*, Berne 1913. *Museum* 21, 444.
1915. Geschriften van Dr. G. Brom. *Levensberichten* p. 176.
1916. Naar aanleiding van de Geschiedenis der Vereeniging door V. Loosjes. *Nieuwsbl. v.d. boekh.* p. 107.
- 1916-'18. Alfabëtische Catalogus der boeken, aangekocht voor rekening der Thorbecke-Stichting (Univ. Bibl. Leiden). Leiden, Brill, 1916-'18.

Voorts heeft Petit aan de volgende uitgaven medegewerkt: redactie- en correctiewerk, bibliographie, registers.

- 1884-1915. Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel. Uitgeg. door de Vereen. t. bev. v. de belangen des boekhandels. Amst., v. Kampen.
1890. Röhricht (Reinh.), *Bibliotheca geographica Palaestinae*. Berlin, Reuther's Verl.

1904. Brink (J. ten), Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de 19e eeuw, in biographiën en bibliographiën 1830-1900. Groo-

- tendeels herzien door den auteur, verder bezorgd en bijgewerkt door T.H. de Beer. Rott., D. Bolle 1902-1904.
1905. de Bas (F.), Repertorium voor de Nederlandsche krijgsgeschiedenis, 's Grav., gebr. v. Kleef.

Over Petit schreven naar aanleiding van zijn 25-jarig Conservatorschap in 1904 A.S. Kok in *den Gulden Winckel*, III 8 (15 Aug. 1904) met portret, het *Nieuwsbl. v.d. boekh.* n°. 73 (9 Sept.), *Eigen Haard* n°. 37 (10 Sept.) met portret, *Leidsch Dagblad*, 19 en 20 Sept., *Nieuws v.d. Dag*, 19 Sept. 3e bl., 20 Sept. 5e blad.

Bij zijn 70sten verjaardag (21 Maart 1917) verschillende dagbladen; voorts het *Nieuwsbl. v.d. boekh.* n°. 23, J.D.C.v. Dokkum in *Bibliotheekleven*, afl. 4, C.P. Burger Jr. in *Het Boek*, 15 April (met portret). Petit liet deze vier opstellen herdrukken voor zijne kinderen en kleinkinderen.

Naar aanleiding van zijn 25-jarig feest als bibliothecaris van Letterkunde en zijn dood (Juni en Juli 1918): Bertha M.v.d. Stempel in *Bibliotheekleven* n°. 7, C.P. Burger Jr. in *Het Boek*, blz. 230 en 273, J.W. Enschedé in het *Adresboek v.d. boekhandel* 1919 (met portret).

Levensbericht van Dr. Arnoldus Cornelius Duker.

Bij krap toegemeten ruimte zal ik vooral Duker's wetenschappelijken arbeid plaats geven. Te Enkhuizen uit gezeten ouders 10 Februari 1837 geboren, liet hij zich 21 Juli 1854 te Leiden inschrijven. Van zijne tijdgenooten onder de toenmalige theologen noem ik C.G. Chavannes, M.J. de Goeje, F. Haverschmidt, J. Knappert, J.P.N. Land, J.C. Matthes, H. Oort, F.C.A. Pantekoek; als voorzitter zijner faculteit zat hij 1859 in het Collegium; dat hij zich ook buiten zijne faculteit bewoog, toont zijn lidmaatschap van de almanakredactie in het voorafgaande jaar. In 1861 is Duker toen gepromoveerd op een proefschrift, waarover wij zoo aanstonds handelen zullen; in datzelfde jaar werd hij predikant te Barchem, in 1865 te Geervliet. Den 27sten November 1867 beriep hem de kerkeraad van Harlingen, onwettige handeling, daar, volgens het 1 Maart van dat jaar in werking getreden Reglement op de benoeming enz., in die gemeente een kiescollege de beroeping had moeten uitbrengen. Zoo verklaarde de Syn. Commissie het beroep onwettig. Na enkele jaren van emeritaat werd Duker 3 September 1871 predikant te Franeker, waar hij tot 1882 bleef, om dan, nu voor goed emeritus, zich te Haarlem te vestigen. Het werd een otium cum dignitate. Hij gaf godsdienstonderwijs in de afdeelingen Haarlem en Bussum van den Nederlandschen Protestantenvbond en aan de godsdienstschool der Vrije Gemeente; hij was leeraar in het Hebreeuwsch aan de gymnasia te Haarlem en te 's-Gravenhage en aan zijn uitstekend onderwijs denken velen met dankbaarheid terug; in 1897 werd hij lid van het Haagsch Genootschap, in 1899 van dat van Teyler te Haarlem en was als zoodanig een zeer gewaardeerd en ernstig beoordeelaar der ingekomen antwoorden op prijsvragen; eindelijk had hij, sinds 1903, zitting in de redactie van het toen opgerichte Teyler's Theologisch Tijdschrift. Duker was den 23sten April 1862 in het huwelijk getreden met

Adriana Maria van der Chijs, (dochter van den numismaticus en buitengewoon hoogleeraar P.O. van der Chijs te Leiden (*N. Biogr. woordenboek* IV 426 vlg.)), die hem 13 Februari 1903 door den dood ontviel; zijne oudste dochter was haar 16 October 1902 vóórgegaan. Zijne jongste dochter bleef zijn steun in zijne laatste, als immers zoo dikwijls, droevig-eenzame jaren. Wie Duker's omgang hebben genoten, roemen zijn hartelijke vriendschap en herinneren zich gaarne hoe deze hardwerkende man, in vaak microscopisch onderzoek verdiept, tegelijk geestig prater en gezellig gastheer was. Aan dit arbeiden, aan dit vriendelijk huiselijk leven maakte de dood 12 November 1915 een einde, de slinkende oude garde der moderne theologen moest nog eens weêr hare gelederen sluiten. A. Bruining, thans ook reeds heengegaan, herdacht hem in *Eigen Haard* van 4 December 1915 en nam daarin ook Duker's portret op. Op dit artikel steunt voornamelijk *Het Protestantsche vaderland* II 653 vlgg. Onze taak is het van zijn kerkhistorisch werk te gewagen.

Candidaat geworden summa cum laude, 23 October 1858, bleef Duker nog een jaar te Leiden vooral om Dozy's colleges te volgen die immers, volgens de series van 1858/59, behalve zijne arabische lessen 'historiam universalem' gaf en 'varios locos historiae aevi medii et historiae recentioris' behandelde. Daarna, zomer 1859, werkte Duker te Enkhuizen onder leiding van den doopsgezinden leeraar aldaar dr. Dirk Harting, die wel vooral Nieuw-Testamenticus was (*Brief aan de Efeziërs* 1848; *De Marcione* etc. 1849; *Handwoordenboek op het N.T.* 1863), maar ook b.v. over *De Munstersche furie* schreef, 1850. Lid van de Kon. Academie van Wetenschappen, doctor honoris causa der Utrechtsche hoogeschool, goed musicus, groot voorstander van het lager onderwijs, zeldzaam ontwikkeld man, wiens 48 jarig predikantschap in ééne gemeente zijn studiezin ten goede kwam - van zoo iemand leiding te ontvangen was twee jaren lang Duker's voorrecht. Hij wijdt hem in de voorrede zijner dissertatie warme woorden van dank.

Dat proefschrift met den latijnschen titel *Disquisitio historicotheologica de pugna Voetium inter et Cartesium*, maar geschreven en verschenen als *Schoolgezag en Eigen onderzoek*, is voor zijn later standaardwerk over Voetius in de schaduw getreden. Ook heeft de auteur zelf het verloochend. Toch verdient het onze aandacht. Duker zou later verklaren, dat Voetius' beeld daar niet steeds geteekend was met de vereischte onpartijdigheid. Het is waar, dat hij Voetius laat geleid worden door den 'onzaligen lust tot polemiseeren', dat hij zijn taktiek tegen Cartesius 'even bedriegelijk als verfoeielijk' en zijn beroep op God bij de vervalsching van Schoock's getuigschrift 'profaan' noemt. Wij kunnen deze uitingen van jeugdige verontwaardiging noch zoo erg noch eene ontsiering der dissertatie noemen. Ook zijn ze goed gedocumenteerd. Voor het overige is het boek eene ver-

dienstelijke poging om den strijd tusschen den protestantschen scholasticus en den altijd goed katholiek gebleven wijsgeer te begrijpen en te doen begrijpen, na ernstige lectuur hunner geschriften, van polemieken van tijdgenooten en van enkele archivalia, goed van opzet, geleidelijk in zijn ontwikkeling. Van de (weder Latijnsche) theses noemen wij de 21ste die het determinisme geenszins in strijd acht met de beginselen eener gezonde ethiek; de 24ste, die voor de psychologie bij kerkhistorisch onderzoek pleit; de 30ste die den kanselredenaar waarschuwt dat hij, zich aan het begrip der menigte aanpassend, eigen meening niet vreesachtig verberge.

Zijn volgende arbeid, te zamen met dr. W.C. van Manen, was *Oudchristelijke letterkunde, de geschriften der apostolische vaders* in twee deelen, 1871, waarop later nog eene goedkoope uitgave volgde (Haarl. Tjeenk Willink z.j.). Het boek geeft de vertaling met inleiding en aantekeningen van den Brief van Barnabas, de beide Brieven van Clemens aan de Corinthiërs, den Herder van Hermas, de zeven Brieven van Ignatius, den Brief van Polycarpus aan de Philippiërs en den Brief aan Diognetus. De vertaling is van beide geleerden gezamenlijk, Duker leverde de inleiding en aantekeningen op Barnabas, Polycarpus, Ignatius en Diognetus. Onbevoegd over de waarde van dit werk een oordeel uit te spreken, wil ik hier slechts vermelden wat Rauwenhoff over de eerste aflevering schreef, waarin Duker's Barnabas: 'Uit de inleiding blijkt dat de literatuur over dat onderwerp getrouw is geraadpleegd, terwijl de aantekeningen onder den tekst alles geven wat tot recht verstand van het oud-christelijk document wordt vereischt' (*Theolog. Tijdschr.* 1869, blz. 564). Deze woorden houden hunne beteekenis, ook al is Duker's en van Manen's arbeid sinds door anderen achterhaald. Wat niet wegneemt dat nog in 1884 van Manen zich tegenover Loman op hunne opvatting van een plaats in den Barnabasbrief van toenmaals beroept (*Theolog. Tijdschr.* 1884, blz. 553).

Dagteekent deze arbeid uit den tijd van Duker's emeritaat, te Renkum doorgebracht, in zijne Franeker dagen keerde hij tot kerkhistorische onderzoekingen terug. In het Archief voor Nederl. kerkgeschiedenis 1885, I 229-240 plaatste hij enkele mededeelingen uit de Handelingen van den gereformeerden kerkeraad te Franeker (begonnen 12 Juli 1640) over het toezicht op de 'suyperiën' der 'natiën' (studentengezelschappen uit hetzelfde land) en over een verzoek van buitenlandsche studenten om in het auditorium theologicum luthersche godsdienstoefening te mogen houden, toen geweigerd (1652), eene eeuw later toegestaan. In dienzelfden jaargang, blz. 241-272 (het had gevoegelijk één artikel kunnen zijn) schetste hij uit genoemde acta 'Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker'. Het zijn de jaren 1670-1680, toen Balthasar Bekker daar predikant was (vergel. W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker* blz. 32-39), en

de gehouden censura morum levert tooneelen als bij Ostade en Jan Steen, Starter en Breêro, zegt Duker, gelijk wij sinds dien heel wat kennis van het volksleven uit kerkelijke acta geput hebben. In de transscriptie der archivalia volgt hij de strenge methode, afdrukkend 'sodaninge' (238) en 'gedupeteerde' (239) met in een noot 'schrijffout'. In deel II van genoemd *Archief* (1887) blz. 171-178 drukte hij de briefwisseling af tusschen den Utrechtschen kerkeraad en Anna Maria van Schurman, die zich bij de labadisten aangesloten had (1670). Hij was toen reeds te Haarlem gevestigd, druk bezig met zijne voorbereidende studiën voor den 'Voetius', waarin natuurlijk ook naar deze briefwisseling zou worden verwezen (*Gisb. Voetius* III 201 noot 5 en 209 noot 2).

Te midden dan van zijn Haarlemsch bezig leven is Duker begonnen aan dat monumentale werk over Voetius, dat zijn naam zal doen voortleven in de kringen der historici. In afleveringen verschenen, was deel I in 1897 gereed. Ik herinnerde er reeds aan, dat hij zichzelf ervan beschuldigde in zijn proefschrift Voetius niet met de vereischte onpartijdigheid te hebben geteekend. Thans wil hij die fout herstellen, en sedert heeft men van zijn nieuwe werk gesproken als van een 'eerherstel'. Toch niet geheel juist. Voetius' eer heeft Duker ook toenmaals niet aangerand. Slechts kwam de persoonlijke opvatting van den jongen doctor wat (te) sterk naar voren. Wil men nochtans van eerherstel spreken, laat het dan in dezen zin geschieden, dat Duker thans aan Voetius een boek heeft gewijd, in zijne uitvoerigheid den merkwaardigen theoloog en zijn belangrijken tijd waardig. De dissertatie gaf hoofdzakelijk den strijd tusschen Voetius en Cartesius, hier ontvangen wij Voetius' geschiedenis van vóór zijn geboorte tot aan den indruk door Gentmans lijkpredikatie over dezen 'grootte onder de voorgangers' gewekt, dat is meteen de geschiedenis van het godsdienstig-kerkelijk leven in Nederland gedurende de 17de eeuw. Deel I dan geeft 's mans kinderjaren in Heusden, den Leidschen studeer- (geen studenten-) tijd, het predikantschap te Vlijmen, 's-Hertogenbosch (tijdelijk, na de inneming) en Heusden. De ontzaglijke uitbreiding der stof blijkt den lezer, als hij ziet dat het proefschrift Voetius' vertrek uit Leiden brengt op blz. 12, dit boek op blz. 124; dat de arbeid in Den Bosch dáár ééne pagina, hier 34 bladzijden, die in Heusden dáár weder ééne pagina, hier 96 bladzijden beslaat. Geen wonder, voor wie al verder opmerkt dat thans uit gedrukt en ongedrukt materiaal al het noodige is bijeenverzameld, dat de auteur niets ongelezen liet van wat hem dienen kon en dat hij met stalen zelfverloochening ook de dorste literatuur doorworstelde, daarbij niet door de stof overheerscht, maar haar beheerschend met vaste hand. Men ziet de noten en de bijlagen met stijgende bewondering: hier is eene methodische werkkraft die ons wel vaak aan die van dr. C. Sepp deed

denken. Wat dan uit deze werkplaats te voorschijn komt in den tekst draagt ook een nieuw, eigen stempel. Hier is alles bezonken en bezonnen, de toon rustig, de teekening sober, de gansche behandeling nu wezenlijk sine ira et studio. Geen oordeel, geen lof of smaad, geen kleine zetjes meer - de auteur treedt terug, alleen 'Utrechts professor primarius' staat vóór ons, ten voete uit. Uitspraken als 'voor verdere ontwikkeling weinig vatbaar', 'geleid door den onzaligen lust tot polemiseeren', 'den naam van wetenschappelijk man kan men hem moeielijk toekennen', blz. 14, 17, 24 van het proefschrift zal men in het groote werk niet meer aantreffen. Een enkele maal nog iets wat er op lijkt, b.v. als Duker vertelt dat Voetius' ergernis over zeker vlugschrift van Daniël Tilenus, 'nu en dan de grenzen der welvoegelijkheid overschrijdt' (I 383 noot 3). Men zal dit niet te kras geoordeeld vinden, als men weet dat Voetius de tegenwerpingen van den voormaligen Sedanschen hoogleeraar vergelijkt met 'oude en verrotte uytspouselen van een vervuylde borst'. Dit eerste deel eindigt, gelijk wij zeiden, met Voetius' vertrek naar Utrecht. In het proefschrift staat, blz. 19: 'Zijn laatst vaarwel was nog een luide wapenkreet'; in het boek, I 395: 'Weemoedig dankbaar werd dienzelfden middag door hem en zijn gezin de reis naar Utrecht aanvaard'. Men voelt het: de stemming is anders geworden: Duker heeft zich niet zoo lang en grondig in de geschiedenis van dit leven verdiept zonder voor zijn held sympathie te zijn gaan koesteren. Voor de 'ira' van het proefschrift is nu geen vrees meer. Voor de beschamende nauwkeurigheid waarmede hij arbeidde wijs ik op I 360 noot 1, waar een kleine fout van blz. 155 noot 7 (Elizabeth Voetius stierf niet 'in haar jeugd', maar 'ongehuwd') wordt hersteld.

Deel II was in 1910 compleet. De methode is dezelfde, de wetenschappelijke toewijding niet verminderd. De drie eerste hoofdstukken, Voetius contra de remonstranten, de roomschen en de cartesianen noodzaakten den schrijver zich onder te dompelen in een zee (een Doode zee) van strijdschriften en zich te verdiepen in een polemiek over de hachelijkste en spitsvondigste kwesties, onderwerpen voor het menschelijk weten volstrekt onbereikbaar. Duker deed het. Hij las Voetius' *Thersites heautontimoroumenos*, Schoock's *Vorstius redivivus*, *Remonstranto-libertinus*, Batelier's *Examen accuratum* en tal van andere, te veel om hier te noemen. Behalve door den omvang (Batelier's *Gymnasium Ultrajectinum* is 479, Voetius' *Desperata causa papatus* 800 kwarto bladzijden groot, wat hij dan nog tergend-nederig 'opella haec nostra' noemt!) zou een minder conscientieus geleerde ook door den inhoud zijn afgeschrikt, maar ook hier gelijkt Duker op Sepp: hij las, wat deswege nu niemand meer behoeft te lezen. Wanneer Samuel Maresius over de Bossche Confraternitas Mariana enkele kwartijnen met Voetius gewisseld heeft, betitelt hij zijn

laatste geschrift: *Samuelis Maresii theologi ultima patiëntia tandem expugnata*. Wij verbazen ons slechts dat het niet eerder uitgeput raakte, en wij bewonderen Duker, die dit alles las, zonder ooit ongeduld te toonen en die het verwerkte aan ons voorstelde gelijk hij deed. Te midden van het strijdgewoel der partijen stond hij rustig en partijloos, een enkele maal is er eene kleine schakeering van taal, die eene misprijzing van den held doet vermoeden zooals: 'Voetius bericht dit, naar het mij voorkomt, met zekere gemaakte onverschilligheid' (II 14 noot 2), of 'zoo was dan Regius gemuilband' (II 160). Hoe moeielijk echter de volstreckte onpartijdigheid is (natuurlijk immers, omdat men ook bid de zuiverste eerlijkheid nooit geheel ongevoelig staat tegenover menschen en dingen) leert Duker's voorstelling van het optreden juist van dezen Regius. Hij vond in 1917 zijnen biograaf in dr. M.J.A. de Vrijer (zie mijne aankondiging van dit lijvig en belangrijk proefschrift in *Museum* van Mei 1918), die zich beklagt dat Duker ('zélfs Duker' heet het eervol blz. 31 noot 2) door den bril van Voetius te zwart ziet, klacht welke hij met de stukken staaft (29 vlg. 169). Laat mij hier meteen mogen aantekenen, dat de woonplaats van een tegenstander van Harvey en Regius, dr. Jacobus Primirosius, nu eindelijk vaststaat. In Duker's proefschrift is hij een 'Utrechtsch medicus' (80), in de *Voetius* 'medicinae doctor te Londen' (II 146 noot 1), dr. de Vrijer eindelijk brengt hem terecht als 'een medicus uit Hull' (33). Het is voorts in den kamp tusschen Voetius en Descartes dat een getuigschrift van Schoock een rol speelt, dat op herhaaldelijk aandringen van Voet was vervalscht. Duker behandelde in zijn proefschrift dit 'bedriegelijk en verfoeilijk' handelen uitvoerig (143-146, 181 vlgg.), in zijn *Voetius* noemt hij dit testimonium wel, maar verwijst voor bijzonderheden naar zijn proefschrift (II 193 noot 2 en 3). Noemt hij het in zijne dissertatie 'profaan' dat Voet den bedriegenden en bedrogen Schoock aanbeveelt 'zijnen weg op den Heer te wentelen' (152 noot 2, 182), in de *Voetius* (II 175-201) wordt ook daarvan gezwegen. Toen ik daarover mijne lichte verwondering had te kennen gegeven (*Gesch. Herv. kerk* I 246, noot 6), verwees Duker in later verband naar mijne opmerking, citeerde de geïncrimineerde woorden voluit en voegde er bij (niet eigen oordeel, maar) Maresius' verzekering daarover: 'nec sine nominis divini profanatione' (III 232 vlg. noot 7). Zoo bleef de voortreffelijke man tot den einde zijn beginsel getrouw, dat de historicus niet als rechter zit, maar slechts verhaalt wat hem uit onderzoek bleek. Het ontging hem dat hij, Voetius' bedrog aldus in de schaduw latende, toch der historische waarheid te kort deed.

De volgende helft van deel II brengt ons uit studeerkamer en disputerzaal op het (mag ik wel zeggen: aantrekkelijker?) gebied van het 'volle menschenleven'. Want na eerst te hebben stilgestaan bij Voetius' bekenden strijd over den sabbath met

Coccejus en Heidanus, schildert Duker ons 's mans 'precysheyt' ('die lieve precisiteyt' zeiden de tegenstanders, II 231 noot 1) t.w. zijne puriteinsch-calvinistische opvatting omtrent de wereldsche genoegens o.a. blijkende uit zijn vijf disputaties 'De excelsis mundi', want op de hoogten aan de afgoden offeren, gelijk het afvallig Israël, doen wie zich ook maar even met de wereld inlaten. Hier brengt Duker met zijn rijk bronnenmateriaal ons midden in het maatschappelijk en zedelijk leven der vaderen en ook Voetius beweegt zich thans in een wereld, waarvan hij kan spreken uit eigen aanschouwen, voor ons derhalve van meer belang dan zijn antwoorden op scholastieke vragen als daar zijn: 'in welken graad wij familie zijn van Adam?' Duker's methode, ook hier weer zuiver descriptief, verbiedt hem in beschouwingen te treden over een rigorisme, dat de uiterste reactie was tegen een wel gezonden, doch overschuimenden, al te vaak ruwen levenslust van een opkomend volk in volle kracht en uitbreiding, waardoor ook weer die preciesheid begrijpelijk wordt, al verheugen wij ons voor de kleurigheid van het volksleven dat de preciesheid maar hier en daar doordrong. Deze en dergelijke overwegingen liggen niet op den weg van den historicus volgens Duker's opvatting, noch komt het hem in den zin zich voor een oogenblik te verlustigen in het komische van Voetius' verlof aan een getrouwd paar om alleen op hun kamer te zamen te dansen (II 245 noot 2), terwijl hij voor 't overige alle 'saltationes' ten aanschouwen van anderen verbiedt (II 236 noot 3). Ook het hoofdstuk over roepende zonden en kleine ongerechtigheden, lombarden, de ontvreemding van geestelijke goederen en het patronaatschap, hazardspel, orgelspel ter begeleiding van het kerkgezag houdt ons in dezelfde gedachtenwereld en Duker's aantekeningen en bijdragen bewijzen nog eens weêr ten overvloede over welk een beheerschte stof de geleerde schrijver beschikte.

Met deel III was in 1914 het gansche werk voltooid. In de jaren daarvóór was Duker doorgaande van vrees vervuld, dat hij, door zwaar leed geslagen en door huiselijke zorgen gedrukt, zijn levensarbeid niet zou kunnen voltooien. Hij schreef mij daarover in het voorjaar van 1908 en het is thans niet onbescheiden meer dat te vermelden. Vreezende dan dat '(zijn) liefste illusie niet kon worden verwezenlijkt, zag (hij) slechts één uitweg', dat ik zijn werk zou voortzetten als hem de pen mocht ontvallen, 'wijn gij de eenige zijt die, naar ik meen, mijn werk als man van ... [ik laat de vriendelijke woorden weg], ook geheel in mijn geest, den geest der volkomen zelfverloochening zoudt kunnen voortzetten en voleinden'. Deze laatste woorden liet ik niet weg, te mijner beschaming en tot zijnen roem. Want ik had te weinig wat hij bezat, juist dien geest der zelfverloochening die ons eigen oordeel doet verzwijgen, eigen voor- of afkeur bedekken, opdat alleen het voorwerp zelf der onderzoekingen in het volle

licht trede. Toch nam ik zijn voorstel aan, en op een middag toonde hij mij in zijn huis aan de Wilhelminastraat 42 het materiaal voor deel III, zóó volmaakt geordend, zóó gemakkelijk voor overzien gerangschikt, dat alleen het stellen van den tekst op grond der stukken overbleef. Gelukkig voor het boek en gelukkig voor de lezers ervan heb ik het werk *niet* behoeven over te nemen; nog een jaar heeft hij de voltooiing ervan overleefd, en de gedachte daaraan vervult mij nóg met vreugde. Maar aan zijn vereerend verzoek dank ik het voorrecht, dat ik een intiemen blik heb mogen slaan in de werkkamer, waaruit dat boek is voortgekomen, dat naast Moll's *Kerkgeschiedenis*, naast Acquoy's *Windesheim* altijd als standaardwerk zal worden geroemd. Over dat derde deel spreek ik thans niet meer uitvoerig. Het hoofdstuk 'Familie en vrienden. Verwijdering en verzoening' teekent ons ook den mensch Voetius en brengt hem wat dichtër aan ons hart, den fellen scholastieken dogmaticus voor wien het tegelijk een groot genot was 'de kleynste kindertjes nederig en familiaer te onderrichten', den onverbiddelijken ketterjager, tot wien meteen ieder zich om redding uit den nood wendde, vast verzekerd 'die sou 't wel doen, hij was altijd het plechtanker en noyt quam men hem te onpasse'. Dat over het einde zijns levens het 'treurig duister van den Franschen middernacht' daalt (III 298 en noot 2), maar dat ook de 84-jarige nog de eerste predicatie (naar ps. 127, 1 en 2) in de Domkerk na het vertrek der Franschen houden kon (III 321 vlg.), dat verhaalt ons Duker sober, uitvoerig gedocumenteerd, tot het einde rustig en bezonnen, en hij besluit zijn levensarbeid met de woorden: '(na Gentmans lijkprediking) verlieten Utrechts gereformeerden met stil ontzag voor zooveel geestelijke grootheid vol weedom hun kerkgebouw'. Wij voor ons voegen er aan toe: bij het omslaan der laatste bladzijde van dit boek zijn wij vol bewondering voor den geleerde, die een werk als dit ontwierp, voortzette en voltooide.

Jaren geleden heb ik eens gesproken van Duker's 'pijnlijk nauwkeurige onderzoekingen'. De heer Knipscheer heeft in de *Kerk. Courant* van 30 Januari 1913 terecht vermoed, dat daarmede in geen deele iets afkeurends bedoeld werd. Inderdaad neen. Integendeel hebben ze onzen stijgenden eerbied gewekt voor de kennis, het geduld, de wetenschappelijke toewijding die er uit spraken. En wat aangaat het groote beginsel der onpartijdigheid, Duker heeft als motto voor zijn boek gekozen Wtenbogaerts woorden: 'Daer passie domineert, daer heeft selden reden of waerheydt plaetse (en waar die ontbreken) daer steekt men de luyden fabulen inde vuyst voor historijen, men spelt hun logenen op de mouwe'. En de heer Knipscheer (wiens naam aan dit boek verbonden blijft door de bewerking der in 1915 verschenen voortreffelijke registers) zeide nog: 'Wat heeft men aan eene verheerlijking door een vereerder of aan eene

verguizing van een tegenstander? Dat is alles werk dat weêr van voren aan moet opgezet worden, maar Voetius staat thans vóór ons zooals voor- en tegenstander hem kennen moeten, zooals hij was'. De eer van zulk werk te hebben geleverd komt Duker onweêrsprekelijk toe. Hier is Voetius, wat wij van hem weten kunnen weten wij thans. Dat ik tegenover hem tot zoo groote zelfverloochening, daargelaten nog Duker's andere groote gaven, niet in staat zou geweest zijn, heb ik al beleden. Toch kan ik mijne meening noch wijzigen noch verhelen dat men, met volle behoud dezer onpartijdigheid, door een enkel adjectief, een beeld, een zinspeling, temet ook door eene beoordeeling de historische figuur levendiger, begrijpelijker maakt en wezenlijk der historische waarheid dichter bij brengt. Nadat Kühler zijn proefschrift over het klooster te Diepenveen geschreven had, heeft hij van roomsche zijde den roem ingeogst zich volkomen in het geestesleven der zusters te hebben ingeleefd en het onpartijdig te hebben weêrgegeven. Verdiende lof. Men leze blz. 262, blz. 286 vlg. met noot 1 op blz. 287 en erkenne dat de schrijver vertelt sine ira et studio. Toch gewaagt ook hij van de 'jammer en ellende over vele gezinnen gebracht' (door het ontvoeren der dochters die ten klooster wilden), van 'miskenning der edelste gevoelens' (als Brinckerinck den roerenden brief eener beroofde moeder voor werk des duivels verklaart), van 'onberadenheid en fanatisme' (als meisjes van negen, tien jaar reeds ingekloosterd werden, blz. 159 vlgg.). Het is nog zeer gematigd, maar toch een oordeel. Ik ben geneigd het ook voor een zaak van temperament te houden, en men mag mededoogen hebben met den historicus wiens gemoed reageert op de dingen die hij met zijn verstand doorvorsch. Duker heeft dat ook stellig gedaan: hij is sterk genoeg geweest dat voor zijne lezers te onderdrukken. Ik neem hiermede afscheid van den voortreffelijken geleerde en edelen mensch- wiens 'werken hem navolgen'. In de Leidsche universiteits-bibliotheek vindt men een 60 zeldzame boeken, die hij voor zijn *Voetius* gebruikt had en daarna voor latere onderzoekers afstond. Zulke daden behoorden bij dit nobel karakter.

10 Juli 1920.

L. KNAPPERT.

Levensbericht van Mr. I.A. Levy.

Den 16^{den} Maart 1920 overleed te Amsterdam in den ouderdom van 84 jaren Mr. Isaïc Abraham Levy, sinds 1877 lid dezer Maatschappij. Reeds tijdens zijn leven heeft schrijver dezes hulde gebracht aan zijne groote verdiensten in de: *'Mannen en Vrouwen van beteekenis'*¹. Dit neemt echter niet weg, dat hij aan de uitnoodiging van het Bestuur gevolg mag geven om hem ook hier, zij het in een beknopter levensbericht, te herdenken.

Mr. Levy werd den 17^{den} Februari 1836 te Doetinchem uit Israëlitische ouders geboren. Deze verhuisden in 1838 naar Den Haag. Zijn vader had daar een bescheiden betrekking bij de Synagoge. Hij was 'sjaugeth', d.i. ritueel slachter, een baantje, dat in sociale positie gelijk staat met 'koster'. Zijne ouders stierven beiden in 1879. Aan hunne nagedachtenis wijdde hij eenige gevoelvolle woorden in een geschrift, getiteld: *Engelsch Katheder-socialisme*. Zijne opleiding en studie werden bekostigd door den heer Mesritz, toenmaals administrateur bij het Kroondomein. Hij bezocht de Fransche school van den heer Burnier op de Veerkade, werd na verdere voorbereiding in 1855 student in de rechten te Leiden en promoveerde aldaar den 25sten April 1860 met den hoogsten lof op een dissertatie onder den titel: *De in den handel gebruikelijke beleenings- en prolongatiecontracten*.

Tot zijne leermeesters aan de Universiteit behoorde o.a. de beroemde hoogleeraar Joël Emanuel Goudsmit, wiens bezielende lessen in het Romeinsche recht, zooveel mogelijk vergeleken met het moderne privaatrecht, steeds dankbaar door hem werden herdacht. Aan zijne nagedachtenis bracht hij in *'Mannen van beteekenis in onze dagen'* een eerbiedige hulde na zijn betreurd verscheiden op 17 Maart 1882.

1 Baarn, Hollandia-drukkerij 1916, I 3 (Nieuwe reeks).

Na zijn promotie vestigde hij zich als advocaat te Amsterdam. Bijna 60 jaren heeft hij de rechtspractijk aldaar uitgeoefend: Hij was dan ook bij zijn dood de oudste der advocaten. Tot in hoogen ouderdom trad hij menigmaal op als *pro deo* toegevoegd verdediger, zelfs in onbeduidende strafzaken. Advocaat, d.i. rechtsgeleerd raadsman en pleiter, ziedaar de eeretitel dien hij zoo groot achtte, dat hij daarnevens geen procureur, d.i. vertegenwoordiger in civiele zaken, voor de daartoe aangewezen rechterlijke collegiën wilde zijn en tot de weinige advocaten behoorde die zich niet als procureur lieten beëedigen, toen de nieuwe procureurswet daartoe aan alle advocaten de gelegenheid aanbood. Geen macht zonder en boven het recht, ziedaar zijne leuze, geen verfoeielijker leer dan die van: 'macht is recht.' De macht moet z.i. dienen om zonder opportunisme het recht te verwezenlijken. De macht moet zich rechtvaardigen en derhalve geethiseerd zijn.

Levy was een rechtsgeleerde van den echten stempel, die grondige rechtsstudie vereenigde met een even grondige studie der wijsbegeerte, een bewonderaar van den Koningsberger wijsgeer Immanuel Kant.

Het was dan ook een groote fout van het gemeentebestuur van Amsterdam hem niet tot hoogleeraar te benoemen, toen de gelegenheid zich daartoe voordeed bij de oprichting der gemeentelijke Universiteit in 1877. Vakken als encyclopaedie en wijsbegeerte van het recht hadden aan niemand beter kunnen worden opgedragen dan aan dezen man, die bovendien begaafd was met redenaarstalent. Later als lid van de Juridische faculteit te Groningen gelukte het mij mijne ambtgenooten aldaar te bewegen hem als hoogleeraar in het privaatrecht voor te dragen. Ik had het genoeg hem die aanbieding met aandrang te doen geworden. Hij weigerde echter, omdat hij het door hem geliefd Amsterdam niet wilde verlaten op zijn toen veel hooger leeftijd. De Leidsche hoogleeraar Mr. W. van der Vlugt, die hem ter gelegenheid van de herdenking van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche Juristenvereeniging in zijn presidiale openingsrede huldigde als medeoprichter en later eereid, sprak over de mogelijkheid, dat hij jongelingsdroomen zou hebben gekend, die niet zijn verwezenlijkt. Uit het bovenstaande blijkt, dat hij in de gelegenheid is geweest het hoogleeraarsambt te verkrijgen, terwijl hij jaren lang als gevierd advocaat een eervolle positie innam. Bovendien was hij eenigen tijd lid van de Tweede Kamer, eerst voor het kiesdistrict Alkmaar en later van 1891-1894 voor dat van Amsterdam. Hij was regeeringsgedelegeerde op het Congres voor handelsrecht te Antwerpen. In 1898 bij de kroningsfeesten werd hij ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Zijn aandeel aan de werkzaamheden van de Nederlandsche Juristenvereeniging verdient de bijzondere vermelding, die pro-

fessor Van der Vlugt op de vergadering van 27 Juni 1920 hem heeft gewijd. In de 50 jaren van haar bestaan ontbrak hij nagenoeg nooit in hare samenkomsten en voerde hij het woord over de meest verschillende onderwerpen van het recht en dat steeds met grondige betoogen. Geen wonder, dat zijn rechtsgeleerde vakgenooten hem de hoogste eer hebben toegekend, die een veelzijdig jurist verkrijgen kan, haar *eerlidmaatschap*. Hij was vroeger lid van haar Bestuur van 1875-1879, van 1885 tot 1889, van 1901 tot 1905. In 1904 leidde hij de algemeene vergadering als voorzitter. Als praeadviseur trad hij op in de jaren 1874, 1878¹, 1885² en 1908. Bijzondere aandacht verdienen zijn praeadviezen over den lijfswang in 1874, over het Warrantstelsel in 1889 (afzonderlijk verschenen) en over de deelneming van leeken aan de rechtspraak in 1908³. Ook met het oog op zijne overigens geleverde beschouwingen in die Vereeniging, in het Weekblad van het recht en in verschillende Tijdschriften tot kort voor zijn dood mocht Prof. Van der Vlugt terecht getuigen dat hij in het harnas is gestorven. Zulk een man zal nog vele jaren gemist worden!

Een treffende eigenaardigheid van Mr. Levy was zijn strijden voor de zoogenaamde *personae miserabiles*. Zoo kwam hij als advocaat op voor de eedweigeraars uit gewetensbezwaren. In zijn geschrift: *Anathema sit* drong hij zelfs aan op afschaffing van den eed. Hij verdedigde herhaaldelijk zulke personen tot zelfs voor den Hoogen Raad. Men weet dat thans het eedswetje in zijn bezwaar heeft voorzien.

In de Juristenvereeniging heeft hij den lijfswang wegens civiel onvermogen met nadruk bestreden⁴. Hij kwam op voor de vaak door onvoorziene omstandigheden niet betalende debiteuren, op wie men een vrijheidsberooving kon toepassen. Professor Mr. Goudsmit merkte daartegen op, dat ook de crediteuren menigwerf onder de *personae miserabiles* te brengen zijn. Tegenover hen toch hebben de debiteuren zich vaak roekeloos verbonden op een tijdstip, toen zij bijkans met zekerheid voorzien konden, dat zij zonder een buitengewoon gelukkig toeval (een prijs uit de loterij, het verkrijgen van een erfenis of iets anders extra's) niet zouden kunnen betalen. De bewering van Mr. Levy dat de lijfswang straf is, werd ernstig bestreden door den criminalist, Professor Mr. A.E.J. Modderman. Het niet voldoen toch aan een civielrechtelijke verbintenis is geen misdrijf waaraan van staatswege straf wordt verbonden. Die meening

1 Dit praeadvies liep over papier aan toonder.

2 Dit praeadvies liep over doorcognossementen.

3 In de Handelingen der Nederlandsche Juristenvereeniging van 1908 (2de stuk) komt dat zeer lezenswaardig praeadvies voor ruim 300 bladzijden beslaande.

4 Zie Handelingen 1874, II, blz. 24 vlg., 48 vlg. en 67 vlg.

berust, volgens hem, op een verwarring van privaat en publiek recht. Is lijfswang straf, omdat zij berust op miskennis der persoonlijke vrijheid door beperking der vrijheid, dan berust dat op dezen *major*: alles wat in zich sluit beperking van de vrijheid is een straf. Maar dan kan men onder dien *major* als *minor* plaatsen de onloochenbare stelling: het huwelijk sluit in zich beperking van de vrijheid en als conclusie: derhalve is het huwelijk een straf.

Mr. Levy protesteerde tegen het zoo algemeen formuleeren van sijllogismen maar bracht ten slotte toch het juiste argument tegen den lijfswang op den voorgrond. De crediteur toch kan naar het privaatrecht geen andere executie uitoefenen dan op het goed van den debiteur: het '*gage commun*' en niet op den persoon, want deze bijvoeging is niet begrepen in het contract.

Op den 28sten Augustus 1888 werd in de vergadering der Nederlandsche Juristenvereniging de vraag behandeld der schadevergoeding aan preventief gearresteerden, die ten slotte uit de gevangenis worden ontslagen zonder schuldigverklaring. Mr. Levy trad op¹ als voorstander van het radicale stelsel, luidende, dat zoo iemand onschuldig is tegenover den Staat en hij dus *altijd* aanspraak heeft op die vergoeding. Menschen toch die men na hen voor korteren of langeren tijd te hebben opgesloten, uit de gevangenis ontslaat zonder dat zij aan een misdrijf zijn schuldig verklaard, behooren, volgens hem, ook tot de *personae miserabiles*. Het is intusschen mijns inziens de vraag, of daaronder niet tal van personen kunnen zijn, die werden vrijgesproken of van vervolging ontheven, omdat het aan het Openbaar Ministerie opgelegde bewijs hunner schuld aan het hun tenlaste gelegde niet was geleverd, terwijl er min of meerdere twijfel bestaat of zij wel onschuldig zijn. Alleen de werkelijk onschuldigen moeten schadevergoeding voor het hun gedane onrecht van den Staat ontvangen. De inhechtenisneming moet niet beoordeeld worden *à posteriori*, maar op het oogenblik waarop zij plaats heeft en er gewichtige vermoedens van schuld bestonden. Bewijzen dezulken dat zij onschuldig zijn, dan is hun een onrecht geschied, waarvoor vergoeding noodzakelijk is, zoowel aan veroordeelden als aan niet veroordeelden. Mr. F.B. Coninck Liefsting (destijds Vicepresident van den Hoogen Raad) heeft tegen het *algemeen* toekennen van schadevergoeding in deze de volgende woorden gebezigd: 'Men heeft gezegd, dat de dubbeltjes-kwestie het Nederlandsche Volk na aan het hart ligt. Welnu ik hoop dat èn de Nederlandsche rechter èn de wetgever daarvan steeds doordrongen mogen zijn en dat zij die dubbeltjes waaraan het zweet van het Nederlandsche Volk kleeft, niet zullen toewijzen - laat ik zeggen: wegsnijten - aan boeven.'

1 Zie Handelingen 1886, II, blz. 162 vlg. en 214.

Het door Mr. Levy voorgestane radicale stelsel werd verworpen met 27 tegen 11 stemmen en met 29 tegen 10 stemmen evenzeer het door mij toen als praeadviseur verdedigde stelsel, volgens hetwelk alleen schadevergoeding zou worden toegekend in geval van *ten genoegen der rechters gebleken onschuld*.

Aangenomen werd het stelsel van den anderen praeadviseur Mr. Coninck Liefsting, die de vergoeding alleen wilde toekennen, als de vervolging is veroorzaakt door buitengewone in de wet genoemde omstandigheden, die het *dictum* van den rechter op zich zelf onaangetast laten, zooals valsche aanklacht, onware opgaven van getuigen, dwaling in den persoon. Ik achtte die catalogus te beperkend bindend, maar stemde ten slotte voor het met 32 tegen 5 stemmen aangenomen stelsel. Helaas! zelfs dat is nog heden ten dage niet in de wet opgenomen, al is aan den eisch der rechtvaardigheid van een schadevergoeding in zulke gevallen twijfel schier onmogelijk.

Mr. Levy toonde zich in zijn boven vermeld praeadvies en in de vergaderingen der Juristenvereeniging¹ een absoluut tegenstander van deelneming van het leekenelement aan de rechtspraak, onverschillig in welken vorm ook. Hij motiveerde dat strenge vonnis door den kernachtigen regel, die als motto boven zijn geheele praeadvies is gesteld: *pour savoir une chose, il faut l'avoir apprise*. Dit radicale stelsel werd door hem met zooveel talent toegelicht, dat het weinig had gescheeld, of het was door de vergadering aangenomen. Het werd verworpen met 49 tegen 34 stemmen. Mij is dat stelsel te absoluut. Ik ben van meening dat in sommige gevallen deelneming van het leekenelement aan de rechtspraak, b.v. in vereeniging met rechtsgeleerde rechters zeer nuttig kan werken. Met Mr. Levy acht ik echter den juryvorm absoluut verwerpelijk, al zou het zijn alleen omdat men niemand schuldig moet verklaren zonder het opgeven van redenen en men het bewijs van schuld - gelijk het aan redelijke wezens past - moet motiveeren met de daarvoor aanwezige gronden. Daardoor ziet de rechter menigmaal uit het conceptvonnis, dat het bewijs van de schuld van een beklaagde veel zwakker is dan hij aanvankelijk gedacht had. Bakkers, slachters, winkeliers van allerlei soort, kooplieden, zelfs geletterden zonder rechtskennis komen ook mij volstrekt ongeschikt voor om over het vaak gecompliceerde schuldbewijs en de belangrijke vraag der toerekeningsvatbaarheid een oordeel uit te spreken. Niet alleen rechtskennis maar ook door onafgebroken ervaring verkregen menschenkennis zijn daarvoor stellig noodig.

Mr. Levy, die gewoon was aan het gebruiken van gespierde

1 Zie dat van groote belezenheid getuigende en door veel rechtsvergelijkende studie zich kenmerkende praeadvies en zijn magistrale rede in de Handelingen.

uitdrukkingen, maakte het mijns inziens wel wat te bont door de juryleden te noemen snaken, bezembinders en schoenlappers en door te spreken van botterikken en zwetsers in den rechtsstaat!

Het is mij niet mogelijk in een beknopt levensbericht de vele geschriften te vermelden die Levy op rechtskundig gebied heeft doen het licht zien. Nauwelijks was hij advocaat, of hij trad op als redacteur van de *Juridische Correspondent*, een blad dat vanwege de concurrentie met andere bladen slechts korten tijd heeft bestaan. Hij schreef daarin natuurlijk eenige artikelen, gelijk hij ook deed in het *Magazijn van Handelsrecht*, destijds onder redactie van Mr. A. de Vries en Mr. J.A. Molster, alsmede in de *Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving*. Schier ontelbaar zijn zijn ingezonden bijdragen in het *Weekblad van het recht*. Tot op zijn dood was hij vast medewerker van het Tijdschrift *Themis*.

Meer uitvoerige werken van zijne hand vindt men o.a. in de uitgave van zijn Algemeen Duitsch Handelswetboek, vergeleken met het Nederlandsche Wetboek van Koophandel, met een bijvoegsel: Actiënrecht en in zijn Rechtspraak Léon Koophandel, met 7 supplementen. Hij schreef ook over rekening-courant¹, beleeningcontracten, levensverzekering, het rechtskarakter der firma, de rechtsverhouding tusschen trekker en acceptant en gaf in ruime mate blijken van degelijke kennis van het handelsrecht. Men denke o.a. aan zijn straks genoemde praeadviezen over papier aan toonder, de doorcognossementen, het Warrantstelsel. Het standaardwerk van Prof. Mr. C.W. Opzoomer over het Burgerlijk Wetboek hielp hij na diens dood aanvullen met aanteekeningen².

In lateren leeftijd bewoog hij zich ook op het gebied van het strafrecht. Men denke aan zijn artikel over Smaadschrift in Deel XII van het *Tijdschrift voor Strafrecht*, aan zijn artikel in Deel XIV van dat Tijdschrift over een '*Médecin malgré lui*', naar aanleiding van een artikel in de Gids van Prof. Dr. C. Heymans, getiteld: Uitwassen der Crimineele anthropologie, Januari 1901, en eindelijk aan zijn in 1919 in Deel XXX van gemeld Tijdschrift geplaatst artikel over Engelsch verhoor en kruisverhoor.

Dat hij over de zoogenaamde nieuwe richting in het strafrecht niet gunstig oordeelde blijkt uit zijn klassiek in 1901 uitgekomen geschrift: *Het indeterminisme* (de psychische causaliteit), waarin hij na een belangrijk wijsgeerig betoog stelling nam tegen

1 Het werk over rekening-courant is onder den titel van *Der Contocorrent* in het Duitsch vertaald door Justizrat Rieser, thans hoogleeraar te Berlijn.

2 Na de voltooiing van zijn aanteekeningen, vooral betreffende het 4de Boek (Bewijs en verjaring), schreef hij nog uitvoerige aanteekeningen over de verhouding van den rechter tot de wet.

den Berlijnschen hoogleeraar, Frans von Liszt, en tegenover hem de begrippen schuld en straf in verband met de strafrechtelijke toerekenbaarheid met nadruk verdedigde. In zijn rede in de Nederlandsche Juristenvereniging van 1904 verzette hij¹ zich tegen de stelling dat menschen niet verantwoordelijk zijn voor hetgeen zij doen en dat de mensch slechts een ontoerekenbare uitvoerder is van wilsbesluiten die buiten hem om geschieden. Hij verdedigde de definitie door Hugo de Groot aan straf gegeven: *poena est malum passionis quod infligitur ob malum actionis* en verklaarde zich voorstander van het vergeldingsbeginsel der straf. Het louter nemen van beveiligingsmaatregelen door den Staat tegen de aanranders der rechtsorde kan naar zijn meening geen strafrecht genaamd worden. Een dergelijk strafrecht tooit zich met geleende, neen met gestolen veeren. Van strafrecht blijft dan noch de naam, noch de zaak, noch 'recht', noch 'straf' noch zelfs 'rechter' - alzoo niets hoegenaamd over.

In denzelfden geest was zijn kernachtig opstel in den *Tijdspiegel* van 1911, onder den titel: *waarom straffen wij?*

Mij rest nog een beknopte beschouwing van zijn beteekenis als sociaal-politicus. Talrijk zijn zijne bemoeiingen met en in de Amsterdamsche Kiesvereniging Burgerplicht. Meermalen was hij haar voorzitter. In 1884 nam hij in die hoedanigheid het initiatief tot oprichting eener liberale Unie. In 1891 bij gelegenheid van haar 25-jarig bestaan trad hij² als haar feestredenaar op. In 1886 bestreed hij in die Vereeniging de radicale elementen, toen hij met den heer Voute de minderheid uitmaakte in de commissie tot het ontwerpen van een nieuw reglement. Met 159 tegen 147 stemmen nam de Vergadering den 12^{den} Januari 1888 een motie aan van den heer A.C. Wertheim, waarbij zij uitsprak dat het radicaal programma dier commissie ongeschikt was om als wijziging in het reglement te worden opgenomen. Deze stemming had de oprichting der radicale kiezersvereniging Amsterdam tengevolge, nadat een tachtigtal leden bedankt hadden. Het ledencijfer dat in 1885, 552 had bedragen, was intusschen in 1891 tot 794 gestegen².

De kiesvereniging Burgerplicht was in 1866 opgericht tegen de behoudzucht, die geen verbetering toeliet in de middelen van verkeer en het lager onderwijs, geen uitbreiding van het middelbaar onderwijs ook tot scholen met 3-jarigen cursus en voor meisjes. Men wilde de toenmalige hooge rijksbelastingcensus (in Amsterdam ten minste *f* 112 voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten en *f* 56 voor den Gemeenteraad) door een veel

1 Zie Handelingen II, 1904, blz. 147-154.

2 De bijzonderheden betreffende Burgerplicht ontleen ik in hoofdzaak aan de geschiedkundige aantekeningen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der vereeniging Burgerplicht door den heer B.C.A. Swart (Secretaris van het Bestuur).

2 De bijzonderheden betreffende Burgerplicht ontleen ik in hoofdzaak aan de geschiedkundige aantekeningen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der vereeniging Burgerplicht door den heer B.C.A. Swart (Secretaris van het Bestuur).

lagere doen vervangen en deed wegens al deze behoeften met goed gevolg een beroep op de burgerij, vooral op den middenstand. Evenals ik behoorde Levy tot de oprichters.

Na het overlijden van den beroemden Nederlandschen staatsman Mr. Johann Rudolph Thorbecke op 4 Juni 1872 herdacht Levy den grooten doode op 6 Juni 1872 te midden van een 64-tal leden dier Vereeniging. Na de welsprekende bewoordingen door hem aan dien staatsman gewijd, werd op zijn voorstel door de aanwezigen bij acclamatie de navolgende motie aangenomen: 'De vergadering is van oordeel dat door eenig huldeblijk de verdiensten van Mr. Johann Rudolph Thorbecke blijvend moeten worden erkend'. Het te Amsterdam op het Thorbeckeplein geplaatste standbeeld was o.a. een gevolg van het door Levy ten deze genomen initiatief, zijne hulde aan Thorbecke werd in druk verkrijgbaar gesteld.

In 1874 werkte Levy mede tot het ontwerpen van een programma voor de liberale partij. De ontwerpers waren behalve zijn persoon de heeren Mr. J.G. Gleichman, Mr. W.W. van Lennep, Mr. G. van Tienhoven, Mr. J.W. Tydeman, Joh. C. Zimmerman en schrijver dezes. Dit stuk werd goedgekeurd door de Kiesvereeniging Burgerplicht, doch afgekeurd door de zich liberaal noemende Kiezersvereeniging de Grondwet. Hij zelf was ook in het staatkundige een volkomen onafhankelijk man¹. Levy schreef over het ideële in Recht en Staat, over kiesrecht naar rechtsbekwaamheid, over persoonlijke dienstvervulling, over 'Wet of Tractaat', om geen meerdere geschriften op staatsrechterlijk gebied van zijne hand te noemen. Levy had ook veel sympathie voor allerlei maatschappelijke aangelegenheden, en was o.a. in 1894 voorzitter der Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Hij hield daarvoor een openingsrede over kinderbescherming. Daarover bracht hij nog in 1895 een rapport uit voor den Volksbond tot bestrijding van het drankmisbruik. Over lijkverbranding gaf hij in 1916 zijn meening te kennen in een geschriftje, waarin hij de vrijheid daartoe verdedigde.

Sinds 1875 was hij ook lid van het Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Van de juridische sectie was hij wel eens voorzitter. Hij woonde getrouw vooral de Sectievergaderingen bij. Het laatst dat ik hem hoorde spreken was, toen hij in Juni 1919 op de algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden het voorstel bestreed om de levensberichten af te schaffen der afgestorven leden. Hij deed een beroep op de daardoor verstrekte menigwerf belangrijke bijdragen tot de geschiedenis en hij deed het met

1 In zijn *Antirevolutionnair Staatsrecht* bestreed hij de anti-revolutionnaire partij, in zijn in de *Vragen des Tijds* geplaatst opstel onder den titel *Thomistisch Knutselwerk* de Roomsche Katholieke en in het bijzonder Prof. J.V. de Groot.

veel gratie. Het voorstel is, gelijk bekend is, bij referendum verworpen. Zijn eigen levensbericht behoort helaas! onder de in het eerste jaar daarop voorkomende.

Bijzondere vermelding verdient ook zijn bemoeiing met de zoogenaamde doleantie in de Nederlandsche Hervormde Kerk, toen hij opkwam tegen de adviezen der heeren Mr. Farncombe Sanders en Prof. Mr. B.J. Lintelo de Geer ten gunste der opvattingen van Dr. A. Kuyper en zijn Gereformeerde vrienden. De toen door het Classicaal Bestuur van Amsterdam uitgesproken schorsing van een aantal kerkeeraadsleden, waaronder kerkvoogden of leden der kerkelijke commissie, wegens een door hen uitgebrachte stem werd vooral door Prof. de Geer als een machtsoverschrijding in het licht gesteld.

Het voornemen of het voorbehoud van in rechten de vermindbaarheid van kerkelijke verordeningen of de rechtsbevoegdheid van kerkelijke bestuursdaden te betwisten mocht, volgens den hoogleeraar, niet als kerkelijk vergrijp worden gequalificeerd. In zijn geschrift onder den titel: *De Amsterdamsche tuchtzaak naar rechten* kwam Levy met verschillende argumenten tegen die beweringen op. Een en ander kan hier niet worden besproken. De hulp door dezen rechtsgeleerde aan de autoriteiten der Nederlandsche Hervormde Kerk aangeboden is vooral daarom opmerkelijk, omdat hij geheel buiten alle kerken stond en gewoonlijk de kerken buiten zijn bemoeiingsfeer oordeelde. Hij was zelfs bevreesd voor kerkelijke heerschappij op staatkundig gebied. Wat men noemt een ongeloofige, was deze Kantiaansche wijsgeer echter niet.

Op letterkundig gebied verdient van hem vermelding zijn *Een waarschuwend boek*, naar aanleiding van het werk van den Franschen geschiedvorscher. H. Taine: *Les origines de la France contemporaine. L'ancien régime* (Paris 1876). Critiek werd daarin den schrijver niet bespaard. Zijn diagnose achtte hij goed, zijn geneeswijze verkeerd, zijn machtstheorie valsch. Zie vooral blz. 17-28.

Van 1868 tot 1911 was hij gehuwd met Mathilde Rosenthal, hun eenige zoon, Mr. Arnold Levy is mede een verdienstelijk rechtsgeleerde.

Op zijn tachtigsten verjaardag ontving Levy talrijke blijken van waardeering; ook na zijn dood brachten rechterlijke autoriteiten en vakgenooten hem hulde. Mij was hij een lange reeks van jaren een trouw vriend onder alle omstandigheden. Mild en verdraagzaam als hij was, heeft mijn latere aansluiting bij de Christelijk-Historische partij geen den minsten invloed gehad op onze vriendschap. Zijn nagedachtenis zal mij onvergetelijk blijven. Aan Levy denkende, doe ik dat tevens aan de schoone bede: *Sol justitiae illustra nos.*

Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

's Gravenhage, Juli 1920.

Levensbericht van J. van Stolk Az.

Jacobus van Stolk, oudste zoon van Abraham van Stolk Cz. en van Sara van der Hoop, werd geboren te Rotterdam 7 Mei 1845, trouwde 16 Maart 1870 te Dordrecht met Elizabeth Crena de Jongh en stierf 15 April 1920 te Rotterdam.

Hij is lid geweest van de Provinciale Staten van Zuid-Holland en van de Kamer van Koophandel en Fabrieken zijner woonplaats, doch is overigens in het openbaar leven niet bijzonder op den voorgrond getreden. Zijn drukke werkkring als hoofd van A. van Stolk en Zoonen's houthandel liet hem daartoe trouwens geen tijd. Daar de aanleiding tot zijn benoeming als lid onzer maatschappij gelegen was in de voortreffelijke wijze, waarop hij den atlas Van Stolk verzorgde, kan hier buiten beschouwing blijven, wat hij als man van zaken gepresteerd heeft, doch moeten daarentegen zijn verdiensten als verzamelaar van Nederlandsche historieprenten bijzonderlijk vermeld worden.

Reeds veel vroeger was J. van Stolk's vader, de heer A. van Stolk Cz., met het aanleggen der verzameling begonnen. Omstreeks 1835, toen hij nauwelijks 21 jaar oud was, bracht deze zijn eerste prenten bijeen. Het was, zooals hij zestig jaar later mededeelde, toen nog de goede tijd daarvoor. Wel waren er ook toentertijd verschillende concurrenten onder de talrijke bezitters van historische atlassen, maar de prijzen van aankoop werden niet opgedreven. De heer Van Stolk kon voor weinig geld heel wat samenbrengen. Hij ging hiermee door, totdat hij lid werd van de firma A. van Stolk en Zoonen. Toen had hij weinig tijd en gelegenheid meer om zich aan de uitbreiding van den atlas te wijden. Zelfs zag hij het nut in, om zijn verzamelgebied te beperken. In overleg met den toenmaligen archivaris der gemeente, den heer J.H. Scheffer, deed hij voor een betrekkelijk lagen prijs een groot aantal Rotterdamsche prenten aan de archiefverzameling over. Deze kreeg door die transactie een prachtige uitbreiding, die den

stoot gaf tot het uitgeven van een gedrukten catalogus. 'Door den aankoop der rijke prentverzameling betreffende Rotterdam van den heer A. van Stolk Cz.', zoo vermeldt het archiefverslag over 1865, 'werd de in het archief berustende verzameling zoo volledig en belangrijk, dat onmiddellijk tot de bewerking van een uitvoerigen catalogus kon worden overgegaan'. Onder den titel 'Roterodamum Illustratum' verscheen deze, 1868 en volgende jaren, bij Wed. P. van Waesberge en Zoon te Rotterdam.

Toen de heer A. van Stolk Cz. zich uit de zaken terugtrok, kwam de oude verzamellust echter weer bij hem boven. Geholpen door den heer G. van Rijn, den lateren gemeente-bibliothecaris, destijds ambtenaar aan het Rotterdamsche archief, met wien hij in 1891 in aanraking kwam, deed hij nieuwe aankopen. En ook aan de ordening en beschrijving werd nu meer moeite besteed.

Tot nog toe waren de platen door den eigenaar zelf slechts chronologisch geordend en in een 70-tal portefeuilles ingedeeld. Nu echter werd de heer Van Rijn met de beschrijving belast en het eerste deel van diens arbeid verscheen nog tijdens het leven van den heer Van Stolk, in 1895. De hoofdtitel luidt: 'Katalogus der historie-, spot- en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland, verzameld door A. van Stolk Cz., gerangschikt en beschreven door G. van Rijn' en een tweede kortere titel 'Beredeneerde beschrijving van den atlas Van Stolk'.

Het werk bestaat, voor zoover het nu tusschen 1895 en 1908 verschenen is, uit negen deelen, waarvan de eerste zeven door den heer G. van Rijn alleen, de laatste twee met den heer C. van Ommeren samen zijn bewerkt. Van diens medewerking wordt trouwens reeds in een vroeger deel gewag gemaakt. Het laatste nummer is 7281; met de aanvullingen zijn dus in dit werk nagenoeg 7500 nummers nauwkeurig, wellicht hier en daar wat al te minutieus, beschreven. Ze beginnen ongeveer 100 vóór Christus met de aankomst der Batavieren hier te lande en eindigen met de Belgische onlusten 1830-1832; de prenten betreffende zeden en gewoonten zijn zelfs tot 1850 vermeld. De beschrijving van de rest der verzameling is nog slechts voor een gedeelte gedrukt.

De oorspronkelijke eigenaar der verzameling had van de uitgave van den gedrukten catalogus alleen het eerste deel mogen zien; reeds 6 Febr. 1896, nog vóór het tweede deel voor de helft was afgedrukt, had hij het tijdelijke met het eeuwige verwisseld. Tot behoud van de verzameling, die hem na aan het hart lag, had hij echter de noodige voorzorgsmaatregelen genomen. Hij had bepaaldelijk een catalogus gewenscht, opdat ieder zou kunnen zien, welk een omvang en welk een belang de verzameling voor de geschiedenis had en daar hij de hoop voedde, dat na zijn dood de atlas in zijn geheel zou blijven, had hij daartoe bij uitersten wil de gelegenheid opengesteld.

Het was nu de vraag: 1^e wat er met den atlas zou gebeuren

en 2^e of de druk van den catalogus zou worden voortgezet. De oplossing was de meest gelukkige, die men zich denken kon. De oudste zoon van den overledene, de heer J. van Stolk Az., werd eigenaar van den atlas en besloot, in overeenstemming met den wensch zijns vaders, de uitgave van den catalogus voort te zetten, aan welk besluit wij de acht volgende deelen te danken hebben.

Naarmate de gedrukte beschrijving voortgang had, kreeg de atlas Van Stolk meerdere bekendheid, met het gevolg, dat steeds meer personen bij den heer Van Stolk om toegang aanklopten. Zij vonden dan daar in de stille, gezellige woning aan de Schie de meest hupsche ontvangst en de grootste bereidheid tot medewerking. En als de bezoeker, eertijds met den heer Van Rijn, later met den heer Van Ommeren, de noodige portefeuilles had nagezien, gebeurde het bijna steeds, dat ook de gemoedelijke eigenaar van al deze schatten een praatje kwam maken, om zich op de hoogte te stellen, wie en voor wat doel men zijn atlas kwam raadplegen. En dan bleek den bezoeker toch ook al heel spoedig, hoe de heer Van Stolk het bezit van den atlas op prijs stelde en hoe hij er plezier in had, dat deze zooveel geraadpleegd werd. Want geen eenigszins belangrijke tentoonstelling kan er tegenwoordig worden gehouden of voor het historisch gedeelte roept men de hulp van den atlas Van Stolk in, geen geïllustreerd geschiedkundig werk komt tot stand, of hij moet het materiaal voor de verluchting leveren. Voor optochten, voor tooneelvoorstellingen, voor lezingen met lichtbeelden is evenzoo de atlas onontbeerlijk. Voor den heer Van Stolk, die, als volbloed zakenman, de verzameling waarschijnlijk hoofdzakelijk uit piëteit voor zijn vader had overgenomen, moet dit drukke gebruik toch wel stellig een groote voldoening geweest zijn.

En thans, na zijn verscheiden, welk lot zal nu den atlas te beurt vallen? Het zal voor velen een geruststelling zijn te vernemen, dat de zoon van den overledene, de heer A. van Stolk, voorloopig den atlas op dezelfde wijze als voorheen zal blijven beheeren, terwijl ook in den vervolge de verzameling ruimschoots toegankelijk zal zijn.

Dit zal ongetwijfeld gehandeld zijn in den geest van den man, aan wien dit korte herdenkingswoord gewijd is; door de onbekrompen wijze, waarop deze zijn collectie ter beschikking stelde van iedereen die er met wezenlijke belangstelling om vroeg, heeft hij velen in hooge mate aan zich verplicht.

E. WIERSUM.

Rotterdam, Juli 1920.

Levensbericht van A.M. Kollwijn N. Zn.

Het was in 1871, dat ik het voorrecht had, met dezen interessanten man kennis te maken. Hij was toen ongeveer 44 jaar oud, in de kracht van zijn leven, en bestuurde een bloeiende dag- en kostschool te Amersfoort. Men was daar juist druk bezig aan de oprichting eener H.B.S. met 5 jarigen cursus en, daar ik een poging wilde wagen om aan die inrichting een leeraarsbetrekking machtig te worden, had men mij geraden, den Heer Kollwijn als een man van invloed en plaatselijke kennis om inlichtingen, zoo 't kon, om steun te verzoeken. Ik wil niet ontkennen, dat ik eenigszins tegen de eerste ontmoeting opzag; ik had, ik weet niet waardoor, een schrik voor kostscholen en, zonderling vooroordeel, het ras der kostschoolhouders, scheen mij alles behalve sympathiek. Doch hoe aangenaam zag ik mij bedrogen. In plaats van een dorren schoolmeester of een heerachtigen pedant, die mij, jongmensch, genadig uit de hoogte behandelde, vond ik een allerinnemendst man met een prettig open gezicht en tintelende donkere oogen onder een prachtig bos van glanzig zwarte lokken, een wezenlijk heer en daarbij toch de eenvoud en natuurlijkheid zelf.

De inlichtingen, die ik kreeg, waren kort en duidelijk; met een paar woorden typeerde hij voorzichtig, maar juist, de menschen met wie ik bij mijn officieele bezoeken als leeraar op keur in aanraking zou komen.

In den herfst van datzelfde jaar begroette ik hem bij de opening der H.B.S. als mijn collega. Want te rechter tijd had Kollwijn zijn kostschool (tot op zekere hoogte althans) er aan gegeven en was als leeraar in Geschiedenis en Aardrijkskunde naar het Middelbaar onderwijs overgegaan. De andere pensionaires werden leerlingen der H.B.S.; die te jong waren bleven onder de hoede van een secondant thuis. Zoo werd ten minste het internaat nog een tijdlang in stand gehouden. Doch de kost-

schoolperiode was voor goed achter den rug, en Kollewijns loopbaan, waarop ik hem ruim 3 jaren mocht vergezellen, had voor goed een andere richting genomen. Een tijd van minder alzijdigen, meer geconcentreerden arbeid begon.

Doch voor wij nagaan, welke invloed er in de tweede helft van zijn leven van hem is uitgegaan, dienen wij een blik te werpen op de eerste. Wel is daarvan niet alles bekend, wat we zouden willen weten, maar toch voldoende, om ons er een flauwe voorstelling van te geven, hoe hij in zijn jeugd heeft moeten worstelen, om zich op te werken tot den merkwaardigen selfmade man, die hij in 1871 reeds was, en hoe hij destijds een klein centrum van ontwikkeling en beschaving was geweest, van waaruit licht en warmte zich over velen in Nederland en Indië hadden verspreid. Jammer, dat de hoeveelheid uitgestraalde energie bij alle onderwijs en opvoeding niet onder cijfers te brengen is, doch alleen bij benadering te schatten.

Anthonie Marius Kollewijn was den 7^{den} Nov. 1827 te Gouda geboren, waar zijn vader Nikolaas Johannes K. op de secretarie werkzaam was; zijn moeder heette Hermine van Klaveren. 'Op vijfjarigen leeftijd verloor hij reeds zijn vader en sedert werd zijn verdere opvoeding toevertrouwd aan zijn oom Johannes Kollewijn, toen dag- en kostschoolhouder te Zalt-Bommel, drie jaar later te Schoonhoven'¹. Hij werkte ijverig, behaalde achtereenvolgens de akten van onderwijzer van den 4^{den}, van den 3^{den} en na het verwerven der bevoegdheden voor het Fransch, Duitsch en Engelsch, ook die van den 2^{den} rang, zoodat hij na den dood van zijn oom als Secondant aan diens instituut kon optreden. 'In 1852 werd hij benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Assen. De titel was eigenlijk gymnasii lector en wij begrijpen, dat ouderwetsche menschen van stand vaak nog de leeraren aan een hoogere burgerschool als de Secondanten betitelen, als wij weten, dat de docenten van zoo'n gymnasium ook vaak de kostleerlingen moesten surveilleeren'¹.

In 1854 werd hij benoemd tot dag- en kostschoolhouder te Amersfoort en daarmee was ook de tijd gekomen, om een gezin te vestigen. Kort na de aanvaarding van zijn ambt trouwde hij dan ook in datzelfde jaar met Mejuffrouw Amelia Godefrida van Wijk, een dochter van den bekenden rector uit Kampen.

De keus was in meer dan een opzicht gelukkig; want niet alleen pasten beiden voor elkaar, zij pasten beiden ook voor het beroep, waarvan en waarvoor zij voortaan zouden leven. Men denke niet gering van de taak, die de vrouw van een kostschoolhouder te vervullen heeft. Ze schijnt mij zwaarder dan

1 Ik ontleen deze gegevens aan een zeer waardeerend artikel van M.H. Lem in het Tijdschrift voor Paedagogiek, 1918.

1 Ik ontleen deze gegevens aan een zeer waardeerend artikel van M.H. Lem in het Tijdschrift voor Paedagogiek, 1918.

die van den man. Het is een leven van eindeloos zorgen, tobben, ordenen, regelen en achtgeven; de groote huishouding mag nergens hokken, ieder moet op zijn tijd het zijne hebben en niets mag verloren gaan. Daar zijn allerlei behoeften, ook geestelijke, te bevredigen, elke jongen zoekt op zijn beurt heul en troost bij Mevrouw, en deze moet zich aanpassen aan ieders natuur en op de hoogte zijn van ieders nooden en heimelijke wenschen, moet kunnen opbeuren, vervroolijken, een prettigen geest brengen en houden in het veelsoortig geheel.

Mevrouw Kolléwijn kon dat en deed dat. Toen ik haar leerde kennen en tijdens mijn verblijf in Amersfoort als huisvriend bijna dagelijks gelegenheid had, haar waar te nemen, heb ik haar vaak bewonderd. Zij was toen niet meer het ranke meisje van weleer, zij was de welgedane moeder van negen eigen kinderen en van hoevele pleegkinderen? Maar toch wist zij onder de thee een uurtje, *haar* uurtje, te vinden, om in Fransche en andere Tijdschriften te bladeren en te lezen. De bekende teekening van de 'züchtige Hanefrau' in Schillers Glocke paste geheel op haar.

En toch, toch heb ik haar vaak beklaagd; de groote huishouding nam haar dermate in beslag, dat ze tot haar stil verdriet aan haar eigen kroost niet geven kon, wat het toekwam, althans wat zij gaarne gegeven had. Aan uitgaan, aan conversatie buitenshuis was niet te denken; slechts met moeite kreeg men er haar toe, ergens naar toe te gaan en bezoeken af te leggen, hoe 'n gulle gastvrouw zij ook was voor de weinige vrienden, die in den huiselijken kring werden toegelaten: zij bleef thuis als een bijenkoningin in haar korf.

Ik ben hier een weinig uitvoerig geweest, niet enkel omdat zij een gelukkige aanvulling en verrijking vormde in het leven van haar man, maar vooral omdat zij dezen de vervulling van zijn beroep mogelijk maakte, zooals hij het zich wenschte. Een kostschool toch is geen inrichting, waarin *hij* voor de school en *zij* voor den kost zorgt, zij behoort bovenal een opvoedingsinstituut te zijn, dat voor de vreemde kinderen zoo goed mogelijk het ouderlijk huis vervangt. Naar protestantsche begrippen - het zij gezegd met alle waardeering van de merkwaardige organisatie van menig roomsch seminarie - is een kostschool zonder de heilzame werking van het vrouwelijk element een onding.

Kolléwijn zelf nam zijne plichten niet licht op. Daar hij een groot getal zijner leerlingen moest voorbereiden voor Breda, Willemsoord, Delft enz., was hij wel genoodzaakt, zich op de hoogte te brengen en te houden van alle daarvoor vereischte wetenschappen, wat ons thans haast een onmogelijkheid toeschijnt. Hoe ver hij het daarin gebracht had, zou ik kunnen noch durven bepalen, maar wel mag ik verklaren, dat ik, zoo goed als de meeste mijner toenmalige ambtgenooten, mij meermalen verbaasd heb over de veelzijdigheid van zijn kennis en de juistheid van zijn oordeel. Een kostschoolhouder, die vrij goed op

de hoogte was met de meesterwerken der eigen litteratuur en van die der Franschen, Duitschers, Engelschen en Italianen, die Max Müller en andere vertegenwoordigers der taalwetenschap in zijn bibliotheek had, die genoot van Ranke, Buckle en andere historici en die daarbij nog tijd en lust vond, om zich met wijsgeerige vraagstukken bezig te houden, zoo iemand was zeker wel geschikt om achting in te boezemen, te eer, daar alle pedanterie hem vreemd was. Voeg daarbij, dat hij niet onverdienstelijk cello speelde en met zijn oudste kinderen ijverig musiceerde, zelfs een klein orkestje (Jubal) opgericht had, dat hij ten behoeve zijner kostleerlingen buiten de stad een sportterrein liet inrichten, - dan zal men eenigszins kunnen begrijpen, hoezeer deze man in die dagen geschikt was, voor de intellectueele en fysieke ontwikkeling zijner pupillen te zorgen.

Doch Kollewijn waakte tevens over hun moreele opvoeding en hun karaktervorming. Godsdienstige en kerkelijke opleiding liet hij natuurlijk gaarne aan de geestelijken over, wier persoon of wier richting althans door de ouders was aangewezen. Buiten het religieuze gebied lagen er evenwel nog zoo oneindig veel vragen, waarop het antwoord niet altijd gemakkelijk valt aan iemand die voor zich zelf verantwoord wil zijn. Zeker, onderwijzen en opvoeden zijn kunsten, waarbij traditie, aangeboren tact en gezond verstand de hoofdrol spelen; doch in buitengewone gevallen laten zij in den steek en wie zegt ons dan, wat er gedaan moet worden? Bovendien: is die traditie altijd te vertrouwen? hoe kunnen we haar controleren?

Deze overwegingen brachten K. er toe, naar een wetenschappelijken steun te zoeken voor zijn werk. Gelijk de besten onder de oudere paedagogen kwam ook hij dra tot de overtuiging, dat wie de ontwikkeling van den geest wil leiden, kennis moet hebben van zijn verschillende eigenschappen, van de wetten van zijn groei en zijn voeding, van alles wat dien groei in verschillende perioden bevorderen of belemmeren kan. Hij moest dus psychologie studeeren, en, even voortvarend als practisch, wierp hij zich op Herbart, met wien vermoedelijk de rector van het gymnasium, Dr. Burger, hem in kennis had gebracht. Of de kennismaking bij allen eerbied voor den wijsgeerigen denker bevredigend geweest is, meen ik te moeten betwijfelen. In de boeken van Herbart en zelfs in die zijner volgelingen was, afgezien van de lastige terminologie, te veel, wat voor hem, man van de daad, onbruikbaar was. Gelukkig kwam hem eindelijk een klein boek van Dr. M.A. Drbal, hoogleeraar te Linz, in handen, dat hem beter aanstond. In 1868 gaf Kollewijn daarvan minder een vertaling dan wel een bewerking onder den titel: Zielkunde, gevolgd naar de empirische psychologie van Dr. M.A. Drbal. - Lem, in zijn aangehaald artikel, zegt er van: 'Het (boekje) droeg een geprononceerd Hollandsch karakter: bij de aanwending der verschillende zielkundige verschijnselen wist de

bewerker, wat men later Herbartsch jargon zou noemen, geheel te vermijden. Hij had volkomen recht in zijn voorbericht te schrijven: Niet zonder moeite zijn er alle kunsttermen en alle schijn van geleerdheid buitengesloten.'

Opgang maakte het boek niet. De tijd voor deze zielkundige denkbeelden, zegt Lem terecht, was blijkbaar nog niet gekomen. De dikwijls dwaze wijze, waarop naar deze dingen bij onderwijzersexamens gevraagd werd, buiten eenig verband met het onderwijs, bewijst dat voldoende. Maar Kolléwijn heeft er zeker het zijne toe gedaan, om in breede onderwijskringen belangstelling te wekken voor hoogst belangrijke verschijnselen en voor te bereiden tot de meening van William James, dat al de psychologische waarheden, die een onderwijzer gebruiken kan, bij wijze van spreken op de palm van de hand kunnen geschreven worden. Krachtig is in die richting ook gewerkt door de thans nog bestaande Vereeniging voor Paedagogiek, die reeds in 1858 onder medewerking van Kapteyn te Barneveld door Kolléwijn was opgericht.

Hoewel deze vereeniging aanvankelijk en in de eerste plaats ten doel had, de belangen en bezwaren der kostschoolhouders te bespreken, was haar oprichter veel te scherpzichtig, om niet te merken, dat de geest van den tijd zich met toenemende kracht van de oude 'instituten' af en naar het jonge Middelbaar onderwijs richtte. Het zou mij dan ook niet verwonderen, als hij een van de mannen is geweest, die de stichting eener H.B.S. te Amersfoort voorbereid en den gemeenteraad smakelijk hebben gemaakt. Mocht het zoo zijn, dan heeft hij op die wijze niet enkel in het algemeen belang gehandeld, maar tevens zijn eigen toekomst in 't oog gehouden. Hij had een groot gezin en zag den tijd naderen, dat de opvoeding zijner kinderen groote uitgaven zou vorderen; kapitalist was hij zoo min door geboorte als door huwelijk en zij gesponnen had hij door zijn internaat niet: daarvoor was hij te weinig egoïst. Misschien ook had hij eindelijk genoeg gekregen van dat eeuwige 'klaar maken' voor Militaire Academie en dergelijke, dikwijls met gebrekkige hulp, en snakte hij naar het oogenblik, dat hij zich tot het onderwijs in een paar vakken kon bepalen.

Hoe het met dit alles ook zij, zeker is, dat, toen ik hem kort voor de benoeming der leeraren voor het eerst ontmoette, hij vol vuur was voor de nieuwe inrichting en hij er zeker van scheen te zijn, dat men hem ter wille zou zijn. Hij had zich niet bedrogen: de raad benoemde hem met algemeene stemmen tot leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde.

September 1871 werd de vijfjarige H.B.S. geopend. Hij was de oudste van het geheele personeel en zeker ons aller meerdere in schoolervaring en bezonnenheid, doch verstandig genoeg om het nooit te laten merken. Mocht er al eens iemand zijn, die in jeugdige ijdelheid op zijn doctoralen titel al te duidelijk

liet merken, dat academische studie toch maar ‘je ware’ was, Kollewijn wist hem met zijn lachende urbaniteit en de gretigheid, waarmee hij zich door den specialist liet onderrichten, te ontwapenen en een schemerend besef te wekken, dat ook een beschaving van meer burgerlijken oorsprong waarde kan hebben. In de weinige jaren dat ik dagelijks met hem omging, was hij voor allen een vriendelijk, hulpvaardig collega, dien zij hoogachtten om zijn veelzijdigheid en zijn volmaakt betrouwbaar karakter.

Zien wij thans, hoe hij zijn taak als leeraar opvatte. Of hij omtrent het onderwijs in de aardrijkskunde bijzondere inzichten had en een eigen weg ging, kan ik niet zeggen. De geographie was een jonge wetenschap, die juist in die dagen een belangrijke kentering onderging, die zeker niet aan hem ontging, doch waarvoor hem de tijd ontbrak, om zich er in te verdiepen. Eén man kan niet alles en hij had nu eenmaal zijn liefde aan de historie geschonken.

Dit beteekent natuurlijk niet, dat K. een historicus was; het begrip is te ruim. Er is hier geen sprake van een geleerden onderzoeker, maar van een leeraar die voor zijn leerlingen gebruik maakt van 't geen de ander gevonden heeft. Zijn verdienste bestaat juist in de doelmatigheid van de keuze uit de voorhanden feiten en de rangschikking er van tot een nuttig geheel. - Nu was er dien tijd, niet algemeen, maar toch hier en daar twijfel geopperd aangaande de juistheid der keuze, m.a.w. aan de waarde der geschiedkundige leerboeken. Wat, zoo redeneerde men, wat raken ons eigenlijk al die koningen, vorsten en veldheeren, hun veldtochten, overwinningen en nederlagen; wat hebben hun namen, familierelaties, geboorte- en sterfjaren, wat heeft al die rommel, gauwer vergeten dan geleerd, te maken met de geschiedenis der menschheid? is die kennis van eenig nut behalve op examens?

Terwijl de burger en de schoolmeester, wel wat eenzijdig en partijdig, zoo redeneerden, gingen de historici van beroep kalm met hun arbeid door, glimlachten misschien over de filosofische ideeën van Herder en rekenden weinig met Guizot's ‘Histoire de la civilisation en Europe’, totdat in 1857 een Engelschman de geleerden dwong, over die vraagstukken na te denken. Het was Henry Thomas Buckle met zijn ‘History of civilisation in England’, een omvangrijk door den schrijver, helaas, onvoltooid werk, dat groot opzien wekte, zeer toegejuicht en scherp bestreden werd. Dat was een boek voor Kollewijn, en het lijdt geen twijfel, of het heeft grooten invloed gehad op zijn onderwijs en in samenstelling zijner leerboeken. Hij was er vol van en sprak er gedurig over met mij. Was het wonder, dat hij eenige jaren later opgewonden werd bij de lectuur van Herbert Spencers eerste opstel over ‘Opvoeding’: Welke kennis heeft de

meeste waarde? Daar vond hij door een van Europa's grootste denkers glashelder uiteengezet, wat hem tot nog toe min of meer vaag voor den geest had gezweefd. 'Datgene wat in den eigenlijken zin geschiedenis uitmaakt, ontbreekt voor 't grootste deel in de boeken over dit onderwerp. Eerst in den nieuweren tijd zijn geschiedschrijvers begonnen, ons in tamelijke mate dat onderricht te geven, dat werkelijk waarde heeft. Gelijk in vervlogen tijden de koning alles en het volk niets was, zoo beslaan in onze geschiedverhalen de daden des konings de geheele ruimte der schilderij, waartoe het volk slechts den donkeren achtergrond leverde. Eerst thans, nu het welzijn der volken meer dan het welzijn der koningen de heerschende gedachte wordt, beginnen de geschiedschrijvers zich met de verschijnselen van den maatschappelijken vooruitgang bezig te houden.

'Wat we in de eerste plaats moeten kennen, is de natuurlijke historie der samenleving. Wij hebben de feiten noodig, die ons doen inzien, op welke wijze een volk zich heeft ontwikkeld en georganiseerd; enz.' Men kent Spencers opvattingen, onder wier invloed Kolléwijn zijn leerboeken samenstelde. Bewust ging hij in de richting, door Spencer gewezen, want deze had hem getoond, waarom het door hem gevormde ideaal waarde heeft voor den mensch. Niet omdat een dergelijke kennis zijn leven en gezondheid bewaart, hem in de wereld vooruitbrengt, zijn kinderen helpt opvoeden of hem in staat stelt in ledige uren aesthetisch genot te smaken, doch omdat zij hem geschikt maakt zijn houding en plichten als staatsburger te bepalen.

Hoezeer K. van deze ideeën doordrongen was, blijkt behalve uit zijn leerboeken wel het duidelijkst uit een als brochure verschenen opstel (1889): 'De Geschiedenis als leervak', opgedragen aan de Vereeniging voor Paedagogiek. Wij vinden hier niet slechts de denkbeelden en soms zelfs de woorden van zijn leidsman terug, neen, wij hooren ook, hoe hij die denkbeelden bij zijn onderwijs in toepassing brengt en vruchtbaar maakt voor zijn leerlingen. Hij citeert niet alleen Spencers eisch, dat de geschiedenis een soort van beschrijvende sociologie in beelden behoort te geven, waarvoor natuurlijk 'eenige kennis van biologie en psychologie' noodig is, hij laat ook in verschillende voorbeelden zien, wat onder die vage termen te verstaan is en hoe men tal van feiten onder de oogen der leerlingen kan brengen, die een voorstelling geven van 'ontwikkeling des volks uit de barbaarschheid tot meerdere beschaving', van de zich langzaam wijzigende begrippen van vrijheid en rechtschapenheid en eindelijk van het steeds ingewikkelder samenstel onzer maatschappij, waarin trots alle ongelijkheid van gaven de een den ander noodig heeft.

Al deze dingen waren nog nooit in Nederland zoo helder en overtuigend uitgesproken; maar toch betwijfel ik, of K.'s belangrijke brochure veel lezers gevonden heeft. En dat zou te meer jammer zijn, daar er veel waardevolle didactische opmerkingen

in voorkomen, die de overweging waard zijn. Zoo b.v. de bewering, dat het leerboek niet meer behoeft te geven, dan de zuivere feiten. 'Er is geen vak, dat zoo zeer het opwekkende, het bezielende moet ontvangen van de mondelinge behandeling, die geheel ingericht dient te worden naar de levensomstandigheden en de ontwikkeling der leerlingen'. Of wel deze opmerking uit de inleiding: 'Men heeft wel eens willen beweren, dat de geschiedenis niet aanschouwelijk te onderwijzen zou zijn, maar ten onrechte. Niet alleen is er gebruik te maken van de vele mooie historieplaten, maar, wat meer zegt, kinderen van 12 of 13 jaar kunnen eenige ervaring hebben opgedaan van hunne persoonlijke belangen, van huiselijke verhoudingen, en, door den omgang met makkers en op andere wijze, van het maatschappelijk leven. Zij hebben door iets te vernemen van den burgemeester, den gemeenteraad, politiemannen, den koning, hunne eerste kennis gekregen op staatkundig gebied; zij weten in meerdere of mindere mate iets van het kerkelijk leven; vernamen wellicht, hoe de wetenschap spoorwegen en telegrafen heeft voortgebracht, en wie hunner iets geknutseld of nageteekend heeft, deed reeds een kleine schrede op het gebied der kunst'.

Laat echter de brochure veel of weinig gelezen zijn, de nieuwere denkbeelden over het geschiedenis-onderwijs zijn doorgedrongen tot onze scholen en zullen vermoedelijk nog steeds meer de praktijk van het onderwijs doordringen. Kolléwijn was geenszins de eenige wegbereider, doch een der eerste en vurigste was hij zeker. Hij had den moed om den strijd aan te binden tegen een der grootste machten in de volksopvoeding, tegen de traditie, toen die nutteloos, ja schadelijk begon te worden, en bij dien moed had hij tevens de kracht, er iets beters voor in de plaats te geven. Wij hebben hier niet uit te maken, of en in hoeverre anderen het met hem eens waren. Zonder twijfel echter verdient reeds zijn streven onvoorwaardelijke waardeering. Dat de uitvoering van dat streven wel eens zal geprikkeld hebben, daar er altijd menschen zijn die niet van het oude en vertrouwde kunnen scheiden, en anderen wien het onaangenaam is, aan sommige, mogelijk door hen geloochende, feiten herinnerd te worden, kan men bij voorbaat aannemen, doch dit verandert weinig aan Kolléwijns beginselen en zijne waarde als paedagoog. Want hij moet meer als paedagoog, dan als historicus beschouwd worden. Zijn Leerboek over Algemeene Geschiedenis verscheen in 1873, dat der Vaderlandsche Geschiedenis in 1876. Had hij toen reeds de meeningen van Dr. L. Gumplowicz kunnen kennen, die zegt: 'De geschiedenis van een afzonderlijken staat kan des noods geheel onpersoonlijk worden beschreven, d.i. zonder dat er een enkele heldennaam in voorkomt', hij zou ze zeker gaarne onderschreven, maar er niet naar gehandeld hebben. Voor de school, had hij stellig geredeneerd, kunnen we de groote figuren van beroemde mannen niet missen, daar ze als concrete middelpunten dienen, waaromheen

zich de feiten groepeeren; zij werken als stukken houtskool in een zout-oplossing: de kristallen zetten zich er gemakkelijk en in samenhang op af.

Behalve zijn schoolboeken heeft K. nog menig geschrift uitgegeven, dat met de school slechts in verwijderd verband, doch in dienst van het geschiedkundig onderwijs stond. Van 1879-1887 verschenen van hem 4 bundels historische schetsen en verhalen, die den gemeenschappelijken naam 'Kleio' droegen. Later nog gaf hij met zijn zoon M.J. Kollwijn 'Geschiedenis van Nederland, voor huis en studie', eveneens in 4 dln. In 1885 grondvestte hij het 'Tijdschrift voor Geschiedenis', waarin menige belangrijke studie van bekwame hand verscheen en dat na eenige jaren overging in het nog bestaande 'Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde'.

Het is niet noodig, hier alles op te sommen, wat en waarover hij al geschreven heeft, in menig opvoedkundig en onderwijskundig tijdschrift vindt men opstellen van hem. Op twee punten echter wil ik hier nog wijzen. Ten eerste op een hoogst merkwaardige rede, reeds in 1865 op de 27ste Algem. Vergad. van het Ned. onderwijzersgenootschap uitgesproken en herdrukt in het tijdschrift 'Olympia'. Zij handelde over 'De Speelplaats' en hare beteekenis voor jeugd en onderwijzers. Ik heb ze eerst onlangs gelezen, maar moet eerlijk bekennen, bewondering te hebben voor den man, die zooveel scherpzinnige en vruchtbare opmerkingen wist te maken over een schijnbaar zoo droog onderwerp. Ten anderen wensch ik er aan te herinneren, dat hij, vijand van alle uitgeleefde traditie, met vreugde de door zijn zoon Dr. R.A. Kollwijn op touw gezette 'Vereenvoudiging der Nederl. Schrijftaal' begroette en een paar jaar lang de bekende 'Vereenvoudiging' redigeerde. Zoo bleef hij onvermoeid voortwerken tot op hoogen leeftijd aan het heil van het onderwijs en de ontwikkeling van de maatschappij.

Eer wij afscheid van hem nemen, moeten we nog een blik slaan op zijn particuliere leven.

Kort na mijn vertrek uit Amersfoort pakten donkere wolken zich boven zijn zonnig huis samen. Binnen een paar jaren ontvielen hem zijn jongste zoontje en drie meisjes. Gelukkig voor hem, dat hij veel werk en een sanguinisch temperament had. Onverpoosd zette hij zijn arbeid voort; tot 1883 bleef hij aan de H.B.S. en ging toen over naar het gymnasium, waar hij het waarschijnlijk minder volhandig had. In 1906 nam hij ontslag en vroeg pensioen. Bij besluit van Mei 1907 werd hem dit dan ook toegekend tot een bedrag van .... f 282,-. Het lijkt naar spotternij: f 282,- als loon voor meer dan 50-jarigen dienst. Dit staaltje van wetsinterpretatie of bureaucratische opvatting was werkelijk al te dwaas. De Minister heeft dit blijkbaar ingezien en tot herstel van het begane onrecht een afzonderlijk wetje-Kollwijn ingediend, dat natuurlijk is aangenomen. Ik heb het

wetsvoorstel en de memorie van toelichting gelezen, doch niet begrepen. In het voorstel wordt gezegd, dat de leeraar K. naar denzelfden maatstaf als andere leeraren van H.B.S. en Gymnasia zou gepensioneerd zijn, als hij niet tevens leeraar aan de Burgeravondschool was geweest; maar den oorzakelijken samenhang heb ik niet kunnen ontdekken. Gelukkig maar, dat Kollwijns groot optimisme niet beschaamd geworden is. Zijn huiselijke kring was intusschen steeds kleiner geworden; de zoons hadden alle een eervolle positie, de eenig overgebleven dochter was getrouwd; het internaat was natuurlijk al lang opgegeven en het scheen, of er toen eindelijk een tijd van kalme rust zou aanbreken. Maar het mocht niet zoo zijn: 't was of zijn vrouw in het nieuwe maar stille huis niet aarden kon, zij werd tobberig en zenuwziek, tot zij het hoofd voor goed neerlei. Hij verhuisde daarna (1910) naar Den Haag, waar hij dichter bij zijn kinderen was en door de familie, bij wie hij een kamer had, goed verzorgd werd.

Eenige jaren voor zijn dood heb ik hem toevallig nog eens in de Scheveningsche boschjes ontmoet, zittende in een wagentje, dat hij met zijn handen voortbewoog, want tengevolge eener in zijn familie meer voorkomende zenuwkwaal, kon hij in den laatsten tijd moeilijk meer gaan. Getroffen door zijn frisch, opgewekt voorkomen en zijn prachtigen, nu zilverwitten haardos, gaf ik mijn verwondering te kennen over zijn gezond uitzien. 'Ja, kerel', antwoordde hij, 'ik denk er nog niet aan om op te stappen'. Hij noodigde mij uit, hem te komen opzoeken, wat ik den volgenden dag deed. Langen tijd zocht ik te vergeefs de Riouwstraat op en af, want ik was het huisnummer vergeten, tot eindelijk uit een openstaand raam de tonen eener cello mij troffen. Dat moest Kollwijjn zijn, en inderdaad hij was het, de 85-jarige. Sedert heb ik mijn vriend niet weer gezien. Langzaam, zeer langzaam ging het met hem achteruit. Alleen de laatste levensdagen werd hij in een inrichting verpleegd. Maar tot den einde toe bleef hij zijn blijmoedige opgewektheid behouden, opgebeurd door de filosofie van Henri Bergson, wiens geschriften hij alle gelezen had. Bij volle bewustzijn, in den arm van een zijner zoons, ontsliep hij den 7^{den} Maart 1920.

Een gezegend sterfbed na een zegenrijk leven van rusteloozen arbeid!

Nijmegen, Juli 1920.

JOH. A. LEOPOLD.

Levensbericht van C.F. Gijsberti Hodenpijl.

Op den 31sten Maart 1920 overleed in het Diaconessenhuis 'Brónovo' te 's-Gravenhage, tamelijk onverwacht, na eene aanvankelijk goed geslaagde operatie te hebben ondergaan, Cornelis Frans Gijsberti Hodenpijl, dien ik sedert 1892 als vriend mocht leeren waardeeren en hoogachten om zijn vele goede eigenschappen.

Daarom verklaarde ik mij dan ook dadelijk bereid een kort levensbericht van mijn ouden vriend te ontwerpen, toen mij de vereerende uitnoodiging daartoe namens het Bestuur onzer Maatschappij bereikte.

Wat zijn eerste jeugd aangaat (waarvan mij uit den aard der zaak weinig bekend was) dank ik de gegevens aan zijn broeder George, den tegenwoordigen kapitein der Jagers, die mij met eene royalité sans bornes de aantekeningen van wijlen zijn Vader betreffende diens familieleden ter raadpleging afstond.

Cornelis Frans Gijsberti Hodenpijl werd 5 April 1865 te Dordrecht geboren als zoon van den toenmaligen luitenant der Genie, lateren Luit.-Generaal, Inspecteur van dat Wapen, I.J.H. Gijsberti Hodenpijl en diens echtgenoot A.A. Gijsberti Hodenpijl.

Tengevolge van de verschillende garnizoenswisselingen zijns vaders genoot hij lager en m.u.l. onderwijs, achtereenvolgens te 's-Gravenhage bij den Heer Heykoop in de Molenstraat, te Haarlem bij de Heeren Kool en Van Kastele en na de opheffing van dit instituut aan dat van den Heer Van Dapperen in de Damstraat aldaar. Een oorlijden, gevolg van eene in zijn prille jeugd vermoedelijk verkeerd behandelde ontsteking - welk lijden een schaduw op zijn levenspad zou werpen en de oorzaak van zijn vroegen dood zou worden - noodzaakte hem tot zijn groot leedwezen, van zijn lievelingsdenkbeeld het Vorstenhuis en Vaderland als militair te dienen, te moeten afzien. Uit zijne geschrif-

ten en zijne medewerking aan militaire tijdschriften blijkt genoegzaam de groote belangstelling, welke hij voortdurend voor dit vak bleef betoonen.

Op voorstel van zijn oom, broeder zijns vaders, F.M.T. Gijsberti Hodenpijl, kwam hij in Augustus van 't jaar 1881 als volontair in diens te Vrijenban bij Delft gevestigden wijnhandel, welke zaak hij vanaf 1896, toen zijn oom zich voor goed in het buitenland ging vestigen, tot aan zijn dood voor eigen rekening bleef drijven. Aanvankelijk woonde hij te 's-Gravenhage in het fraai dubbel heerenhuis Dunne Bierkade 24 bij zijne tante, Mevrouw de wed. Elliot Boswel, geb. Gijsberti Hodenpijl, weduwe van den Referendaris, Chef van het Kabinet van den Minister van Koloniën en bekend dichter George Henry James Elliot Boswel, en reisde naar Delft heen en weêr, de avonduren besteedend met het nemen van lessen en studie in de moderne talen, oudheidkunde, munt- en penningkunde en handteekenen, terwijl de rijke bibliotheek van wijlen zijn oom Boswel, waarin hij naar hartelust kon grasduinen, talrijke geschiedkundige werken bevatte waaruit hij veel leerde, dat hem later, toen hij het tijdvak der groote Fransche Omwenteling en dat van het Eerste Keizerrijk tot veld van onderzoek koos, bij zijne studiën en essays van pas kwam. Evenwel was hij terecht overtuigd dat de geschiedboeken waarin de zoogenaamde Officieele Geschiedenis is geregistreerd, veel onwaarheden bevatten en daarom een onderzoek in de archieven en geheime correspondentiën veel aan het licht brengt, dat een ruimer blik gunt op talrijke voornamelijk gebeurtenissen, welke of geheel onjuist of verdraaid als Waarheid aan het groote publiek worden opgedrongen. Zoo wist hij tevens een nuttig gebruik te maken van Mémoires, waarin tijdgenooten hun lief en leed hebben uitgestort en ten opzichte waarvan men op zijn hoede moet wezen om met de noodige tact het kaf van het koren te scheiden.

Ook na zijn in 1895 gesloten huwelijk met Rudolphina Gosewina Alida Maas Geesteranus, toen hij zich te Vrijenban eerst aan den Haagweg, later aan de Nieuwe Plantage in de nabijheid van zijn wijnpakhuis had gevestigd, begaf hij zich enkele malen per week naar Den Haag teneinde in het Algemeen Rijksarchief, het Gemeente-Archief en de Koninklijke Bibliotheek materiaal te verzamelen voor zijn talrijke schetsen in de aan dit levensbericht toegevoegde lijst nader aangeduide geschriften. Ook reisde hij met dat doel een paar malen naar Parijs alwaar hij dan het leeuwenaandeel van zijn tijd doorbracht in de handschriftenverzameling der Bibliothèque Nationale, terwijl hij o.a. de slagvelden om Metz bezocht in verband met eene studie welke in 1914 in de Nieuwe Gids verscheen.

Eene verzameling handschriftelijke genealogische bescheiden (afkomstig van den bekenden Van der Lely) mede aanwezig in de bibliotheek van zijn oom Elliot Boswel, gaf hem enkele arti-

kelen op genealogisch gebied in de pen, welke hoofdzakelijk het licht zagen in het Maandblad van het Genealogisch Heraldisch Genootschap De Nederlandsche Leeuw, van welk genootschap hij van 1894-1904 als penningmeester in het bestuur zitting had. Uit dien tijd dateert ook zijne benoeming (1892) tot *werkend* lid van de Vereeniging Die Haghe; van 1897-1901 maakte hij deel uit van het bestuur dier vereeniging als beheerder der bibliotheek waarvan hij een systematischen Catalogus samenstelde, terwijl hij een trouw medewerker werd van het Haagsch Jaarboekje (1896-1899), later van de Bijdragen en Mededeelingen (1900-1905) en de jaarlijksche kronieken in dat orgaan met veel zorg bewerkte.

Zijn hoofdarbeid was en bleef het bij de Erven F. Bohn te Haarlem in 1904 verschenen werk: *Napoleon in Nederland*, een onderhoudend met groote zorg samengesteld reisverhaal, resultaat van jarenlange studie in archieven en openbare en particuliere bibliotheken, waardoor men een juisten blik krijgt op dit tijdperk der geschiedenis van ons land, vóór deze studie in geen geval met zooveel toewijding behandeld. Het bezoek van het Keizerspaar aan België en Nederland was wel reeds te boek gesteld (Paris, 1839) door Charlotte de Sor, eene aanzienlijke dame, die het Hof op de tocht door Holland volgde, die evenwel vaak fantaisie voor waarheid opdischt. - Hij, daarentegen, geeft de naakte waarheid en hoewel vurig bewonderaar van Napoleon, verbergt hij diens feilen niet. - In 14 hoofdstukken wordt de groote reis, den 18^{den} September 1811 te Compiègne aangevangen beschreven en tal van merkwaardige, dikwijls vermakelijke bijzonderheden medegedeeld.

De Ned. Spectator zeide o.a. van dit werk: 'Het boek is onderhoudend geschreven en gekruid met anecdoten, waaraan het tijdvak zoo rijk is. - De Heer Hodenpijl, die het Napoleontisch tijdvak met groote voorliefde heeft bestudeerd en zich daarin geheel thuis voelt, was de aangewezen man om een dergelijk werk te ondernemen'.

Velen met mij hebben betreurd, dat dit werk niet in het Fransch het licht zag; het zou zonder twijfel in geheel Europa met veel belangstelling zijn begroet en had tevens een ongezocht middel kunnen wezen om den waren toestand van ons land in die tijden in den ruimsten kring bekend te maken waardoor vermoedelijk vele onzinnige verhalen in de pen waren gebleven.

In Frankrijk werd de arbeid op hoogen prijs gesteld, en gaf [ook door des schrijvers medewerking aan het Bulletin historique et philologique] de Fransche Regeering aanleiding hem te benoemen tot Officier de l'Instruction Publique, van welke onderscheiding hij de paarsche roset slechts zeer zelden droeg; dit ter typeering van zijn eenvoud en afkeer van uiterlijk vertoon.

Doch niet alleen was hij een onvermoeid snuffelaar voor zich

zelve, ook voor anderen stond hij steeds gereed voor zoover het in zijn bereik lag, kleine onderzoekingen te verrichten. Zoo kwam o.a. in 1899 bij het Gemeente-Archief te Delft eene vraag in van het Krijgsgeschiedkundig Archief van den Generalen Staf om betreffende het Regiment Oranje-Gelderland eenige bijzonderheden na te sporen, terwijl zich op dat tijdstip geen officier in het garnizoen bevond, aan wien het maken van excerpten enz. kon worden opgedragen. Dadelijk stelde hij zich toen beschikbaar en smaakte de voldoening reeds binnen den tijd van een jaar de gewenschte aanteekeningen bij het Krijgsgeschiedkundig Archief te kunnen inleveren.

Wanneer het gold groote mannen te huldigen of eenige belangrijke geschiedkundige gebeurtenis zou worden herdacht, werd hij direct bereid gevonden om in eenige daarmede in verband staande commissie zitting te nemen en het is zeker te betreuren dat zijn chronische kwaal (hardhoorigheid) hem in den weg stond ook het openbaar belang te dienen, want wat hij op zich nam volbracht hij met zeldzame toewijding.

In 1895 maakte hij deel uit der commissie tot viering van den 300sten geboortedag van Constantijn Huygens, welke herdenking o.a. met eene plechtige kranslegging op het graf in de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage gepaard ging. - Toen de Vereeniging Die Haghe in 1897 een bezoek bracht aan den koninklijken grafkelder te Delft op den dag dat vóór 250 jaar Prins Frederik Hendrik overleed, bekleedde hij de functie van president-commissaris voor de regeling dezer betooging, welke in alle opzichten uitmuntend van stapel liep. - Het volgend jaar nam hij zitting in de commissie ter huldiging van de nagedachtenis van Simon Stevin, eveneens uitgaande van de Vereeniging Die Haghe, welke o.a. een gedenksteen liet plaatsen in het huis dat deze uitnemende ingenieur bewoonde aan de Raamstraat te 's-Gravenhage.

Als corresponderend lid voor Delft en omstreken werkte hij mede aan de voorbereiding tot de van Juli-September 1900 te 's-Gravenhage gehouden Geschiedkundige Tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen, na afloop waarvan hij eenige beschouwingen in De Avondpost ten beste gaf.

Toen in 1903 door de officieren der Kon. Ned. Marine besloten werd om op den dag, dat de Luit.-Admiraal Maarten Harpertz. Tromp vóór 250 jaar sneuvelde, eene huldebetooging bij diens praalgraf in de Oude Kerk te Delft te doen plaats vinden, werd Gijsberti Hodenpijl door den Kerkenraad uitgenoodigd dit college bij de regeling der plechtigheid met zijn adviezen bij te staan, aan welk verzoek met de meeste instemming werd tegemoet gekomen, temeer daar er voor hem bijzondere redenen bestonden - redenen welke toenmaals nog bij zeer weinigen bekend waren - om zijn beste krachten in te spannen voor het schitterend welslagen van dit sympathiek huldebetoon. Hij trad dan ook op als tusschenpersoon om alles te regelen met het hoofd

der te verwachten deputatie, den Schout-bij-Nacht W.J. Derx, pleegde overleg met den Adjutant van H.M. de Koningin, Jhr. Van Geen, inzake den aan het monument te hechten koninklijken lauwerkrans, diende den Kerkenraad van advies ten opzichte der te zenden invitatiën, bracht eene kleine tentoonstelling bijeen in de Consistoriekamer der Oude kerk en maakte met Jhr. Mr. A.R.P. van Kinschot en den oud-Luit. ter zee W. Gaade deel uit der commissie van ontvangst, welke de aangekondigde deputatie der zee-officieren aan het station verwelkomde en deze naar het praalgraf geleidde.

Het was tijdens de korte wandeling van station naar kerk, dat Jhr. Van Kinschot aan de naast hem loopende heeren mededeelde, dat niet alleen hij, doch óók Gijsberti Hodenpijl een afstammeling van Bestevaër langs de vrouwelijke lijn was. Dit nieuwtje deed zoo spoedig de ronde, dat, toen tijdens de plechtigheid eene fotografische opname der deelnemers plaats had, de aanwezigen unaniem als hun wensch te kennen gaven, dat Gijsberti, die zich bescheiden op den achtergrond hield, naast Jhr. Van Kinschot zou plaats nemen.

De vele dagbladen, welke van het huldebetoon melding maakten noemden hem dan ook met Jhr. Van Kinschot een afstammeling van den grooten Admiraal. Zoo luidde een bericht in de Delftsche Courant van 11 Aug. van dat jaar: 'Door Jhr. Mr. A.R.P. van Kinschot en den Heer C.F. Gijsberti Hodenpijl, nazaten in de rechte lijn van Admiraal Tromp werd de deputatie aan het station ontvangen en geleid naar de Oude kerk.'

Hijzelf had zich tegenover niemand daarover uitgelaten, doch men zal nu begrijpen, hoe deze betooging hem bijzonder ter harte ging.

De afstamming, welke bij de familie in den vorm eener overlevering bekend was, doch waarvan de authentieke bewijzen nimmer waren geleverd, kwam dus geheel ongezocht en ook onverwacht op het tapijt en gaf aanleiding tot een polemiek in het genealogisch tijdschrift *De Wapenheraut* [1903, bl. 272 en 1904, bl. 81, 137, 187, 191, 196, 379] aan welke polemiek evenwel geen leden der familie Gijsberti Hodenpijl deelnamen, maar waardoor de in het Gulden Boek van Schiedam gepubliceerde genealogie in een kwaad licht kwam te staan en gevoegelijk naar de prullemand mag worden verwezen. Het staat thans historisch vast, dat de stamvader der familie Gijsberti Hodenpijl, Paulus Gijsberti, een zoon was van Mr. Thomas van Beresteyn bij diens ongehuwde schoonzuster Alida Tromp, kleindochter van Maarten Harpertsz. Tromp en zuster zijner vooroverleden echtgenoot Dina Cornelia Tromp. Het overlijden van de moeder in het kraambed heeft een mogelijk voorgenomen huwelijk belet, waardoor Paulus dan gewettigd zou zijn geworden.

Het jaar 1904 bracht aan Delft eene eigenaardige gebeurtenis,

n.l. de plechtige onthulling van het gerestaureerde graf van Lodewijk XVII op de voormalige begraafplaats aan de Haagpoort, gepaard gaande met eene tentoonstelling in een der zalen der Societeit 'Standvastigheid' en betrekking hebbende op 'Lodewijk XVI, Marie Antoinette, Lodewijk XVII en Hun tijd', een deel der unique en belangrijke collectie van den grooten voorvechter voor Waarheid en Recht, den Heer Otto Friedrichs te Parijs. In de door dien Heer gevormde commissie nam ook Gijsberti zitting en ook hier wijdde hij zich weder vol ijver aan de verschillende werkzaamheden, welke dergelijke instellingen vergen.

Een omstandig verhaal van het voorgevallene in die dagen kan men vinden in: 'Itinéraire archéologique de Delft, par M.G. Wildeman, Delft, J. Vis Jz. 1905, en 2de Ed. 1906, o.a. door Gijsberti aangekondigd in Delftsche Courant van 23 Juni 1905.

Tijdens de tentoonstelling kon men hem geregeld in de middaguren ter plaatse vinden, om zoo noodig belangstellende bezoekers aangaande een en ander voor te lichten.

Wij stippen nog even aan: hoe hij op het diner in 1906 aangericht ter herdenking van het 125-jarig bestaan der Societeit Standvastigheid te Delft, werd gehuldigd ter zake het door hem bij die gelegenheid in de Delftsche Courant geschreven historisch artikel; - hoe hij in 1907 werd benoemd tot Lid der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde; - hoe hij in de oorlogsjaren met buitengewone belangstelling den loop der zaken volgde, voor zijne pro-Fransche gevoelens steeds ridderlijk uitkwam en zijn vertrouwen in de eindoverwinning ongeschokt bleef, wellicht als zooveel gesterkt door de schoone gedachte neêrgelegd in de woorden van *La Suisse* van 2 April 1918: 'à l'heure tragique où nous sommes, amis, soumettez les communiqués Allemands à la plus sévère analyse et dites-vous que la France ne peut pas périr. Elle est le berceau de la liberté. Elle est immortelle. Rassurez-vous!.....'; - hoe hij in de laatste jaren van den oorlog in eene vitrine van de Holl. Societeit van Levensverzekering in de Anna Paulowna-straat te 's-Gravenhage allerlei oorlogscuriosa exposeerde; - hoe hij in den loop der jaren eene zeer merkwaardige en waardevolle collectie voorwerpen, portretten, prenten, boeken, brieven en andere documenten uit den Napoleontischen tijd verzamelde; - hoe hij een werkzaam aandeel nam in de huldiging te Zeist op 31 Mei 1919 van den oud-archivaris en oud-directeur van het Gemeente-Museum te 's-Gravenhage A.J. Servaas van Rooyen, op diens 80sten verjaardag; en eindelijk hoe hij nog tot Februari geregeld de vergaderingen bijwoonde van het Comité-De Bas, dat zich geconstitueerd had tot huldiging op 10 Sept. 1920 van dien verdienstelijken oud-Opperofficier, ter gelegenheid van zijn 80sten geboortedag.

Doch reeds den 8sten Maart dezes jaars schreef hij mij: . . . . . 'Eene ontsteking in mijn rechteroor heeft de ge-

hoorgang zoodanig vernauwd, dat ik over eenige dagen in 'Bronovo' eene operatie moet ondergaan. Beroerde historie, dat het zoover moest komen. Eeuwig jammer, dat ik de vergadering den 14^{den} misloop want het zijn daar zulke aangename bijeenkomsten bij den Rector¹. Schrijf mij over een achttal dagen eens den uitslag der besprekingen² . . . . . De operatie lukte intusschen naar wensch, zoodat hij nog den 23sten Maart kon schrijven: 'Met mij gaat het tamelijk goed. De nabehandeling is nog pijnlijk en ik zal hier nog wel een poosje moeten blijven'. . . . .

Doch den 25sten d.a.v. achtten de doctoren eene tweede operatie noodzakelijk en deze bleek voor hem noodlottig te moeten worden. Reeds den 31sten viel de gevoelige slag voor zijne bejaarde Moeder, zijne echtgenoot, zijne eenige dochter, familieleden en vrienden. Moge de meer dan gewone belangstelling bij de teraardebestelling betoond, tot gedeeltelijken troost strekken met de gedachte hoe hij in ruimen kring om zijne vele goede hoedanigheden werd gewaardeerd. Bij zijne vrienden zal zijne nagedachtenis in aangename herinnering blijven voortleven.

M.G. WILDEMAN.

1 Bedoeld is hier de Zeer Eerw. L.J.J. Hageraats, mede-lid van 't Comité.

2 Hoe blijkt daaruit treffend zijne belangstelling voor de zaak niettegenstaande zijn précairen toestand.

Lijst der geschriften van C.F. Gijsberti Hodenpijl.

1889. De Fransch-Bataafsche Armée (Tijdspiegel).
Afkomst van de Heeren van Berendrecht met hun magen en verwanten (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
Leenbrief van de heerlijkheid Urk en Emmeloord ten behoeve van Mr. Johan van de Werve, 1616 (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
1891. De gedenkschriften van Talleyrand (De Avondpost v. 10 Aug.).
De Slag bij Doggersbank (Tijdschrift voor Geschiedenis).
Geslacht Ruysch (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
Geslacht Delff (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
Geslachtsregister van Styntje Pietersd^f. van der Pas huisvrouw van Mr. Michiel van Mierevelt (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
Geslachtsregister van Maryntje Cleophas, huisvrouw van Mr. Michiel van Mierevelt (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
1892. Napoleon I te Utrecht (Utrechtsch Dagblad v. 3 Jan.).
Onder het Consulaat (Tijdspiegel).
1893. Twee adelsdiploma's der familie Ruysch (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap de Nederlandsche Leeuw).
Napoleon I te 's Gravenhage (Haagsch Jaarboekje).
1894. De vice-admiraal H.A. Ruysch (Tijdschrift voor Geschiedenis).
Afkomst der familiën Groenendael en Rosendael (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
Geslacht van Heemskerck (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
De dood van Koning Lodewijk Napoleon's oudsten zoon te 's Gravenhage in 1807 (Haagsch Jaarboekje).
Het nieuwe Gemeentebestuur in 1811 (Haagsch Jaarboekje).
1895. De vlucht der Stadhoudelijke Familie naar Engeland op 18 Januari 1795 (De Avondpost v. 18 Jan.).
Hoe Maarschalk Lefebvre Hertog van Danzig werd (De Avondpost v. 28 April).

1895. Het hart van de La-Tour-d'Auvergne (Militaire Gids).
 Z. M^s. fregat 'Dageraad' voor Algiers, 1806 (De Navorscher).
 De intocht van Koning Lodewijk en Hortense te 's Gravenhage 28 Juni 1806 (De Avondpost van 11 Juni).
 Uit het regeeringstijdperk van Koning Lodewijk (De Avondpost van 7 Juli).
 Het Engelsch-Nederlandsch eskader voor Algiers, 1816 (De Avondpost van 11 Aug.).
 Eene herinnering aan de veldtocht naar Rusland (Militaire Gids).
 De Bataafsche voorbereidselen voor de expeditie tegen Engeland 1803-1805 (Militaire Gids).
 Het Van Wassenaer-gedenkteeken in de St. Jacobskerk (Haagsch Jaarboekje).
 Bijzonderheden over de afkomst van Napoleon I (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 Het wapen van Piet Heyn (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 Een en ander over de kleeding van Napoleon I (De Avondpost van 8 Dec.).
1896. Prins Willem George van Oranje (De Avondpost van 8 Maart).
 De komst van het Spaansch Gezantschap te 's Gravenhage in 1608 (Haagsch Jaarboekje).
 Dichtregelen op Napoleon I (De Navorscher).
 Het eerste bezoek van Generaal Duroc aan ons vaderland (De Navorscher).
 Constantijn Huygens (Leeskabinet).
1897. Kronijk van 1 Mei 1896-24 Oct. 1897 (Haagsch Jaarboekje).
 Maarschalk Oudinot, Hertog van Reggio (De Navorscher).
 Het eerste geboortefeest van den Koning van Rome te Delft gevierd (De Navorscher).
 De zeeslag van Kamperduin 11 October 1797 (De Navorscher).
 Het Haagsch Gemeente-wapen (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 Het Mausoleum der Oranjes (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 De zeeslag bij Kamperduin 11 October 1797 (De Avondpost van 11 Oct.).
1898. Uit het regeeringstijdperk van Koning Lodewijk Napoleon (Nederland).
 Het bezoek van Koning Lodewijk Napoleon aan de Willemstad op 7 April 1809 (Taxandria).
 Journaal van het voorgevallene te Delft bij de verkiezing van Willem IV tot Stadhouder (De Navorscher).
 Een en ander over de familie van Dom Emmanuel van Portugal (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 De bijzetting van vier Vorstenkinderen in den koninklijken grafkelder te Delft in de vorige eeuw (De Navorscher).

1899. De wederkomst van Willem V in de Residentie op 20 Sept. 1787 (Haagsch Jaarboekje).
Mededeelingen over het 2de Regiment Lansiers der Keizerlijke Garde in 1812 (Nederland).
De teraardebestelling van den Stadhouders Willem II (Nederland).
Het amoveeren der geslachtswapens in de Oude en Nieuwe kerk te Delft in 1795 (De Navorscher).

1899. Delftsche toestanden na het ontstaan der Bataafsche Republiek (De Navorscher).
 De Russische vaandels veroverd in den slag bij Bergen op 19 September 1799 (Militaire Spectator).
 De generaal Desaix (Militaire Spectator).
 Het passeeren van Keizer Alexander van Rusland door Delft op 1 Juli 1814 (Delftsche Courant van 13 en 14-Maart).
 De laatste rustplaats van Mr. Johan van Oldenbarneveld (Delftsche Courant van 26 Maart).
 Kronijk van 10 Nov. 1897-9 Juli 1898 (Haagsch Jaarboekje).
 Revolutiedagen te Delft in 1795 (Elsevier's geïll. Maandschrift).
 Vóór honderd jaren, 19 December 1799 (De Avondpost van 17 Dec.).
1900. De oprichting van het Mausoleum der Oranje's (Elsevier's geïll. Maandschrift).
 Aanteekeningen van het Logement van Delft te 's Gravenhage (Die Haghe, Bijdragen en Mededeelingen).
 Een blik op 's Gravenhage in 1800 (Die Haghe, Bijdragen en Mededeelingen).
 Aanteekeningen over het geslacht Tromp en Piet Hein (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 Grafsteen van de familie Van Bleiswyck in de Oude kerk te Delft (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 Het amoveeren der wapenborden in de Groot-, Nieuwe- en Kloosterkerk te 's Gravenhage in 1795 (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 De oorsprong der heraldiek (De Avondpost v. 9 Sept).
 De Marine-tentoonstelling (De Avondpost v. 1 Oct.).
1901. Een blik op Delft in het jaar 1806 (Delftsche Courant v. 17 Febr.).
 Een gestoord bal (Delftsche Courant v. 1 April).
 Maatregelen tegen de pest in vroeger tijden (Delftsche Courant van 5-10 Mei).
 Het bezoek van Napoleon I en Marie Louise aan Zeeland in 1810 (Nederland).
 Notices historiques sur le voyage de Napoleon I et de Marie Louise dans les provinces du Brabant et de la Zélande en 1810 (Bulletin historique et philologique).
 De afschaffing van den Maarschalks rang onder Koning Lodewijk Napoleon (De Navorscher).
 De grafmonumenten van Piet Hein en Tromp (Elsevier's geïll. Maandschrift).
 Het monument van den Admiraal Pieter van der Zee (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 Het bezoek van Koning Willem II aan de Prinsenstad op 18 Augustus 1841 (Delftsche Courant van Nov.).
1902. Mededeelingen over Maarschalk Marmont (De Navorscher).
 Opgave der geslachtswapens die zich vóór 1795 bevonden in de Oude en Nieuwe kerk te Delft (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 Koning Lodewijk Napoleon (Delftsche Courant van 26 Mei).
 Uit de eerste regeeringsdagen v. Koning Lodewijk Napoleon (Tijdspeigel).

1903. Over de invasie der Franschen in ons land in den winter 1794/95 (Tijdspeigel).

1903. Uit de militaire bescheiden op het Gemeente-Archief te Delft (Militaire Spectator).
 Revolutiedagen te Utrecht. - Uit het dagboek van Van Schermbeek (De Navorscher).
 R.K. Priesters begraven in Protestantsche kerken: Beantwoording eener vraag (De Navorscher).
 Maarten Harpertz. Tromp (Delftsche Courant van 10 Aug. 1903 en Nieuwe Courant van 7 Aug.).
 Mededeelingen over 's Gravenhage in 't jaar 1795 (Die Haghe, Bijdragen en Mededeelingen).
1904. Uit den tijd toen er nog geen fietsen waren (Delftsche Courant 7 en 8 Febr.).
 Het overlijden van Lodewijk XVII (Delftsche Courant van 2 Mei).
 De tentoonstelling van Lodewijk XVI, Marie Antoinette en Hun tijd (Delftsche Courant van 21 Juni).
 De Maarschalken van Frankrijk onder het Eerste Keizerrijk (Elsevier's geïll. Maandschrift).
 Napoleon in Nederland, met 27 platen en portretten, in 8°, 299 bl. met reg. - Haarlem, de Erven F. Bohn.
 Bezoek aan het praalgraf van Willem I door een Oranjeman tijdens de overheersching (Delftsche Courant van Oct.).
1905. Inkomsten onder Napoleon I (De Avondpost van 5 Jan.).
 Waterloo, 1815-1905 (Elsevier's geïll. Maandschrift).
 Het voormalig genootschap Christo Sacrum te Delft (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
 Een nieuwe gids voor Delft (beoordeeling Itinéraire Archéologique de Delft par M.G. Wildeman, Delft J. Vis Jz.) (Delftsche Courant van 23 Juni).
 De oprichting van het korps Gardes d'honneur in het Departement van de Monden van de Maas in 1813 (Die Haghe, Bijdragen en Mededeelingen).
 Kronijk van 30 Juli 1898-Dec. 1905 (Die Haghe, Bijdragen en Mededeelingen).
1906. Genezingen door electriciteit in het begin der 19de eeuw (Delftsche Courant v. 18 en 19 Maart).
 Maarschalk Oudinot of de Veldtocht naar Rusland (1812) (Delftsche Courant v. Maart).
 Samson, de scherprechter van Parijs (Delftsche Courant 13 en 14 Mei).
 De Nederlandsche Gardes d'honneur 1813/14 (Tijdspeigel).
 Naamlijst der Officieren van de Garde van den Raadpensionaris R.J. Schimmelpenninck (De Navorscher).
1907. Leiden's ramp op 12 Januari 1807 (Delftsche Courant van 13 en 14 Jan.).
 Het regeeringsjaar 1807 van Koning Lodewijk Napoleon (Tijdspeigel).
 Officieren, die in de Oude en Nieuwe kerk te Delft liggen begraven (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
1908. Naar aanleiding van den oorlog in 1870 (Tijdspeigel).
 Gravin Walewska (Elsevier's geïll. Maandschrift).
1910. De Fransche Overheersching (Elsevier's geïll. Maandschrift, Oct. 1910-Oct. 1913).

1911. Mededeeling over adellijke titels onder Napoleon I (Maandblad van het Gen. en Her. Genootschap De Nederlandsche Leeuw).
Het Legioen van Eer (De Nieuwe Courant . . . . .).
1912. Mededeelingen over den veldtocht naar Rusland in 1812 (Nieuwe Gids).
1913. Delft tijdens de Fransche Overheersching (Delftsche Courant .....).
1914. Herinneringen aan 1870 naar aanleiding van een bezoek aan Metz (Nieuwe Gids).
1915. De houding van Napoleon III te Sedan en te Wilhelmshöhe (Elsevier's geïll. Maandblad).
Mededeelingen betreffende den val van het Tweede Fransche Keizerrijk (Nieuwe Gids).
1916. Woorden van Vrede (Nieuwe Gids).
Het bezoek van Napoleon I en Marie Louise aan Duitschland in 1811 (Nieuwe Gids).
1917. Uit het leven van den Hertog van Reichstadt (Nieuwe Gids).
1918. De Vendôme-kolom (Elsevier's geïll. Maandblad).
1919. Napoleon I en de kerk (Nieuwe Gids).

Levensbericht van A.W. Stellwagen.

Een wil, van jongs af in den strijd om het bestaan gestaald, een vlug en scherp verstand en een rusteloos werkzame geest, een praktische blik op de middelen om de kennis en de inzichten, zoo gretig in dien geest opgenomen, aan de belangen van het onderwijs dienstbaar te maken, een bijzondere gave om kennis mede te deelen en met leerlingen om te gaan en bij dat alles een opgewekte aard, welks bezitter zich gelukkig gevoelde op de hoogte, die hij had weten te bereiken - die eigenschappen konden voor niemand verborgen blijven, die met Stellwagen in nadere aanraking kwam.

Arnoldus Wilhelmus Stellwagen, den 19^{den} Augustus 1844 te Norg in Drenthe (gemeente Veenhuizen) uit katholieke ouders geboren, begon reeds op zijn negenden verjaardag als molenkasser of poetsjongen in een stoomkatoenspinnerij het leven van een toekomstig fabrieksarbeider. Ook in die richting zou hij het met zijn schranderheid en zijn plichtsbesef allicht ver gebracht hebben, maar de jongen koesterde andere idealen. Juist bracht de nieuwe wet op het Lager Onderwijs (1857) leven en beweging in de onderwijskringen: onderwijs geven en om te beginnen kweekeling worden lachte hem boven alles toe.

Op hoogen leeftijd heeft Stellwagen ons in aantrekkelijken vorm die moeielijke tijden zijner jeugd geschetst¹. Moeielijk inderdaad was de weg, die naar het vurig begeerde doel leidde. Al werd de spinnerij in 1861 stopgezet, de nu zestienjarige knaap moest eerst nog met tegenzin een - gelukkig korten - tijd doormaken als leerling-wever in een koffiezakkenfabriek, eer het gewichtige oogenblik aanbrak waarop de deur van de school van mr. Flierman te Veenhuizen zich voor hem als kweekeling opende. Maar het salaris was slechts f 1.50 per week en om het

1 In School en Leven, Jaargang 1916.

verschil tusschen dat loon en wat hij in de fabriek verdiend had aan te vullen en zijne ouders niet tot last te zijn, ging onze kweekeling elken morgen voor dag en dauw met sikkel, touw en kruiwagen het pad op, langs landwegen en slooten, om, waar het maar te vinden was, het jonge gras af te snijden en in den kruiwagen op te stapelen: dan werd het bij den boer in wiens dienst hij was, afgeleverd voor het vee: de 'grassnijder' had zijn dertig centen verdiend en kon zijn schooljasje aantrekken om zijn taak als kweekeling weer op te vatten.

Maar nog in datzelfde jaar 1861 trok Dr. H.J. Nassau, Inspecteur van het Lager Onderwijs in Drenthe, zich zijner aan. Stellwagen was met een vriend naar Groningen 'gewandeld' om aan het vergelijkend examen voor de nieuw opgerichte Rijkskweekschool voor Onderwijzers deel te nemen. Hij heeft ons levendig geschilderd¹ hoe hij daar overstelpt werd door het bewustzijn van zijn volslagen onkunde, maar aan een enkel gelukkig antwoord, gepaard zeker wel aan den indruk van zijn schranderen oogopslag, had Nassau, de uitstekende menschenkenner, genoeg om aan Stellwagen zijn bijzondere aandacht te schenken en hem in de richting voort te schuiven, die met zijn aangeboren studielust en zijn aanleg voor onderwijzer in overeenstemming was.

Wel was zijne kennis te gering om bij het vergelijkend examen voor de normaalscholen te Assen en te Meppel, waar een beurs vacant was, den prijs te behalen, maar voor hem en drie anderen verkreeg Nassau eene plaatsing met extra-steun van het rijk.

De lange weg, dien Stellwagen van die heugelijke gebeurtenis af, heeft doorlopen, totdat hij in 1875 leeraar aan de H.B.School te 's-Gravenhage werd, leidde hem van Drenthe over Noord-Holland, Noord-Brabant, Gelderland en Zeeland naar de Residentie². Op dien weg, met examens als te nemen hinderpalen bezaaid, heeft naast Dr. Nassau, de directeur van de kweekschool te 's-Hertogenbosch, Dr. F.B. Trosée, den grootsten invloed op de vorming zijner denkbeelden uitgeoefend. Zelf zegt hij in dezen

1 In 'Herinneringen aan Dr. H.J. Nassau', Schoolbode 1879 bl. 49 en vlgg.

2 Na in 1862 de akte als hulponderwijzer te hebben behaald, was hij als zoodanig werkzaam in Burgerbrug en in Purmerend; in 1866, na volgens art. 1 van de wet van 1857 eene akte wiskunde te hebben verworven, werd hij leerling van de kweekschool van hoofdonderwijzers te 's-Hertogenbosch, wederom met rijkssteun. Het jaar 1868 zag hem bezitter van de akte als hoofdonderwijzer en van Middelbaar onderwijs in de Nederlandsche taal. Van Maasbommel ging het nu naar de school voor meer uitgebreid Lager en Middelbaar onderwijs te Zierikzee, waaraan hij verbonden bleef, toen zij in H.B.School werd veranderd (Raadsbesl. van 21 Dec. 1868), maar op voorwaarde dat hij de akte M.O. aardrijkskunde verwierf, wat hem in één jaar zonder leiding gelukte. Dan volgde in 1875 verplaatsing naar Den Haag als leeraar aan de H.B.School en in 1883 zijne benoeming aan het Gymnasium aldaar.

den erfgenaam van Nassau's denkbeelden te hebben ontmoet en heeft hem Nassau's Gedachten over onderwijs en opvoeding opgedragen.

Wat Stellwagen aan die beide mannen dankte, heeft hij steeds met den grootsten nadruk en diepe vereering in woord en schrift erkend. De Herinneringen aan Dr. H.J. Nassau, door hem in 1879 in de *Schoolbode* geplaatst, geven ons niet alleen een aantrekkelijk beeld van dien voortreffelijken paedagoog en menschenvriend, maar zij nemen ons ook voor den schrijver in, die zoo zonder eenige terughouding ons laat deelen in zijne geestdriftige hulde aan Nassau's nagedachtenis.

Maar niet alleen op die wijze heeft Stellwagen zijn dankbaarheid getoond, met volle overtuiging heeft hij zich aan de verspreiding gewijd van Nassau's denkbeelden over taalonderwijs en met den hem eigen praktischen blik die denkbeelden in vruchtbare werkzaamheid in een reeks van schoolboeken toegepast.

Daarin werd de strijd aangebonden tegen de overheerschende plaats, die bij het lager onderwijs in de moedertaal door de grammatica werd ingenomen. De regels werden niet praktisch afgeleid uit de levende taal, maar men ging te werk als bij de klassieke talen, waar de regel door voorbeelden wordt gestaafd. Een veel te ruimen tijd werd in beslag genomen door oefeningen in verbuigen, vervoegen, ontleden en door dictee's. Wat Nassau in zijne door Stellwagen verzamelde 'Gedachten over opvoeding en onderwijs' verlangde, dat niet van de geleerdheid, maar van de werkelijkheid bij het onderwijs zou worden uitgegaan, was diep in den geest van zijn beschermeling ingedrongen en bezielde hem bij zijn gansche streven.

Men leze slechts zijn Voorbericht bij de eerste uitgave van zijn *Nieuwe Stijloefeningen* (1889), waar hij uit een door hem in het Nieuwe Nijmeegsche Schoolblad geplaatst artikel eenige beschouwingen overneemt, die met vuur zijn geschreven. Hij geeft daar ook als tegenstelling met de gewoonte van een vorig tijdperk zijne methode aldus weer: 'Van den eersten dag af, dat de leerling eene pen op het papier zet, tot aan het einde der schooljaren toe, hem de praktijk van taal en stijl te doen beoefenen door verscheidenheid van opgaven met woorden en uitdrukkingen, tegenstellingen en aanvullingen, te beantwoorden vragen en te bewijzen stellingen, synonieme en zinverwante uitdrukkingen, woordverklaringen en omschrijvingen van algemeene en bijzondere spreekwijzen.'

Tusschen 1877 en 1889 zijn de geschriften opgesteld, waarin Stellwagen de aldus beschreven methode voor leerlingen en onderwijzers frisch en praktisch verwerkte. Dat zij op den juisten tijd kwamen, bewijst het aantal herdrukken, niet minder b.v. dan zeventien van het eerste deeltje van zijn 'Denken en Stellen', waarmede de reeks geopend werd. Men kan zich de voldoening van den schrijver voorstellen, toen hij van dit geschriftje het

honderdduizendste exemplaar met zijn handteekening voorzag.

Nu kan men toegeven, dat ook deze reactie, zooals het gewoonlijk gaat, niet geheel vrij van eenzijdigheid was, b.v. in de bewuste ter zijde stelling van alle opzettelijk grammaticaal onderricht; ook dat de geheele opleiding van Stellwagen meebracht, dat zijn arbeid vruchtdragender is geweest voor de lagere school en vooral de kweekscholen, dan voor het Middelbaar onderwijs: andere richtingen zijn tot ontwikkeling gekomen; op zijn eigen terrein is de navolging niet altijd gelukkig geweest, maar aan de waardeering van het nieuwe dat hij heeft gegeven, mag dit geen afbreuk doen. Trouwens een kenner dezer dingen wees er mij op, hoe nog in moderne schoolboeken de methode van Stellwagen kan teruggevonden worden, vaak met minder smaak en minder praktisch inzicht toegepast.

Want aan die eigenschappen hebben de werkjes van Stellwagen zonder twijfel een belangrijk deel van hun opgang te danken. Meer dan eenmaal legt hij er zelf in zijn Voorberichten nadruk op, dat de inhoud zijner boekjes onmiddellijk aan de praktijk van zijn eigen onderwijs is ontleend. Van daar een frissche toon, prettige indeeling der stof, groote helderheid. Want Stellwagen is een voortreffelijk onderwijzer geweest. Natuurlijke aanleg, in den kweekeling reeds terstond opgemerkt, had zich in de beproefde leerschool ontwikkeld, die hem door al de rangen van het lager onderwijs tot het leeraarschap aan H.B.School en Gymnasium bracht.

Een zijner leerlingen op het Haagsche Gymnasium, die zelf de Nederlandsche taal tot voorwerp zijner studie heeft gekozen, heeft zeer levendige herinneringen aan hem bewaard; hij roemt zijn buitengewone gave met jonge menschen om te gaan; een indruk van weldadige rust ging van hem uit; voortreffelijk kon hij uit het leven onzer groote schrijvers verhalen; zelfs moeilijke stukken uit onze zeventiendeëeuwsche poëzie wist hij met de lagere klassen volkomen helder te behandelen. Een ander van dezelfde school, letterkundige van naam geworden, schenkt volle waardeering aan de ruime opvatting, waarmede Stellwagen in zijne opstellen allerlei jeugdige excessen in woordkunst verdroeg, die hem toch, naar zijne overtuiging, komisch moesten voorkomen, ja, onaangenaam stemmen. Hij gaf hem voor die stijlproeven goede cijfers en moedigde hem voortdurend aan. En weder een andere zijde stelt J.M. Acket in het licht in eene gevoelvolle schets aan Stellwagen's nagedachtenis gewijd (Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs van 4 December 1918). Hij spreekt daar over de lessen, waarin Stellwagen hem tot leeraar opleidde, dus voor de akte M.O., hoe hij tot arbeid en tot denken wist te prikkelen, maar vooral hoeveel hij bereikte door warme ingenomenheid te toonen met elke geslaagde poging zijner leerlingen.

Helderheid van mededeeling, ruime waardeering ook van wat

met eigen natuur niet strookt, warme belangstelling in zijn leerlingen, deze trits van eigenschappen kenmerken zeker wel den echten paedagoog. En ook dit ontbrak hem niet, dat hij zich bewust bleef van het gevaar van verslapping, waaraan de leeraar blootstaat, juist als hij ten volle het vertrouwen zijner leerlingen in zijn kennis heeft veroverd. ‘Het kan zoo licht gebeuren’ schrijft hij in zijn Levensschets van R. Fruin, ‘dat dan de geest van den docent gaat inslapen, dat zijne wetenschap verdort en veroudert, dat hij eerst de rente van zijn kapitaal verteert, maar ten slotte inteert en ook het kapitaal zijner kennis op beuzelt’.

Naast den kampioen voor vernieuwd taalonderwijs staat de beoefenaar der letterkunde. Hier verdient opmerking, dat in de Nieuwe stijlloefeningen (1889) een paar opgaven worden aangetroffen, waarbij het om ontleding gaat van den stylistischen samenhang der gedachten. Hoever Stellwagen bij zijn onderwijs systematisch in die richting is voortgeschreden, is mij niet bekend: in zijne geschriften staan die opgaven geheel op zich zelf en ook in de *Levende Taal*, door Stellwagen zelf in het Voorbericht van den vierden druk eene uitgave niet van zijn, maar van Nassau's werk genoemd, wordt niets van dien aard gevonden; steeds blijven wij binnen den kring van verklaring van woorden en uitdrukkingen, van afzonderlijke zinnen, redefiguren enz.

In zijn Letterkundige opstellen toont hij smaak en belezenheid: de stijl is van goeden huize, bondig, wellicht een enkel maal wat precieus; de gedachtengang helder, het oordeel bezadigd; de geestelijke atmosfeer die van het midden der vorige eeuw, intellectualistisch getint. Naast die studies, waarvan de beste in een deeltje Letterkundige Bespiegelingen verzameld zijn (1889), heeft Stellwagen op dit gebied ook ijverig voor het onderwijs gewerkt. Zijn eerste Bloemlezing uit de werken van dichters der 19de eeuw dagteekent reeds van 1870. Met praktisch inzicht heeft hij niet slechts korte proeven, maar geheele stukken uit de schrijvers opgenomen en daarbij een juisten blik getoond. Veelzijdig was zijne belangstelling: bloemlezingen uit de werken van Justus van Effen, van Staring, van de Génestet; uitgaven met aantekeningen in het Pantheon, zijn in de lange reeks zijner geschriften te vinden. Voorkeur was er intusschen wel. De persoonlijkheid van Constantijn Huyghens en diens overwegend verstandelijke poëzie trokken Stellwagen bijzonder aan: van hem gaf hij Ooghentroost en de Zeestraet uit; ook bij zijne leerlingen is die sympathie niet onopgemerkt gebleven.

En hiermede is zijne bedrijvigheid op het gebied van onderwijsliteratuur niet uitgeput. Bij zijne aanstelling tot leeraar aan de H.B.School te Zierikzee werd hem de verplichting opgelegd om de middelbare akte van Aardrijkskunde te verwerven, wat hem na één jaar van geheel zelfstandige studie reeds gelukte. Het kan ons niet bevreemden dat hij met meer dan één werkje

getracht heeft ook in dit vak de school tot voordeel te zijn.

Zoo is Stellwagen in de laatste dertig jaren der vorige eeuw door zijn onderwijstalent, door de wijde verspreiding zijner schoolboekjes, door zijn opleiding van leeraren voor het middelbaar onderwijs en zijn lidmaatschap gedurende meerdere jaren van de commissie, die de examens voor de akte M.O. moest afnemen, ongetwijfeld een man van groote beteekenis op het gebied van het onderwijs in Nederland geweest. Ik wil er hier aan herinneren, dat reeds in 1876 op voordracht van Fruin en Verdam de Maatschappij van Letterkunde hem onder hare leden opnam.

Op een en zestigjarigen leeftijd moest Stellwagen zich om gezondheidsredenen uit het openbare leven terugtrekken: het was mij eene leegte hem niet meer op zijn vaste plaats des morgens vóór schooltijd (hij was altijd zeer vroeg aanwezig) in de leeraarskamer aantetreffen: steeds gereed voor een opgewekt gesprek, steeds vol belangstelling in wat in school en maatschappij omging. Hij heeft na eenigen tijd nog een aantal hoogst gelukkige jaren in rustige huiselijke omgeving in Apeldoorn mogen doorbrengen, waar hij op 1 November 1918 overleed. Maar zijn geest heeft geen rust gekend. Verrassend groot is het aantal opstellen in tijdschriften, week- en dagbladen, die in die jaren van zijne hand zijn verschenen: de Nieuwe Gids bracht in October 1919, dus een jaar na zijn dood, nog het slotartikel van eene bespreking der Dagboeken van Wilhelm von Humboldt. Ook hierbij verliet hem niet het inzicht in hetgeen hij met zijn kennis en gaven bereiken kon. Terwijl de nieuwe beweging op het gebied van taalonderwijs buiten hem omging en de letterkundige na '80 niet tot hem sprak, schonk hij nu bij voorkeur zijn aandacht aan onderwerpen van geschiedkundigen aard.

Met juisten blik koos hij uit de geweldige reeks van historische publicaties die werken, die zijn vluggen geest en zijn vaardige pen stof verschaften voor een heldere uiteenzetting van gebeurtenissen, toestanden, lotgevallen en karakters: voor krachtfiguren als Napoleon en Bismarck gevoelde hij bijzondere belangstelling. Had hij het boek in zich opgenomen, dan zetten zich zijne indrukken in welgekozen woorden om, die zonder een enkele doorhaling uit zijn pen vloeiden. Voor hem zelf was dat schrijven een genot, ja een behoefte, maar wanneer de groote bladen zoo vele van die schetsen hebben opgenomen, mogen wij aannemen, dat ook het lezend publiek zijn kennis gaarne onder zijne leiding verhelderde.

Andere tijden, andere mogelijkheden. Toen Stellwagen zijn werkzaam leven besloot, gingen juist Regeering en wetgevende macht ruime middelen beschikbaar stellen om onvermogen jongelieden van bijzonderen aanleg de beste opleiding te doen genieten. Iets in die richting - wij zagen het - was ook Stellwagen in zijn jeugd ten deel gevallen, toen Nassau hem door bijzonderen steun der Regeering toegang tot de normaalklassen te Assen ver-

schafte en op de kweekschool in den Bosch was hij in het genot van een Rijksbeurs. Doch Gymnasium (de H.B.Scholen bestonden toen nog niet) en Universiteit bleven buiten zijn gezichtskring; thans zou aan gaven als hem geschonken waren langs dien weg een schoone toekomst hebben open gestaan. Maar de gedachte hieraan stoorde hem niet in zijn levensvreugde noch in zijn werklust: men leze slechts de piëteitvolle bladzijden, door Mej. A.M. Stellwagen in *School en Leven* (Januari 1919) aan haar vader gewijd.

Vol dankbare herinnering aan Nassau's steun, geneigd tot onvoorwaardelijke bewondering, waar hij, zooals bij Dr. Rutgers, Rector van het Haagsche Gymnasium hoogheid van karakter en groote gaven vereenigd zag, trouw aan eens geschonken vriendschap, zooals ook de schrijver van dit Levensbericht meermalen mocht ondervinden, heeft Stellwagen zijn loopbaan met tevreden gemoed afgelegd en met zelfbehagen, doch zonder verwaandheid, den afstand gemeten, die de toekomst, welke hem als knaap scheen te wachten, van het leeraarschap aan het Haagsche Gymnasia scheidde. In veel was hij autodidact en in de zekerheid van zijn kennis ontkwam hij niet altijd aan de daarvan bijna onvermijdelijke gevolgen, maar dat de kracht waarmede hij zich opgewerkt heeft, een waardevol voorbeeld geweest is, zal wel niemand ontkennen.

TH. VAN AALST.

Lijst der geschriften. van A.W. Stellwagen.

1875. De Methode bij het Aardrijkskundig onderwijs. Florens Winkler's denkkeelden gevolgd, 1875. (Gebr. v. Cleef).
1876. Meteorologie I, Leiden. (Algemeene Bibliotheek N°. 92).
Natuurkundige Aardrijkskunde voor 't onderwijs. Deventer. W. Hulscher (2^e druk 1881).
- 1877/78. Denken en Stellen, Stijloefeningen voor het onderwijs, drie Stukjes. (Gebr. v. Cleef). Van het eerste stukje verschenen 17 uitgaven, van het tweede 10, van het derde 8.
Stijloefeningen, eerste en tweede Stuk. (Gebr. v. Cleef). Van het eerste Stuk verschenen twaalf uitgaven, van het tweede vijf of meer.
1878. Onze Moedertaal, een Voorlooper van 'Denken en Stellen' door A.W. Stellwagen en D. Dekker. (Gebr. v. Cleef). In 1882 verscheen de 10^e druk.
1882. De Levende Taal, een boek voor Gymnasia, H.B.Scholen en jonge onderwijzers. Uit Nassau's geschriften verzameld en bewerkt. (J.B. Wolters). Vijfde druk in 1895.
1883. Verleden en Heden. Woordverklaringen. Met inleiding en ophelderingen, tot zelfoefening en voor 't onderwijs. (Gebr. v. Cleef).
1888. Stijloefeningen, derde Stuk. (Gebr. v. Cleef).
1889. Nieuwe Stijloefeningen voor Gymnasia, H.B.Scholen en andere inrichtingen van voortgezet onderwijs. Eerste Stuk. (Gebr. v. Cleef); 2^e druk 1891.
Letterkundige Bespiegelingen. Amsterdam, Y. Rogge.
1894. Prof. R. Fruin (Mannen en vrouwen van beteekenis XXV. 8) bij H.D. Tjeenk Willink. Haarlem.
1902. Roomsche Woorden. Woorden en uitdrukkingen der Roomsche kerk. Verzameld en toegelicht. (J.B. Wolters). (Zie Gids 1901. 3^e deel, waar ook een artikel over Protestantsche woorden).
1903. De Pauskeuze. De gebruiken en plechtigheden bij de verkiezingen van het opperhoofd der Roomsche kerk (Naar Dr. H.J. Weeren) bij J.B. Wolters.
1914. Historische Feuilletons 18^e eeuw, met 4 portretten. Rotterdam, J.H. Bredee.
Otto von Bismarck tot aan zijn optreden als Staatsman. Bruna's Historische bibliotheek II, Utrecht.

1914. Hiervan: Nieuwe titeluitgave o.d.t. Otto von Bismarck, Jeugd en jongelingstijd tot en met zijn eerste huwelijksjaren. D. Bolle, 1918.
1915. Hoe Egypte onder Engeland's protectoraat is gekomen (Staten en Volkeren, 1^e Serie N°. 2. Baarn, Hollandsche Drukkerij).
1918. Hoe Siberie een Russisch land is geworden (Staten en Volkeren I. 7, Baarn, Hollandsche Drukkerij).

VERTALINGEN, BLOEMLEZINGEN, VERZAMELINGEN EN UITGAVEN.

1870. Bloemlezing uit de werken van dichters der 19de eeuw, I. (Pantheon N°. 31). Vierde druk 1886.
1873. Neerlands Letterkunde in de 19^e eeuw. Bloemlezing ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde. Schooluitgave, bewerkt door A.W. Stellwagen. 2 dln. (den Haag, H.J. Stemberg).
1875. Meister. Schetsen uit Java. In het Nederlandsch vertaald. (Deventer, W. Hulscher). Tweede druk 1876.
1876. Vondels Lierpoëzie. Voor 't onderwijs saamgelezen. (den Haag, D.A. Thieme), 2e druk 1898.
- 1876-1880. H.J. Nassau, Geschriften, verzameld en uitgegeven onder toezicht van H.J. Smidt, H.J. Nassau Noordewier, J. Brals en A.W. Stellwagen. (Groningen, J.B. Wolters), 3 dln. met portret.
1878. de Génestet. Een bloemlezing, verzameld en gerangschikt. (Amsterdam, Gebr. Kraay).
Nassau's Gedachten over opvoeding en onderwijs, uit zijn Geschriften bijeenverzameld en gerangschikt. (Groningen, J.B. Wolters).
1879. Proza. Een leerboek voor school en huis. (Groningen, J.B. Wolters). Tweede, derde en vierde druk (1883-1897) o.d.t. Proza, leerboek voor Gymnasia en H.B.Scholen.
1882. F. Valentijn, Van en naar Indië. Valentijn's 1^e en 2^e uit- en thuisreis, voorafgegaan door Busken Huet's letterk. critische studie over François Valentijn. Op nieuw uitgegeven door A.W. Stellwagen. (den Haag, H.J. Stemberg).
1884. J.F. Helmers, de Hollandsche Natie, in zes zangen (Pantheon, N°. 116).
Keur uit de gedichten van A.C.W. Staring (Pantheon, N°. 119). Derde druk 1910.
Constantijn Huyghens, de Zeestraat. (Pantheon N°. 120). Tweede druk, bewerkt door R. Schuiling.
1886. G.A. Bredero, de Spaansche Brabander. (Pantheon N°. 121/122).
Tweede druk bewerkt door Dr. F.A. Stoett.
1886. Gedichten van P.C. Hooft II. (Pantheon N°. 19).

1888. Constantijn Huyghens, Ooghentroost. Voor het onderwijs en tot zelfoefening, met inleiding, noten en aantekeningen. (den Haag, Gebr. v. Cleef).
1889. Justus van Effen. De Hollandsche Spectator. Een bloemlezing van 81 vertoogen, met inleiding over den schrijver en zijn werk. (Groningen, J.B. Wolters).
1891. H.J. Nassau, Neerlands Indië en andere koloniën, in verband en in samenhang met de algemeene en vaderlandsche geschiedenis. Voor het onderwijs bewerkt. Herzien door A.W. Stellwagen. 4^e druk. (Groningen, J.B. Wolters).

1899. J.H.v. Dale, Taalkundig handboekje en alphabetische lijst van alle Nederlandsche woorden, die wegens spelling of taalkundig gebruik aan eenige bedenking onderhevig zijn. Zesde veel verm. druk door A.W. Stellwagen. (Schoonhoven, S. en W.N.v. Nooten).

Voorts een zeer groot aantal artikelen, feuilletons enz. in tijdschriften, week- en dagbladen, b.v. in: de Tijdspiegel, Onze Eeuw, de Gids, de Indische Gids, de Nieuwe Gids (hierin stond nog een jaar na zijn dood in 1919 het slotartikel van een beschouwing over Wilhelm von Humboldts Dagboeken), Eigen Haard, Buiten, School en Leven, de Nieuwe Rotterdamsche Courant, de Nieuwe Courant (in deze beide dagbladen verschenen zeer vele feuilletons van zijne hand, meest over historische onderwerpen), het Nieuws van den Dag.

Levensbericht van J. Verdam.

Gaarne heb ik de taak aanvaard om het levensbericht samen te stellen van den man, met wien ik sedert 1879 bekend en bevriend ben geweest, en dien ik in de laatste jaren zijns levens nog meer van nabij, ook en vooral in zijne edele hoedanigheden als mensch, heb leeren hoogschatten: een daad van piëteit, naar ik vertrouw, niet onvereinigbaar met de eerlijkheid, die de overledene zelf meer dan eens in soortgelijk geval ten aanzien van anderen betracht heeft.

Jakob Verdam werd den 22sten Januari 1845 te Amsterdam geboren. Zijn grootvader en peet, volle neef van den Leidschen hoogleeraar in de wiskunde Gideon Jacob Verdam, was van 1821 tot 1852 schout (later burgemeester) van Mijdrecht en had zeven dochters en drie zoons. De jongste zoon, Herman, hoewel met een goeden aanleg en een stalen geheugen begaafd, werd wegens de bekrompen huiselijke omstandigheden te Amsterdam in den tabakshandel opgeleid en huwde daar met Mijntje Parson, een eenvoudig meisje, wier zwak gestel op den duur niet bestand bleek tegen de zorgen en beslommeringen van een snel aangroeiend gezin zonder middelen: na het leven te hebben geschonken aan zeven kinderen, van wie vier jong stierven, overleed ook zij in 1849. De vader, die in zijn tabakswinkel met moeite een bestaan vond en bovendien een zwak lichaamsgestel had, dat reeds door een begin van tering ondermijnd werd, kon de zorgen voor zijn gezin niet langer dragen en vond tot zijn geluk zijn vader en zusters bereid om de drie hunne moeder overlevende kinderen, Jakob en twee zusters, tot zich te nemen. Zoo had Verdam van zijn vader, die slechts af en toe uit Amsterdam zijne kinderen kwam bezoeken en in 1854 ook overleed, een niet veel duidelijker herinnering dan van zijne moeder. Maar het gemis der ouders is den weezen zooveel mogelijk, ja ruimschoots, vergoed door de vijf tantes, die in hunne verzorging en

opvoeding eene levenstaak vonden en blijde aanvaardden. Aandoenlijk is de hulde, door den neef in zijne autobiographische aantekeningen¹ en nog in zijn 'Afscheidsgroet' (1915) aan deze weldoensters zijner 'gelukkige, onbezorgde jeugd' gebracht; hij beschrijft ze als vrouwen van verschillende gaven, helder van geest en vroom van gemoed, vervuld van de denkbeelden en vraagstukken der opkomende moderne theologie, die zij in den omgang met de elkaar opvolgende predikanten leerden kennen. In dien kring heeft Verdam ook zijn modern-christelijke geloofsovertuiging gewonnen, waaraan hij heel zijn leven getrouw is gebleven: de blijmoedig-optimistische wereldbeschouwing en levensopvatting, die zoo wèl strookte met zijn eigen aard en karakter; geen wonder dat de dichter van het modernisme, De Génestet, zijn lievelingsdichter werd en is gebleven: de eenige, met Huygens, dien hij bij allerlei gelegenheden placht aan te halen. Met uitzondering van een kort tijdperk, in zijn jongelingsjaren, van voor hem ongewoon streng zelfonderzoek en zondebesef, is hij op het stuk van den godsdienst steeds dezelfde gebleven: een waarlijk vroom en ook kerkelijk man, zonder aanvechtingen van twijfel - eene enkele uiting uit de laatste jaren, onder den indruk der ellenden van den wereldoorlog, wellicht daargelaten -, een man die ook niet schroomde van zijn geloof in 't openbaar te getuigen.

In het groote, gastvrije huis van zijn grootvader, na diens dood (reeds in 1855) in dat der tantes, die het tot een geestelijk middelpunt van het welvarende dorp maakten, in dezen 'gezelligen en leerrijken kring' groeide Verdam op. Na de dorpschool bezocht te hebben, werd hij in 1856 in den kost gedaan bij een onderwijzer in de buurt, waar hij niets leerde; uit welke 'gevangenis' hij verlost werd door het, voor de vijfde en laatste maal, breken van zijn rechterbovenarm, die in zijn eerste jaar ten gevolge van stuipen verlamd en in zijn groei belemmerd, zeer dun en teer gebleven was. Nooit is dit terecht gekomen: zijn rechterarm en -hand zijn hem levenslang van zeer gering nut geweest. Maar dit gebrek, dat op menig leven een droevige schaduw zou hebben geworpen, heeft Verdam bijzonder weinig gehinderd; noch zijn werkkraft noch zijn levenslust is er door geschaad, al belette het hem uitspanningen als roeien en schaatsenrijden. Zijn linkerhand, meer dan gewoonlijk geoefend, deed den dienst van twee; in het balspel en in 't 'luchthoepelen' (een van V.'s purismen) was hij zeer bedreven; ja hij had ook later nog in het dagelijksche leven een groote vaardigheid in het 'gooien', dat vaak het aangeven verving; in 't algemeen was hij slechts zelden hulpbehoevend, wel uiterst hulpvaardig. En

1 Alleen over zijne jeugd, tot aan zijn vertrek naar de academie; waaruit ik, evenals Uhlenbeck voor zijn Levensbericht, hier veel, soms woordelijk, ontleen.

gelijk hij later met begrijpelijken trots getuigt, schrijven, zelfs snel schrijven kostte hem niet de minste inspanning. Welsprekender getuigen zouden later de duizenden en duizenden bladen zijn, alle met diezelfde ronde en open, voor hem zoo karakteristieke hand beschreven. Men weet inderdaad niet wat meer te bewonderen: den ontzagwekkenden schrijfarbeid - door zijne middeleeuwsche vrienden, de 'scribers', in menig berijmd onderschrift als de zwaarste, vermoeiendste beschreven - met die linkerhand, even voortvarend als de geheele persoon, verricht, of de blijmoedigheid, waarmede dit toch altijd hinderlijk gebrek gedragen is.

Van 1858 tot 1860 werd hij, naar toenmalig gebruik, besteed op een kostschool te Uithoorn, die later naar Barneveld verhuisde, en waarvan het hoofd weldra ontdekte dat deze knaap tot meer in staat was dan, gelijk aanvankelijk het plan was geweest, gewoon onderwijzer te worden. Maar toen in deze jaren het legaat eener lijfrente de tantes in staat stelde zich wat ruimer te bewegen, was haar eerste uitroep: 'nu kan Jakob studeeren!' Hij vertrok dan, 15 jaar oud, naar Amsterdam, waar hij eerst een jaar onderwijs in Latijn, Grieksch, geschiedenis, Nederlandsch enz. kreeg van Mr. Dr. H.E. Toe Laer, een van die verwarde autodidacten, die, naar een ook door Verdam niet ongaarne gebezigde uitdrukking, 'te veel weten voor hun verstand.' Deze man werd een jaar later, voor korten tijd slechts, verbonden aan de door Dr. P. Epkema naast en in wedijver met de stedelijke Latijnsche school opgezette, later met roem bekende bijzondere school of 'inrichting', waaraan deze zelf met zijn zoon, een leeraar in de wiskunde en een in de moderne talen, eene in hoofdzaak classieke opleiding voor de academie gaf aan een groot aantal leerlingen, waarvan vele later een eervolle plaats in de maatschappij bekleed hebben. Epkema was 'een stoere Fries', een 'm a n uit één stuk', die ontzag en eerbied inboezemde. Zijne dankbaarheid jegens dezen leermeester heeft Verdam bij meer dan één gelegenheid uitgesproken; zijn portret hing op zijn studeerkamer, tusschen dat van De Vries en van Pluygers. Bovenal betuigde hij dankbaar van Epkema werken, zelf werken te hebben geleerd; en 't dient gezegd: dit zaad is zeker niet in onvruchtbare aarde gevallen! Evenwel erkende hij later dat op 't stuk der moderne talen, althans hun gebruik in woord of schrift, zijne vorming te wenschen had overgelaten: een 'leemte' (om een van Verdam's geliefkoosde woorden te bezigen), die hij, als student door de classieke studiën beziggehouden en tot een korten studietijd beperkt, naar eigen getuigenis, tot zijn spijt en schade niet geheel en al heeft kunnen aanvullen.

Verdam herdacht later ook erkentelijk de gelegenheid, hem, toen nog een dorpsjongen, groen en onhandig, zonder 'fijnere vormen en manieren', in deze jaren èn op school èn des Zon-

dags dikwijls ten huize van enkele zijner medeleerlingen, bij de familiën Taunay, Tideman en Heemskerk, geschonken om zich in den omgang met anderen ook uiterlijk te ontwikkelen en te beschaven. Drie jaar lang uiterst bescheiden gehuisvest bij een ondergeschikte van de familie Toe Laer, daarna nog twee jaar in iets betere omgeving, behield hij echter al dien tijd zijne aangeborene levenslust en opgewektheid, die hem nimmer zouden begeven. Zoo woonde hij vijf jaar te Amsterdam, in den laatsten tijd, naar den toenmaligen trant, zelf als leermeester van Epkema's jongere discipelen werkzaam.

Alles bijeen eene jeugd in vrij bekrompen omstandigheden, maar die hem gevormd heeft tot den eenvoudigen, licht tevreden man met het strenge plichtbesef en de noeste vlijt; en daarom door zijn erkentelijk gemoed zonder eenige bitterheid, integendeel met groote dankbaarheid herdacht.

Aldus toegerust, vertrok Verdam in 1865, na zijn admissie-examen gedaan te hebben, naar Leiden om er in de letteren, dat wilde toen zeggen: de classieke letteren, te studeeren. Hij werd ook, zooals toen nog bijna zonder uitzondering alle studeerenden, lid van het Leidsch Studentencorps; maar hij zal het leven der meeste onbemiddelde literatoren geleid hebben, in wier kringen hij zeker, knap, ijverig en niet zonder eenig zelfgevoel, maar ook vlug, vroolijk en gevat als hij was, geacht en bemind is geweest. In den Studentenalmanak dier jaren heb ik alleen zijn naam en adres vermeld gevonden; hij zal zich meer op zijn kamer, in het klein Auditorium (waar toen nog de meeste groote colleges der Literarische Faculteit gegeven werden) en op de Bibliotheek beijverd dan op de Sociëteit 'vertoond' hebben.

Als leermeester vond hij hier allereerst Cobet, den beroemden Graecus, wiens tekstcritisch genie en innige vertrouwdheid met het taaleigen hij zonder twijfel bewonderd heeft. Naast hem de Latinist Pluygers, aan wiens nauwkeurige tekstverklaring, fijne onderscheiding van synoniemen en scherpe beoordeeling van gegeven antwoorden Verdam meer dan eens dankbare hulde gebracht heeft, wiens invloed hij ook later bij zijn eigen academisch onderwijs nog wel gevoelde¹.

De historische colleges worden door Verdam nergens herdacht; noch die van Dozy (die trouwens, gelijk bekend, eigenlijk vooral Arabist was), noch die van Fruin, wel is waar toen slechts 'testimonium-colleges', maar voor een aanstaand Neerlandicus, zou men meenen, van uitnemend belang. Vermoedelijk heeft hij zich noch tot het vak, noch tot den persoon bijzonder aangetrokken gevoeld. Het geduldig nagaan van een historisch beloop, het angstvallig wikken en wegen van verschillende moge-

1 Over Wetenschap enz. 22-3; Afscheidsgroet 26-7.

lijkheden, het zorgvuldig ontleden van eens anders karakter en motieven: dit alles strookte weinig met Verdam's aanleg. En de man, die op zich zelve toepaste: 'I am nothing if not critical' en 'ik kan nu eens de zon niet waarnemen, of ook haar vlekken trekken mijn aandacht'¹, was wel heel anders geaard dan Verdam, die nooit door twijfelzucht gekweld is.

Ook Kern, die juist toen Verdam als student aankwam, zijne inaugureele oratie hield, wordt door dezen later niet onder zijne leermeesters vermeld; al heeft hij wellicht eenige colleges van hem gevolgd, merkbaren invloed heeft diens onderwijs niet op hem geoefend.

Het meest voelde hij zich, naar zijn eigen getuigenis, aanstonds geboeid door de colleges van De Vries, toen 45 jaar oud en in zijn volle kracht, door diens degelijke wetenschap en bezielende welsprekendheid; en weldra werd hij zich bewust, diens studieveld te willen bearbeiten². Altijd heeft hij, te recht, De Vries als zijn eigenlijken, eenigen leermeester beschouwd en hem als zoodanig herhaaldelijk, in zijn uitvoerig, degelijk en eerlijk levensbericht en elders, dankbaar herdacht. Ook is hij levenslang, zoowel in zijn academisch onderwijs als in zijn wetenschappelijke werkzaamheid, De Vries' leerling gebleven: verscheidene trekken zijner schets van De Vries als man van wetenschap zijn op Verdam zelf toepasselijk³. En dat niettegenstaande hij zich meer en meer bewust werd van veel dat hem, als mensch, van De Vries scheidde. Deze, afkomstig uit den tijd, toen nog de kunst der welsprekendheid met de wetenschap der taalkunde in hetzelfde professoraat verbonden was, beoefende die kunst op eene wijze, die Verdam aanvankelijk bewonderde, maar ten slotte noch kon noch ook wilde navolgen. Ook verliet De Vries niet ongaarne zijn studeerkamer om in de academische kathedraal of elders als redenaar op te treden, in een vergadering of bij een bezoek zijn veelvermogen invloed aan te wenden ten bate van zaken of personen die hem ter harte gingen, aan zijn gastvrijen disch ambtgenooten en studenten - meminsse juvat! - of mannen van naam, voor een academisch feest of een vergadering van 'Letterkunde' overgekomen, op min of meer weidsche wijze te onthalen en zoo Leidens eer op te houden. Maar dit alles onttrok meer tijd aan den wetenschappelijken arbeid dan Verdam, in zijn eenvoudig plichtbesef, oorbaar achtte.

Na zijn candidaats-examen (1868) werd hij in 1869 benoemd tot praeceptor aan hetzelfde Leidsch gymnasium, waaraan De Vries 23 jaar vroeger zijn maatschappelijke loopbaan begonnen was; daar-

- 1 Fruin, Afscheidsrede, in Verspr. Geschr. IX 406 en 403. - Niet toevallig is 't ook dat in de groote menigte van Verdam's geschriften boekbeoordeelingen betrekkelijk zeldzaam zijn.
- 2 Afscheidsgroet 21-2.
- 3 Zie Levensbericht van De Vries 22.

naast gaf hij vele privaattlessen. Deze benoeming was door den curator Cobet bevorderd in weerwil van Verdam's reeds gebleken voorkeur voor de Nederlandsche studiën¹, die in de oogen van den Graecus denkelijk een op zich zelf vrij onschadelijke, maar toch door de aanraking met de wijsheid dier zonderlinge 'comparativi' ietwat bedenkelijke liefhebberij waren: wel een bewijs dat de leermeester behagen schepte in de persoon van dezen vluggen, knappen en geestigen student. Negen jaar heeft Verdam daar Latijn en Grieksch onderwezen. Hij heeft het altijd als een geluk beschouwd aan het gymnasium niet het Nederlandsch, maar de classieke talen gedoceerd te hebben, waardoor hij meende voor zijne latere taak weinig verloren te hebben, maar waaraan hij eene vertrouwdheid met deze laatste dankte, die hem bij zijn academisch onderwijs uitstekend te stade is gekomen, en die hij, ook hierin een getrouw leerling van De Vries, bij zijne studenten ook hoopte te vinden, maar, helaas, niet altijd meer vond². Zijne toenmalige leerlingen bewaren de herinnering aan een nauwgezetten, strengen, doch rechtvaardigen en opgewekten leermeester, die de orde wist te handhaven, tegenover ongezeggelijke jongens wel eens in drift opstoof, doch ten slotte niet alleen ontzag, maar ook vertrouwen en genegenheid inboezemde.

Intusschen deed hij in 1870 zijn doctoraal-examen, dat hem door Cobet niet moeilijk werd gemaakt³. Maar vlugge werker en zuinig beheerder van zijn tijd als hij toen stellig reeds was, wist hij ondanks lessen en examenstudie nog vele uren te vinden voor de lectuur van Middelnederlandsch, het terrein waar hij toen reeds zijn tenten had opgeslagen en dat hij nooit meer zou verlaten. In deze jaren besprak De Vries des Zaterdagavond's moeilijke plaatsen met zijn veelbelovenden leerling, die deze 'Horae Belgicae' later in de opdracht van zijn Woordenboek aan zijn leermeester en voorganger dankbaar herdacht. Zoo kwam hij vanzelf tot de samenstelling van zijn proefschrift, waarop hij 14 Mei 1872 onder De Vries promoveerde: 'Tekstcritiek van Middelnederlandsche schrijvers'. Het bestaat uit een reeks welgeslaagde emendaties en conjecturen op verschillende Middelnederlandsche gedichten, stelselmatig gerangschikt naar palaeographische gezichtspunten; reeds blijk gevende van groote belesenheid, nauwkeurige kennis zoovel van het oude schrift als van het middeleeuwsch taaleigen, heldere logische redeneering en ontleding van het zinsverband en scherpzinnige verklaring der woorden en daarop gegronde tekstinterpretatie; met het 'gezond verstand' als leidsman en een 'gezonden zin' als doelwit. Alles naar de beproefde methode der Leidsche school, wier traditiën

1 Afscheidsgroet 26.

2 A.w. 25.

3 A.w. 26.

Verdam op een ander gebied voortzette. Het was een proefschrift, dat voor den promotor, den schrijver der 'Middelnederlandsche Taalzuivering', de blijde belofte inhield eener voortzetting van zijn werk in zijn geest. Maar ook de schrijver der 'Variae' en 'Novae Lectiones' zal deze dissertatie allicht niet zonder welgevallen beschouwd hebben; misschien slechts betreurende dat zooveel vernuft en kennis verspild werden aan de verbetering van middeleeuwsche rijmwerken. Dat vernuft was trouwens - dit dient er bij gevoegd - niet besteed aan de uitgaven van dilettanten der oude school, waar verbeteringen voor 't grijpen lagen en de lauweren al te laag hingen, maar ook en vooral aan die van Tideman, Jonckbloet en De Vries zelf.

En nauwelijks was de zomer in 't land, of de jonge doctor en docent deed een anderen gewichtigen stap: 19 Juli 1872 huwde hij te Haarlem met eene vriendin zijner oudere, in 1870 overleden zuster, Bartha Johanna van Ketwich, met wie hij juist 47 jaar lang in een zeer gelukkigen en gezegenden echt vereenigd is geweest. Dit huwelijk en de daaruit geboren kinderen, vijf dochters en een zoon, zijn al dien tijd een der voornaamste bronnen van Verdam's levensgeluk geweest. Het was het type van een ouderwetsch Hollandsch, door onderlinge liefde innig verbonden gezin, waar vroomheid, degelijkheid, eenvoud en gezelligheid in hooge eere waren, waar de vader, het erkende denkend hoofd des gezins, met vaste, zoo noodig straffe hand het gezag handhaafde en alle groote en kleine zaken snel besliste, bestuurde en regelde, wel - om met zijn geliefden Huygens te spreken - 'antwoord', geen 'anti-woord' placht te verdragen, maar waar hij ook zelf het voorbeeld gaf van soberheid, opgeruimdheid, hulpvaardigheid en huiselijkheid. Weinig 'uitgaan' naar openbare vermakelijkheden: soms een concert, zeer zelden de schouwburg; geen weidsche gastmalen, maar een gulle gastvrijheid, in den talrijken, drukken huiselijken kring, voor vrienden van den huize; Zondag's ochtends de kerk, 's avonds dikwijls een gezelschapsspel - zooals b.v. het dezen woordenaar aanlokkende 'woordenmaken en woordenschaken' -, verlevendigd door Verdam's scherts, vooral woordspelingen, waarin hij onuitputtelijk was: hij genoot van een schermutseling, waarbij hij een ander kon 'vastzetten' en woord en wederwoord als electriche vonken heen en weer spatten.

Maar wij keeren terug tot den tijd zijner promotie en dissertatie. Deze was niet zijn eersteling; hij kon er (blz. 75) reeds verwijzen naar een der drie van 1870 dagteekenende opstellen van zijne hand in 'De Taal- en Letterbode' verschenen: twee tekstcritische en een grammatisch (het laatste aanstonds bestreden door Cosijn, op grond eener vergelijking van het Engelsch en eener historisch-critische onderscheiding van klank en letter, spreektaal en schrijftaal). Ook had hij zich reeds vóór zijne promotie een schoone taak opgedragen gezien. In de boekerij van

den graaf von Loë te Wissen (tusschen Kleef en Gelder) was het volledige handschrift ontdekt van Maerlant's Historie van Troyen. In de Paaschvacantie van 1872 - luttele tien dagen van Maart, kort vóór zijn promotie! - wist Verdam, door den eigenaar op zijn kasteel daartoe in de gelegenheid gesteld, het klaar te spelen, dit gansche, 40.000 verzen tellende handschrift door te lezen, de reeds bekende en uitgegeven fragmenten te collationneeren, aan te vullen en af te ronden, den aanhef en eenige fraaie episodien volledig af te schrijven, en de belangrijke woorden uit het geheele hs. te excerpereen: eene eerste proeve zijner ongeëvenaarde werkkraft, die hem den welverdienden lof van Cosijn en Matthes verwierf, en die hem ook in staat stelde reeds in het volgend jaar (1873) deze 'Episodes uit Maerlant's Historie van Troyen' uit te geven, met varianten, enkele verklarende aantekeningen en eene Inleiding, waarin de tot dusverre duistere betrekkingen van dit werk van Maerlant tot diens overige werken, tot zijn voorganger Segher, tot zijne Fransche en Latijnsche bronnen, en tot zijn Overlandschen af- of omschrijver werden opgehelderd.

In Oct. 1873 werd Verdam benoemd tot tijdelijk Secretaris onzer Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde; welke benoeming, in Juni 1874 door de Jaarlijksche Vergadering bevestigd, en tot zijn vertrek naar Amsterdam bestendigd, hem voor 't eerst in aanraking bracht met onze vereeniging, waarvoor hij in den loop der jaren zooveel zou doen. En in Febr. 1876 ondertekende hij als jongste met Cosijn, Kern en Verwijs het voorbericht voor het nieuwe tijdschrift 'Taalkundige Bijdragen', dat den Taal- en Letterbode kwam vervangen; hij was geheel opgenomen in den Leidschen philologischen kring.

Met Verwijs, die in 1868 als mederedacteur aan het Woordenboek der Nederlandsche Taal naar Leiden was gekomen, maar van 1872 tot 1878 herhaaldelijk voor zijne gezondheid in Zwitserland vertoefde, gevoelde Verdam, hoewel 15 jaar jonger, zich weldra op menig punt nauw verbonden door gemeenschap van studievak en overeenkomst van karakter. Niet op alle punten. Verwijs was een man van een zeer ruime belangstelling en belesenheid in velerlei moderne literatuur, in de geschiedenis, vooral der zeden en gewoonten, in 't algemeen der cultuur, niet in de laatste plaats in de volksliteratuur; hij verkneukelde zich, evenals Bakhuizen van den Brink, met wien Verdam hem te recht vergelijkt, in de dolle grappen en grollen, in de vaak gepeperde scherts en boert der middeleeuwsche 'goede boerden', der zeventiende eeuwse kluchten, en gaf in menige voorrede, ja tot in de keuze der stukken van zijne Bloemlezing uit Mnl. dichters, blijk van zijn voorliefde voor het erotische en scabreuse, maar tevens van zijn afkeer van ascese, mystiek, clerus, kerk en godsdienst. Want hij was niet alleen anti-clericaal en onkerkelijk, maar ook een rechte heiden, die zijne anti-christelijke wereldbeschouwing

en levensopvatting o.a. uitsprak in een Spectator-artikel, een 'gebed tot de Venus van Milo'; welke boutade velen groote ergernis en aan Verdam, ofschoon zooveel jonger, een onbeschroomden, openhartigen brief in de pen gaf, die Verwijs inderdaad tot eene even eerlijke palinodie noopte¹. Op al deze punten verschilde Verdam zeker van Verwijs. Maar hoeveel stond daar tegenover dat hen verbond! In Verdam's met groote warmte geschreven levensbericht van den overleden vriend roemt hij diens 'blanke oprechtheid, tot onbeleefd wordens toe', zijn 'onverstoorbare opgeruimdheid', zijn 'aardigen kwinkslag', zijn 'stalen ijver' en 'voorbeeldelooze werkkraft'²; en ook in veel uit zijn beschrijving van den aard, den omvang en de grenzen van Verwijs' wetenschappelijken aanleg en werkzaamheid heeft de schrijver, on- of desbewust, zich zelf geteekend³.

Maar het nauwst is hij met Verwijs verbonden geraakt door het grootsche werk, dat - dank zij Verdam's piëteit tot den einde toe - hun beider naam vereenigd op den titel draagt en aan het nageslacht zal overdragen: het Middelnederlandsch Woordenboek. Na hetgeen Verdam zelf en Uhlenbeck omtrent de geschiedenis van dat werk hebben medegedeeld⁴ zal ik hier niet in den breede herhalen hoe een aanbod van Verwijs uit Mentone van 1 Dec. 1873 voor den jongeren vriend de eerste aanleiding is geweest om, op grond van eigen excerpten, samen met Verwijs het door De Vries begonnen, maar ter wille van het groote Nederlandsche Woordenboek noode opgegeven werk te hervatten, en weldra alleen de geweldige taak voort te zetten, die hij reeds aanstonds en tot zijn einde toe als zijn levenstaak heeft beschouwd. 'Een lang leven worde u en mij verleend, om ons doel te bereiken' schreef hij in zijn antwoord aan Verwijs. Helaas, deze stierf reeds in 1880, na slechts de met *A-* en *Ba-* beginnende woorden bewerkt te hebben; maar ook de jonge, gezonde man, wien een veel langer leven beschoren was, zou den eindpaal niet bereiken! In de brieven aan Verwijs uit dezen tijd spreekt Verdam met een moedig besef van eigen werkkraft, met jeugdig vuur en geestdrift over hunne plannen: over de volledige en betrouwbare excerpten, die hij reeds gemaakt heeft uit de door hem gelezen auteurs, over de verdeeling van den arbeid enz.; 'het zal een groot genot zijn, als wij aan het artikelen maken zijn, ik ken geen prettiger werk dan dat'⁵: eene uiting, voor een buitenstaander wellicht bevreedend, maar die Verdam, zooals hij toen reeds was, geheel kenschetst. Hij spreekt er ook over de moeilijkheid om tegenover De Vries van hunne

1 Zie Ned. Spect. 1873, 359; 1874, 626; 1880, 13.

2 Levensbericht van Verwijs 4, 10, 16; zie ook 14-15.

3 A.w. 5-6, 24-5.

4 Zie Uhlenbeck, Levensbericht 8-10 en het daar aangehaalde.

5 Brief aan Verwijs, 18 April 1874.

plannen te moeten zwijgen, ja misschien die te ontveinzen, wat hem tegen de borst stuit; over andere plannen tot uitgave van Velthem en andere Mnl. auteurs (het was een jong vak, waarin nog allerlei te doen was), over tekstcritiek enz. Ook vele (niet altijd zachte en malsche!) oordeelvellingen over vak- en tijdgenooten kruiden deze brieven, waaruit, ondanks verschil van denkwijze, een hartelijke vriendschap en genegenheid spreekt, op gemeenschap van belangen en streven gegrond.

Verder dan van Verwijs stond Verdam af van Kern en Cosijn, die in deze jaren zich verdiepten in de studie der Malbergsche glossen op de Lex Salica, der Oudnederfrankische Psalmen en der andere schaarsche overblijfselen van hetgeen men in zekeren zin Oudnederlandsch kan noemen. Wel haalt hij met bewondering 'het voorbeeld van mijnen vriend Cosijn' aan, die ook zonder academisch onderricht zich in de Germaansche taalwetenschap bekwaamd heeft¹, en hoopt hij, dat deze bij de bewerking van het Mnl. Wdb. de vraagbaak moge zijn voor al hetgeen buiten het gebied van zijn vriend Verwijs en hem zelf ligt². Maar deze sarcastische en apodictische geest verschilde, geloof ik, toch te veel van den zijnen om hem, schoon slechts vijf jaar ouder, onder zijne eigenlijke vrienden te rekenen. Trouwens, hij erkende weldra³ aan geen zijner Leidsche vakgenooten 'gehecht' te zijn geweest. Evenwel heeft hij in zijn tweede Leidsche verblijf als ambtgenoot en buurman met Cosijn veel vriendschappelijken omgang gehad: zij schatten elkanders wetenschappelijke verdiensten hoog en waardeerden elkaar ook als mensch.

In Oct. 1877 kwam een jonge, pas gepromoveerde Duitscher, Johannes Franck, te Leiden om er een jaar lang onze middeleeuwsche taal nader te bestudeeren dan hij reeds te Straatsburg gedaan had. Natuurlijk raakte hij aanstonds met Verwijs en Verdam bekend en bevriend. Met hun drieën lazen zij in het laatste half jaar voor Verdam's vertrek naar Amsterdam den Wapene Rogier en Van Vloten's beruchte uitgave der 'Kleine Gedichten van Jacob van Maerlant'. Op deze middagen hebben zonder twijfel de beide oudere Nederlanders en de jonge Duitscher veel van elkander geleerd. De eersten hadden, behalve natuurlijk hunne oneindig grootere kennis van het hedendaagsche Nederlandsch en hunne meerdere ervaring en belesenheid, op den ander vóór dat zij, opgevoed in de traditiën der Leidsche classieke philologie, zich sterk gevoelden in tekstcritiek, woordverklaring en lexicographie. Doch Franck, door zijn Deutsche vorming als germanist vertrouwd met het Oudgermaansch en met de methode der historische grammatica, vooral de klank- en vormleer, met het hanteeren der rijmen als bewijsmiddel, met de stilistiek en

1 Levensbericht van Verwijs 6.

2 Brief aan Verwijs, 24 Maart 1874.

3 Brief aan Verwijs uit Amsterdam, 4 April 1879.

den versbouw, beschouwde het Middelnederlandsch van een gansch andere zijde en op een gansch andere wijze; hij bracht deze taal, die bij gebreke van een eigenlijk Oudnederlandsch, plotseling voor ons komt te staan, in verband niet de naastverwante Oudgermaansche dialecten, Oud- en Middel(neder- en hoog)duitsch; hij bezat of bestreefde een dieper historisch inzicht, had meer oog voor het onderscheid der taalvormen van verschillende plaatsen en tijden, voor methodisch stijlonderzoek enz. Zoo was de winst aan beide zijden, gelijk ook van beide zijden herhaaldelijk erkend is¹. In de brieven aan Verwijs juicht Verdam het toe, dat Franck met een helder inzicht in de leemten onzer wetenschap, wijst op de ten onzent verwaarloosde studie der handschriften en der historische grammatica en zooveel meer, dat De Vries, in zekeren zin een autodidact en geen eigenlijk germanist, hun niet heeft kunnen leeren; hij verheugt er zich over, dat Franck hun den weg wijst, en verklaart dat het tot geen doove gezegd zal zijn en hij zich gaarne onder Franck's vanen zal scharen. Maar - het dient gezegd: hetzij zijn geest evenmin als die van De Vries en Verwijs aangelegd was voor deze soort van studiën en het hem dus aan de ware belangstelling en lust - ook wel aan den tijd - ontbroken heeft om daarin door te dringen, hetzij de Duitsche, duistere vorm van Franck's betoogen, en ook de niet zelden bitse toon van diens critieken afbreuk hebben gedaan aan zijn invloed, ook op Verdam, het is bij bovengemelde gunstige meening, bij dat goede voornemen gebleven. Verdam is - Cosijn heeft het hem in den aanvang reeds gezegd² en hij heeft het zelf later ook niet verbloemd³ - nimmer een germanist, een grammaticus geworden; historische klanken en vormleer zijn nooit zijne sterke zijden geweest. Na dien eersten aanloop, na enkele pogingen om den weg te vinden op dat gebied, heeft hij zich altijd op eenigen afstand gehouden van die wetenschap, welker waardij hij eerlijk erkende, maar waarin hij ten slotte zich niet wenschte noch vermocht te verdiepen. Franck's Mnl. Grammatik vervulde hem bij de verschijning wel met bewondering en erkentelijkheid; maar de ongewone wijze van uitdrukking prikkelde hem en weerhield hem van gezette lezing en studie van het boek. Geen wonder, dat Franck zich later wel eens teleurgesteld heeft gevoeld over de geringe uitwerking van den door hem geoefenden aandrang, dat hij zelfs in een zijner talrijke buien van mismoedigheid de vrees uit dat een samenwerking met Verdam op den duur onmogelijk zal blijken⁴. Gelukkig echter

1 Levensbericht van Verwijs 35-6; Levensbericht van Franck 5 vlgg.; Anz. f. deut. Alt. X 300.

2 In zijne recensie van Troyen (Ned. Spectator 1874, 90).

3 Afscheidsgroet 32-3; Levensbericht van Franck 6.

4 Ik put hier uit brieven van Verdam en Franck aan Cosijn. Zie ook b.v. Tschr. V 109-17.

is het nooit tot de door Franck gevreesde botsing gekomen, zijn de beide mannen, ondanks verschil van aanleg en karakter, altijd bevriend gebleven en hebben zij, naar Verdam's wensch, tot heil der wetenschap wel degelijk nog samengewerkt, zoo al niet als collega's te Amsterdam, dan toch bij de nieuwe uitgave van Maerlant's *Strophische Gedichten*.

Franck bracht Verdam in dezen laatsten tijd van zijn verblijf te Leiden ook in kennis met de Oudgermaansche wereld. Had hij zich te voren reeds met zijn jongeren collega aan 't gymnasium Frantzen verder in 't Gotisch bekwaamd, na Franck's komst lazen zij met hun drieën in gezellige avondbijeenkomsten den Ondsaksischen Hêliand en Angelsaksisch proza.

In 1878 kwam er aan deze eerste, dertienjarige Leidsche periode van Verdam's leven een einde. De nieuwe wet op het Hooger Onderwijs van 1876, die aan Amsterdam het recht gegeven had zijn Athenaeum uit te breiden tot eene Universiteit, bracht ook de instelling mede van een afzonderlijk professoraat voor 'Nederlandsche taal- en letterkunde en de oude talen en letterkunde der Germaansche volken'; 'meer niet', zegt Verdam zelf ironisch bij de herdenking¹. Nadat hiervoor Verwijs en Cosijn aangezocht waren, maar de eerste om zijn gezondheid had moeten bedanken en de tweede, reeds benoemd, zich ter elfder ure had teruggetrokken, wendde men zich tot Verdam, die zich bereid verklaarde en de benoeming aannam; 'in jeugdigen overmoed', zooals hij later verklaarde². Inderdaad het was, achteraf beschouwd, een stout bestaan; immers wat was zijne voorbereiding tot deze zeer zware taak, thans overal over twee of zelfs drie professoren verdeeld? Hij was doctor in de (oude) letteren; daarnaast in een voornaam onderdeel van het professoraat, de Middelnederlandsche tekst- en woordverklaring, zeker beter thuis dan wie ook, De Vries en Verwijs niet uitgezonderd. Maar voor zoover wij thans kunnen nagaan, had noch zijn gymnasiaal onderwijs (in Latijn en Grieksch), noch zijn eigen studie of liefhebberij hem in eenige of althans nadere aanraking gebracht met de Nederlandsche letterkunde na de middeleeuwen, de schrijvers onzer gouden eeuw, ja met algemeene of Nederlandsche taalkunde, noch ook met de Oudgermaansche talen en hare letterkunde; en toch zou hij al deze vakken moeten onderwijzen! Voorwaar genoeg om een angstvallig man af te schrikken van deze voor ieder onvervulbare taak! Maar Verdam was geen twijfelmoedig, maar een moedig man, die de bezwaren eer licht telde dan zwaar tilde, die wist 'van wijcken noch van wancken'; hij mocht immers 'een niet lichtvaardig vertrouwen' koesteren in zijn buitengewone, reeds beproefde werkkraft om die leemten in zijn kennis en ontwikkeling aan te vullen.

Zoo zeide hij, niet zonder leedwezen, 'het beste Leiden'

1 Afscheidsgroet 18.

2 T.a.p.

vaarwel; den 13^{en} April 1878 aanvaardde hij zijn nieuw ambt met eene eenvoudige 'toespraak' - in die dagen, toen de nieuwe wet op het H.O. de universiteiten eensklaps met een groot aantal professoraten verrijkte, niet zelden de plaatsvervangster der overtalrijke plechtige inaugureele oraties - over 'De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat'. Het was eene rede, gelijk er toen en later niet zelden ter inwijding gehouden zijn: een terugblik op het verleden van het vak, eerst sedert nauwelijks een halve eeuw door De Vries en Jonckbloet tot een wetenschap verheven en nu door de nieuwe wet als zoodanig erkend, uitklinkende in een hulde aan den eerste; en een overzicht over de verschillende vakken van het professoraat: het Nederlandsch der 17de eeuw en der middeleeuwen, en de Oudgermaansche talen, waarvan het Gotisch en het 'volle drie eeuwen jongere' Angelsaksisch besproken worden, terwijl betreurd wordt dat het Oudsaksisch in de nieuwe wet niet in plaats van het Middelhoogduitsch als leer- en examenvak genoemd is. Van de Nederlandsche letterkunde wordt nauwelijks, in den aanhef, een woord gerept; hare geschiedenis wordt, als behoorende tot het terrein der historie, vrij wel ter zijde geschoven. De leerling der Leidsche school, van Cobet en van De Vries, spreekt in den lof van het 'gezond verstand', van de 'juistheid van woordenkeus', van de meerdere 'doorzichtigheid' der Germaansche talen boven de Romaansche enz. En door de geheele rede klinkt een weldoende toon van frisschen, blijden moed, eer dan van schuchteren twijfel aan de toereikendheid van eigen kracht; zij eindigt met de uitwerking van een regel, aan zijn geliefden De Génestet ontleend: 'Ik ben jong, ik geloof, ik kan werken', waarin hij zijne geloofsbelijdenis zag samengevat.

De 33-jarige hoogleeraar vond te Amsterdam een anderen, ruimeren werkkring, die hem ook noopte zijn gezichtskring uit te breiden. De vriendschappelijke omgang met ambtgenooten, als Kan, Rogge, Kuhn, Fürbringer en Forster, de veelvuldige aanraking met mannen als Naber en Pierson, het drukke leven in eene groote stad zijn zeker niet zonder invloed op hem gebleven. Niet alsof hij aan het letterkundig leven der hoofdstad zou hebben deelgenomen: niet alleen met de in die jaren opbruisende Nieuwe-Gids-beweging, maar ook met den kring der kenners en vereerders onzer gouden eeuw, vooral in kunst en letteren, te Amsterdam: Alberdingk Thijm, De Roever, Adr. de Vries e.a. heeft hij weinig of geen aanraking gehad, blijkbaar ook niet gezocht; aan de gedachtenisvieringen van Vondel's sterfdag (1879), Hooft's en Bredero's geboortedagen (1881 en 1885) heeft hij geen rechtstreeksch, werkzaam aandeel genomen; en tot de 'Ghesellen in Bredero', onder wie de heugenis van het laatste feest nog eenigen tijd naklonk, heeft hij niet behoord. Maar in zijne brieven aan Verwijs (het is nu 'Amicissime' geworden) spreekt hij herhaaldelijk zijn blijdschap uit over de in zijn ambt gelegen aan-

leiding om zich veelzijdig te ontwikkelen: hij verdiept en vermeit zich voor 't eerst in onze literatuur der zeventiende en latere eeuwen, hij leest Huet, Beets, Potgieter, Bakhuizen van den Brink, S. Gorter, Jonckbloet; hij maakt kennis met de schilderijen van het Trippenhuys; ook beoefent hij weer het Gotisch en het Angelsaksisch. Hij erkent (1880) in 1 1/2 jaar te Amsterdam meer te hebben geleerd dan in al de jaren sedert zijne promotie te Leiden. Wel klaagt hij af en toe over de meerdere afzondering in de groote stad, vooral over de zeer geringe aanraking met vakgenooten, die brieven van hen tot een waar genot maken; maar toch is hij de smart over de scheiding van 'het goede Lugdunum' eer te boven dan hij zelf had gedacht. Kortom, in het blijde besef bij zijn academisch onderwijs te slagen, en in het dankbaar bezit van zijn groeiend en bloeiend gezin gevoelt hij zich 'een gelukkig mensch'.

Zijne academische werkzaamheid nam in die eerste jaren natuurlijk bijna al zijn tijd in beslag; slechts zelden kan hij ter afwisseling zich het genoeg gunnen een Middelnederlandsch auteur te excerpereen; ja hij betreurt het niet al te zeer - zeldzame uiting! - den arbeid aan het Mnl. Woordenboek voorshands niet weer te kunnen opvatten. Zijn gehoor bestond in den eersten tijd uit slechts enkele studenten in de Nederlandsche letterkunde, ettelijke (ook vrouwelijke) candidaten voor het examen Middelbaar Onderwijs, benevens eenige schaarsche theologanten (voor het door de Synode geeischte testimonium). Hun gaf hij in een groot aantal (in 1880 elf!) uren zijne colleges over geschiedenis der Nederlandsche taal, Middelnederlandsch en Nederlandsch der 17de eeuw, die hij in dit tijdperk opgezet, en sedert, ook te Leiden, waarschijnlijk meer aangevuld en bijgewerkt dan op ingrijpende wijze gewijzigd heeft. Zij bestonden, althans later, in hoofdzaak uit een driejarigen cursus over de geschiedenis der Nederlandsche taal: I. De sterke werkwoorden, naar hunne verschillende klassen, ook in verband met de woordvorming door klankwisseling; II. Woordvorming door voor- en achtervoegsels; III. Invloed der andere talen op het Nederlandsch: barbarismen (gallicismen, anglicismen, vooral germanismen) en (aan 't Latijn en Romaansch) ontleende woorden. Daarnevens handelde hij aanvankelijk ook wel over meer algemeene taalkunde, b.v. over volksetymologie of over den invloed der bijbelvertaling op onze taal. In dit alles verloochent zich de leerling van De Vries niet; hoofdzaak was ook voor hem een helder overzicht van de geschiedenis der door klankwisseling en door afleiding gevormde en der ontleende Nederlandsche woorden, eene stof die vooral jongere studenten aantrok door tal van wetenswaardige, vaak verrassende feiten.

Op het college over de 17de eeuw las hij van zijn geliefden Huygens: Voorhout, Oogentroost, Hofwijck, Zeestraet, Cluyswerck enz.; daarna, in de latere jaren te Leiden schier uitsluitend, eene bloemlezing uit Hooft's Historien; niet zelden met eene schrifte-

lijke overzetting, ten blijke van het volle begrip, in zuivere hedendaagsche taal, die dan tevens als stijlproeve beoordeeld werd, waarbij ook wel onderwerpen uit de moderne grammatica ter sprake kwamen. Dat de interpretatie stipt nauwkeurig was, dat hij den nadruk legde op het verschil, de schakeering der beteekenissen van een woord in ouden en in onzen tijd, spreekt voor wie Verdam en zijn werk gekend hebben vanzelf. Lyrische en dramatische poëzie van Vondel en Hooft heeft hij waarschijnlijk zeer zelden behandeld; zeker gingen zijne neigingen niet in die richting. In 't algemeen leefde hij, gelijk hij zelf volmondig erkend heeft¹, met zijn geest niet in de letterkunde der 17de eeuw; aanhalingen daaruit - behalve uit Huygens - schoten hem niet vanzelf te binnen en vloeiden zelden uit zijne pen.

Het college, waaraan hij de meeste zorgen wijdde, waar hij zich ook in zijn volle kracht toonde, was natuurlijk dat over het Middelnederlandsch, voor hem altijd het hoofdvak ook bij het academisch onderwijs². Hij las er eerst Beatrijs, Carel ende Elegast, Reinaert, Floris ende Blancefloer, ook wel eens stukken uit Verwijs' Bloemlezing; later, naar 't schijnt, een gaandeweg vrij wel gesloten cyclus: stukken uit Moriaen, Couchy, Reinaert (I, ook een enkele maal II), Floris, Elegast, Strophische Gedichten; zelden andere auteurs, als b.v. een zeer enkele maal, op verzoek zijner vrouwelijke studenten, Hadewijch³. Met de candidaten behandelde hij uitsluitend Middelnederlandsch; meestal, later althans, Rinclus, 4^{den} Martijn, Wapene Rogier. Deze laatste keuze vindt hare natuurlijke verklaring in den wensch naar een geschikte stof tot oefening en scherping van het critisch vernuft der candidaten; en zeker waren dit ook de colleges, waar de studenten Verdam's fijne taalkennis en critisch talent het meest leerden bewonderen. Toch is het wel kenschetsend dat Verdam ook op zijn gewone colleges bij voorkeur ietwat duistere, veelal ook bedorven teksten las, waarin moeilijkheden ('cruces, puzzles') waren, die eene oplossing vroegen door scherpzinnige, logische ontleding van den inhoud en den gedachtengang, verbonden met grondige kennis der taal, desnoods ook geholpen door tekstcritiek; de interpretatie ten slotte ook hier meestal beproefd en bekroond door eene getrouwe vertaling in zuiver 'Nederlandsch'. Immers 'h e t Middelnederlandsch' was voor hem - trouwens in overeenstemming met de (denkelijk door De Vries gedicteerde) bewoording der wet - niet zoozeer een o u d e r e vorm onzer taal als wel een a n d e r e taal dan 'het Nederlandsch', d.i. het heden-

1 In zijne eerlijke beoordeeling van Stoett's verbeterden en vermeerderden herdruk van Leendertz' uitgave van Hooft's Gedichten.

2 Tempora mutantur: men leze eens, b.v. in De Tijdspiegel 1912 III 256-7, na hoe nog in 1863 een man als Van Lennep over datzelfde Middelnederlandsch dacht!

3 Zie het beneden, blz. 128 vermelde In memoriam uit Minerva.

daagsche of Nieuwnederlandsch; men kon uit de eene taal in de andere ‘vertalen’, gelijk hij eenerzijds op college deed, anderzijds in de Mnl. verzen, die hij herhaaldelijk, met groot meesterschap over de taal, zelf gedicht en waarmede hij veler bewondering en toejuiching geogst heeft¹. Die vertaling van het Mnl. in hedendaagsche taal op het college, op zich zelf wellicht niet altijd strikt noodig, was voor hem het gewenschte, ja onmisbare bewijs, dat de studenten zich niet tevreden stelden met een vaag ten-naaste-bij begrijpen van het gelezene, dat zij zich behoorlijk rekenschap gaven van inhoud en vorm. Zoo leerde hij hun nauwkeurigheid, acribie, ‘geen steek te laten vallen’, ook ‘op de kleintjes te letten’; zoo wist hij hun - gelijk hij zich later met welgevallen herinnerde van een zijner Amsterdamsche leerlingen bij zijn heengaan vernomen te hebben - ‘het groote duidelijk en het kleine belangrijk te maken’². Maar vooral wilde hij hen ‘zelf leeren zoeken, zien en denken’; steeds bereid opmerkingen en tegenwerpingen van zijne leerlingen aan te hooren en eventueel te aanvaarden, ook niet schromende, als hij een hem gedane vraag niet aanstonds wist te beantwoorden, dit ruiterlijk te erkennen, met de belofte er naar te zullen zoeken³. ‘Op de colleges van Verdam waren disputen tusschen den hoogleeraar en de studenten veelvuldig; zij behoorden haast tot het wezen dier colleges’⁴.

Hetgeen zeker niet in de laatste plaats tot het welslagen van zijn academisch onderwijs heeft bijgedragen, was de levendigheid en frischheid van zijn tintelenden geest, die alle verveling uitsloot, die b.v. de interpretatie van den Reinaert vaak van gebaar en actie deed vergezeld gaan. Vlug, gevat, geestig, bij responsies - en bijna op alle colleges werd gerespondeerd of althans ‘van gedachten gewisseld’⁵ - altijd geneigd met een grap, een woordspeling vooral, iemand ‘een vlieg af te vangen’ of hem ‘er in te laten loopen’, wel eens, vooral in de vroegere jaren, scherp, vooral waar hij luiheid, verwaandheid of onverschilligheid meende te zien, maar toch nooit hatelijk of boosaardig, heeft hij vele

1 Zoo een antwoord op Franck's Van dien cleric Matthise (afschrift in een brief aan Verwijs, 30 Dec. 1878), een heildronk aan den rectoralen maaltijd te Amsterdam in 1891 (zie Afscheidsgroet 41), aan dien te Leiden in 1909 (zie Uhlenbeck's Levensbericht 16-7), aan de maaltijden na de door hem gepraesideerde Jaarvergaderingen onzer Maatschappij (enkele in de dagbladverslagen afgedrukt), aan den maaltijd der Kon. Vlaamsche Academie te Gent in 1913 (zie Versl. VI. Acad. 1913, 389), een antwoord op een Latijnsch gedicht van Prof. Hartman (zie Afscheidsgroet 17) enz.

2 Afscheidsgroet 31.

3 A.w. 33.

4 Leendertz in Eigen Haard 1915, 61a. Zie over Verdam als hoogleeraar verder de beneden, blz. 128 opgesomde getuigenissen zijner leerlingen Tinbergen, Goslinga en Van Huffel.

5 Zie Goslinga a.w.

leerlingen gevormd, die hem dankbaarheid verschuldigd waren en ook niet schuldig bleven. Op tentamens en examens eischte hij, op het door hem betreden gebied, niet zoo heel weinig; vooral een vrij uitgebreide lectuur van tijdschriftartikelen (met name uit het 'Tijdschrift'), die van eigen studie blijk moest geven.

Een eigenlijk college over letterkunde, waartegen hij te Amsterdam zeer opzag, waarnaar hij althans niet verlangde, heeft hij waarschijnlijk nooit gegeven; wel een 'over den invloed der letterkunde op de taal'. Zijn college over het Gotisch, dat hij te Leiden, hoewel onverplicht, gaarne voortzette, zocht meer het verband met onze taal dan met de overige Oudgermaansche en Indogermaansche talen, maar was juist daardoor vooral voor de aankomende studenten, naast dat van Cosijn en later Uhlenbeck, van groot nut. Dat hij te Amsterdam ook in andere Oudgermaansche talen college heeft gegeven is mij niet gebleken; trouwens wie had hem, billijkerwijze, dit alles kunnen vergen? Gelukkig, in zekeren zin, begon eerst in de laatste dier Amsterdamsche jaren 'het gevaar te dreigen' om doctoraal-colleges te moeten geven¹; en slechts eens, in zijn laatste jaar aldaar (1890), heeft hij de leiding en het toezicht gehad op het samenstellen eener dissertatie. Of hij dit zeer betreurd heeft? Zeker stelde het hem teleur in zijn aanvankelijke hoop op vele eigenlijke leerlingen en toekomstige medewerkers; in zijne brieven aan Verwijs komt een klacht voor over het klein getal arbeiders in den wijngaard zijner geliefde wetenschap, welker toekomst hij uit dien hoofde soms donker inzag.

Die medearbeiders zocht hij niet onder de manlijke en vrouwelijke kandidaten voor het examen M.O., voor wie hij weldra een afzonderlijken cursus gaf, welke hem veel tijd kostte, maar hem ook noopte zich meer vertrouwd te maken met de moderne grammatica, syntaxis, stilistiek enz. Hier dient vermeld dat hij in deze jaren ook, tot zijn nut en genoegen, herhaaldelijk lid is geweest der examen-commissie voor de akte M.O. Nederlandsch; later eveneens vele jaren gecommitteerde bij de gymnasiale eindexamens, als hoedanig hij geenszins als gemakkelijk bekend stond, veeleer gevreesd was. Maar meer en meer nam zijn wetenschappelijke arbeid hem geheel in beslag.

In Maart 1880 was Verwijs gestorven; de bereddering zijner wetenschappelijke nalatenschap heeft Verdam met piëteit aanvaard en, ten koste van veel tijd en vlijt, volbracht: de her-uitgaven van Maerlant's Strophische Gedichten, van den Ferguut, van het 2de en 3de deel der Bloemlezing uit Mnl. dichters, van Huygens' Costelick Mal en Voorhout (vermeerderd met Cluys-werck) en Vondel's Leeuwendalers, meerendeels herzien en bijgewerkt of

1 Afscheidsgroet 18.

van een woordenlijst voorzien; eindelijk een paar opstellen in het Tijdschrift.

In 1883 werd hij verkozen tot lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen, waar hij herhaaldelijk een voordracht heeft gehouden: meestal mededeelingen over 'Nieuwe Aanwinsten' voor de kennis onzer middeleeuwsche taal. In 1887 werd hij ook tot buitenlandsch eerlid der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde benoemd; welke benoeming hem echter niet belette met zijne gewone rondborstigheid over de toenmalige dilettantisch-wetenschappelijke uitgaven dier instelling den staf te breken¹. De daardoor ginds gewekte, niet enbegrijpelijke ontstemming luwde echter later, zoodat hij in 1913 als spreker uitgenoodigd, in de Jaarlijksche Plechtige Openbare Vergadering te Gent 'Een en ander over en uit het Middelnederlandsch Woordenboek' ten beste gaf.

Uit deze jaren dagteekenen ook, behalve een reeks van opstellen in Taalkundige Bijdragen en Tijdschrift, zijne uitgave van den Theophilus (1882), opgedragen aan de Amsterdamsche Universiteit bij de herdenking der stichting van het Athenaeum (1632), de eerste druk van zijn Geschiedenis der Nederlandsche Taal (1890), en, leest best, het 1ste en 2de deel van het Middelnederlandsch Woordenboek.

Intusschen, van hoeveel jeugdige werkkraft al deze geschriften, naast zijne talrijke colleges, ook getuigden, het werd Verdam toch weldra duidelijk dat een behoorlijk onderwijs en vertegenwoordiging van al de hem opgedragen vakken zelfs voor zijn werkkraft en ijver te zwaar was. Aanvankelijk wenschte hij 't liefst ontheven te worden van de verplichting om colleges over Nederlandsche letterkunde en over stijl te geven. Maar bij nader inzien achtte hij een verlichting zijner taak aan 't andere einde der balans toch meer in 't belang der zaak; hij meende dat allereerst een germanist naast hem noodig was, waarvoor Franck, juist door zijn nauwe betrekking tot het Middelnederlandsch, dan de aangewezen man was. Zijn poging om diens benoeming tot buitengewoon hoogleeraar in de Oudgermaansche talen van den Gemeenteraad te verkrijgen werd echter in 1883 door Curatoren niet ondersteund en mislukte; tot groote schade voor de ontwikkeling der Nederlandsche philologie. Hoe voortreffelijk zouden die beiden, Verdam en Franck, elkander hebben aangevuld; hoe zou hun geregelde omgang en aanraking aan onderwijs en wetenschap ten goede gekomen zijn!

In den winter van 1890/1 werd Verdam aangetast door de eenige ziekte, die hem gedurende zijn lang, voorspoedig leven in zijn werk is komen storen: een hevige pleuritis, die hem maan-

¹ Versl. en Meded. der Kon. Ak. v. Wet. (te Amsterdam), 3de R. VIII 27-8.

den lang aan zijn bed kluisterde, maar waarvan hij ten slotte - dank zij niet in de laatste plaats der met ontroering door hem herdachte trouwe zorg zijner echtgenoot - langzaam herstelde. Dit langzame herstel, die wellicht niet volkomen genezing scheen aanvankelijk sommigen een bezwaar tegen zijne benoeming tot opvolger van De Vries, die in 1891 moest aftreden. Doch die vrees bleek ongegrond: Verdam herwon ten slotte zijne krachten, werd voorgedragen en benoemd en verliet, na een wederom dertienjarig tijdperk van zijn leven, ten tweeden male Amsterdam voor Leiden. Tot zijne bereidverklaring zullen, naast het vooruitzicht om zich voortaan tot de Nederlandsche taal te mogen bepalen en de bovengenoemde mislukking zijner poging om een deel zijner driedubbele 'onereuze' taak - zooals hij 't zelf, met een voor hem ongewoon vreemd woord noemt - op andere schouders af te wentelen, ook de herinneringen aan den Leidschen philologischen kring zeker het hare hebben bijgedragen.

Den 21sten October 1891 aanvaardde hij zijn nieuw ambt met eene reden 'Over Wetenschap en wetenschappelijke methode'; en een paar maanden later verhuisde hij van de Sarphatistraat te Amsterdam naar het hem van vroeger bekende huis op de Hooigracht te Leiden, waar zooveel hem op de bovengenoemde mislukking zijner poging hebben gevonden. De indruk zijner oratie was, naar mijne herinnering, niet onverdeeld gunstig. Titel en opzet waren wel zeer weidsch en wekten verwachtingen, die door den inhoud niet geheel bevredigd werden: zulke algemeene, principieele en methodologische beschouwingen lagen buiten zijn terrein. Daarbij nam het persoonlijk element wellicht een te breede plaats in; terwijl de bewoording van sommige toespraken aan 't slot, hoe goed ook bedoeld, niet zeer gelukkig gevonden werd. In 't algemeen hebben de eerste jaren van zijn tweede verblijf te Leiden, geloof ik, niet tot de gelukkigste zijns levens behoort. Verdam keerde herwaarts terug met de herinnering aan zijn welgeslaagden arbeid en den gezelligen omgang te Amsterdam, in het volle vertrouwen bij vakgenooten en studenten dezelfde waardeering, bij oudere en jongere vrienden dezelfde warmte te zullen ondervinden, waaraan hij gewoon was en behoefte had. En naar ik meen, is eenige teleurstelling hem aanvankelijk niet bespaard. De lang ontbeerde gedurige aanraking met vakgenooten, vooral met Kern en Cosijn, gaf, bij verruiming van inzicht en verdieping van kennis, toch wel eens aanleiding tot eene critiek als te Amsterdam ontbroken had. Ook zijne eerste bemoeiingen voor onze Maatschappij baarden hem, gelijk blijken zal, ontgoocheling. En het talrijk gezin had eerst eenige moeite om de Amsterdamsche omgeving te vergeten. Maar gaandeweg groeiden toch Verdam en de zijnen geheel in de Leidsche samenleving in.

Het is hier de plaats voor eene dankbare gedachtenis van al hetgeen Verdam voor onze Maatschappij gedaan heeft. Nauwelijks te Leiden terug, werd de gewezen Secretaris in 1892 in het bestuur, en in October ook aanstonds tot Voorzitter gekozen. Te gelijker tijd wist hij met de hem eigene voortvarendheid de Commissie voor Taal- en Letterkunde, die, vanouds niet zeer wakker, sedert 1876 eigenlijk geslapen, alleen sedert 1889 de redactie van het toen gestichte Tijdschrift gevoerd had, tot nieuw leven te wekken en geregeld te doen vergaderen, niet alleen ter behartiging der belangen van genoemd Tijdschrift, maar ook ter beraming van nieuwe uitgaven der Maatschappij en ter bespreking, in kleinen kring, van wetenschappelijke onderwerpen¹. In 1894, ten gevolge der straks te noemen strubbelingen uit het Bestuur getreden, werd hij drie jaar later wederom daarin gekozen; sedert heeft hij, bijna voortdurend, met de door de Wet gevorderde tusschenpoozen, daarin zitting gehad (1897-1902, 1904-9, 1912-8) en ook nog driemaal in 1900, 1907 en 1916 (bij de viering van het 150-jarig bestaan) het Voorzitterschap bekleed, dat hem in 1900 ook gelegenheid gaf van zijne gevoelens te doen blijken bij het aanschouwen van den bangen strijd voor vrijheid en voor recht in Zuid-Afrika. Want Verdam was een goed vaderlander; en ook hij heeft den korten, maar schoonen droom van een vrij, vereenigd Hollandsch Zuid-Afrika meegedroomd: ik zie hem nog, op straat, zijn blijdschap uitjubelen bij het lezen van de overwinnings-bulletins der Boeren! Maar niet alleen in Bestuur en Commissie heeft hij onze Maatschappij gediend. Hoeveel heeft hij niet gedaan tot handhaving en verhooging van haren naam in den lande en in den vreemde door den schat van mededeelingen, als spreker op Jaar- en Maandvergaderingen, door de groote uitgaven van harentwege door hem tot stand gebracht! Aan zijne groote verdiensten is bij zijn laatste uittreden uit het Bestuur in 1918 door zijne benoeming tot Eerelid, en ook na zijn dood in de jongste Jaarvergadering eene welverdiende hulde gebracht. Behalve door al het genoemde, zal zijn naam in onze annalen ook nog voortleven door het belangrijk legaat, waarmede hij onze Maatschappij bedacht heeft².

Zijn eerste optreden als Voorzitter in onze Maatschappij heeft hem echter veel teleurstelling gebracht. In zijne Toespraak had hij in 1893, bij een overzicht van hetgeen er in de 40 jaren sedert De Vries' optreden te Leiden (1853) voor de wetenschap der Nederlandsche taal- en letterkunde tot stand was gebracht

1 Handel. 1892/3, 110-1.

2 Hier moge ook een dankbaar gewag een plaats vinden van de schenking zijner boekerij, ten deele reeds bij zijn leven, aan de Leeskamers der Literarische Faculteit: een kostbaar en kostelijk geschenk, dat de erkentelijkheid der Leidsche professoren en studenten in de Nederlandsche philologie jegens den schrijver van het Mnl. Wdb. nog zal verhoogen.

en hetgeen er nu - mede en vooral voor onze Maatschappij - nog te doen bleef, te goeder trouw aan zijn geliefd Middelnederlandsch onder 'de door de Maatschappij beschermde vakken' den ontwijfelbaren voorrang gegeven, en voor de taalkunde bij eene eventueele herdooping der Maatschappij naast de 'letterkunde' eene plaats geëischt. Het was niet zoo erg bedoeld, en ook eigenlijk, wanneer men 't nu overleest, niet zoo erg gezegd. Maar een ergdenkend mensch als Van Manen, de radicale en heftige theoloog, die Verdam als Voorzitter opvolgde, vond hierin veel reden tot ergernis. In de Bestuursvergaderingen van het volgend jaar hoorden wij reeds het gerommel van het naderend onweer, dat met volle kracht losbarstte in de openingsrede van 1894, waarin Van Manen een rechtstreekschen, fellen aanval deed op de eenzijdige bevoorrechting van Middelnederlandsche tekstuitgaven, ten dienste uitsluitend der taalkunde, gelijk die in Verdam's rede ten vorigen jare bepleit was; een en ander gekruid met vele hatelijkheden en verdachtmakingen aan het adres onzer Commissie voor Taal- en Letterkunde en het door vaar geredigeerde Tijdschrift, en uitlopende op een voorstel tot hervorming onzer Maatschappij. Deze rede, die reeds aanstonds op de Jaarlijksche Vergadering velen ontstemde en ergerde - Verdam zelf was afwezig -, werd na de vacantie het onderwerp en uitgangspunt van heftige besprekingen in de Bestuursvergaderingen en in de Maandvergadering van October, waarin de Commissie voor Taal- en Letterkunde een scherp verweerschrift voorlas en opneming daarvan in de Handelingen verlangde en verkreeg. De zaak heeft twee, drie jaar lang groote beroering in onze Maatschappij verwekt en heel wat geschrijf en gewrijf veroorzaakt, ook in algemeene tijdschriften (twee opstellen van Van Manen in 'Nederland' van 1894 en 1895) en dagbladen, totdat, na twee uitvoerige rapporten van twee Commissies, in 1896 alles is neergekomen op eene wetsherziening, waarbij eenige wenschelijk gebleken verbeteringen zijn aangebracht, doch het hoofddenkbeeld van Van Manen, de hervorming onzer Maatschappij tot eene vereeniging, die zich mede hetzij de beoefening der kunst, hetzij de bevordering der 'geestelijke wetenschappen' (waartusschen Van Manen zelf weifelde) ten doel zou stellen, ter zijde werd geschoven. Thans, een kwarteeuw later, is dat alles alweer bijna geheel vergeten en bij de onlangs hernieuwde, beter beleide, en ook geslaagde poging tot hervorming nauwelijks herdacht. Maar het heeft toenmaals aan de betrokken personen veel tijd gekost en veel verdriet berokkend; niet 't minst aan Verdam, die, wellicht met meer ijver dan beleid, zijn lievelingsvak vooropgesteld had, maar zijn geestdrift met koelen spot en hatelijke verdachtmaking bejegend zag. Teleurgesteld en gegriefd nam hij zijn ontslag als Bestuurslid en trok zich in zijn studeerkamer terug. Maar hij was er de man niet naar om een langdurigen wrok te koesteren. Na enkele jaren reeds had hij geen

bezwaar om zijn gewezen tegenstander weer de hand te reiken en met hem zitting te nemen in het Bestuur der Vereeniging van Vrijzinnige Hervormden te Leiden (schier de eenige commissie, buiten het gebied zijner wetenschap, waarvoor hij ooit bereid bevonden is); en gedurende diens laatste ziekte heeft hij Van Manen herhaaldelijk bezocht.

Zijn academisch onderwijs schijnt in de Leidsche jaren over 't algemeen weinig veranderd te zijn. Uit den aard der zaak was de waardeering die het vond uiteenloopend. Sommige studenten - niet 't minst onder de in latere jaren steeds talrijker vrouwelijke -, die bij hunne studie vooral aesthetisch genot of althans letterkundige vorming zochten en dweepten met de nieuwste Nederlandsche literatuur, gevoelden zich niet geheel bevredigd door den man, die in 1891 dorst hopen dat De Génestet ook de lievelingsdichter der toenmalige generatie zou zijn. Doch velen, die deze bevrediging althans van hem niet verlangden, vonden smaak in de gezonde, verstandige interpretatie van oudere schrijvers en ook wel in de 'vermaakelijkheden der taalkunde', die de geschiedenis der woorden niet zelden oplevert. Enkelen, der taalkunde om haars zelfs wil niet ongenegen, beseften wel dat historische klank- en vormleer voor hen toch onmisbaar waren. Maar allen, zonder uitzondering, hadden ontzag voor zijne reusachtige kennis van het Middelnederlandsch en eerbied voor zijne stipte trouw in het geven zijner talrijke colleges, zijn nimmer verflauwende werkkraft en ijver. En algemeen en hartelijk was dan ook de deelneming aan de hulde, hem in 1903 bij zijn 25-jarig professoraat gebracht door zijne leerlingen en oud-leerlingen, die hem toen een fraai bewerkte kast tot berging der kistjes met citaten voor zijn Middelnederlandsch Woordenboek aanboden: een hoogst eigenaardig geschenk, dat hem ook zeer welgevallig was.

In deze jaren had hij ook het geluk ettelijke leerlingen te kunnen promoveeren, waarvan de meeste Middelnederlandsche teksten, vooral proza, uitgaven en onderzochten, drie een hedendaagsch dialect beschreven, een enkel een grammatisch en een ander een zuiver letterkundig onderwerp behandelde. Hij liet zijn promovendi daarbij volle vrijheid en vergenoegde zich meestal met algemeene hulp en raad en met het doorlezen der drukproeven.

Den meesten tijd besteedde hij aan zijn wetenschappelijken arbeid. Ook is zijne productiviteit in deze Leidsche jaren nog gestegen, terwijl het veld van zijn werkzaamheid zich meer uitbreidde, o.a. over het Mnl. proza en over verschillende takken van volkskunde. Alles zonder afbreuk te doen aan het Woordenboek, dat hoofd-, maar, om met Verdam te spreken¹, ook 'hartszaak' was en bleef.

1 Afscheidsgroet 27.

Zoo kwamen en gingen de jaren, in rusteloozen arbeid, alleen afgewisseld door de verpoizing in den huiselijken kring, waar de vriendinnen en vrienden der opgroeiende kinderen een gul en hartelijk onthaal vonden, door een zomeruitstapje van een paar weken, slechts een enkele maal buitenslands. In 1908/9 was Verdam Rector Magnificus: hij beleefde veel genoeg van zijne rectorale oratie: 'Een Museum van Taaloudheden'; een reeks van met zorg gekozen en met smaak tentoongestelde woorden en uitdrukkingen, die hunne verklaring vinden in oudere toestanden, voorstellingen enz.; eene stof, zeer geschikt voor een gemengd publiek. Bij de overdracht van het Rectoraat moest hij onder de fata ook van zijne eigene benoeming tot Ridder van den Nederlandschen Leeuw gewagen; doch de ironische wijze van vermelding gaf te verstaan dat hij dit eerbewijs liever als schepper van zijn *Woordenboek* dan in zijn rectorale qualiteit ontvangen had.

Langzaam naderde nu de ouderdom; maar niet 'met zijn gebreken': onverzwakt bleef Verdam's levens- en werkkracht. 'Al es wit mijn haer, mijn oge es goet, Noch johgedelijc es mi die moet; Eens jongen mannes es mijn ganc. Ic ghevoele mi noch versch ende stranc' antwoordde hij zijn ambtgenoot Hartman op diens Latijnschen gelukwensch bij zijn 70sten verjaardag. Dien dag vierde hij in volle gezondheid en opgewektheid met zijn gezin. Zijne vrienden en oud-leerlingen hadden overwogen hem hetzij op dien dag of bij zijn aanstaand aftreden als hoogleeraar een welverdiende openbare hulde te brengen; maar wij meenden ten slotte, ondanks sommiger bedenkingen, dit huldebetoon liever te moeten uitstellen, totdat zijn levenswerk, het *Middelnederlandsch Woordenboek*, dat nog slechts enkele jaren zou vorderen, geheel voltooid zou zijn. Verdam was immers zóó volkomen gezond en sterk, dat, naar menselijke berekening, en ook naar zijn eigen vertrouwen, twijfel of hij dien eindpaal zou bereiken, nauwelijks gewettigd scheen. Helaas!

Zoo sprak hij den 17^{den} Juni 1915, ditmaal niet in zijn gewone collegelokaal aan den tuin van het gebouw in de Kloksteeg, maar in het Klein Auditorium, waar hij zelf van zijn leermeester De Vries de eerste inwijding in zijn studievak ontvangen had, zijn 'Afscheidsgroet' uit, aandoenlijk door den oprechten eenvoud, ook in 't erkennen van eigen tekortkomingen, en door den hartelijken, warmen toon van dankbaarheid voor genoten voorspoed, die hem zich zelf wederom doet rekenen onder de 'niet zoo talrijke gelukkige menschen'. Het afscheid van zijn academischen werkkring viel hem trouwens niet zeer zwaar: het vooruitzicht, zich onverdeeld aan zijn *Woordenboek* te kunnen wijden, lachte hem toe. Hij had wellicht nog minder dan vroeger behoefte aan de afwisseling en opwekking, die de geregelde omgang met studenten en ambtgenooten kan schenken. Hij bleef nu meestal thuis, op zijn studeerkamer; zijne belangstelling, die zich ook op het gebied zijner wetenschap zelden buiten den kring

zijner eigene studiën bewogen had, bepaalde zich voortaan nog meer uitsluitend tot zijn Woordenboek. Officieele of gezellige bijeenkomsten bezocht hij minder en minder. Alleen de vergaderingen onzer Maatschappij, waaraan hij zoo gehecht was, konden hem nog wel uit zijn werk halen; en buitengewone vreugde heeft hem, één jaar vóór zijn dood, het zeldzame Eerelidmaatschap verschaft.

Zóó verliepen na zijn aftreden nog vier jaren van gestadigen arbeid. Verdam was oud geworden, een eerwaardige grijsaard, om zijn stoere werkkraft, zijn taaie volharding, maar vooral om zijn beminnelijk karakter geëerd en bemind door zijne oudere en jongere voormalige ambtgenooten, ook die in studievak en levensrichting verre van hem stonden, door zijne oud-studenten, niet 't minst door de talrijke vrouwelijke, waarvan sommige met zekere devotie hunnen ouden leermeester vereerden. Hij was ook wel veranderd: de ouderdom had sommige scherpe kanten afgeslepen, getuige b.v. de uiterst zachtzinnige terechtwijzing van het werk eens jongeren onbevoegden, die zich toch aan zijn geliefd Middelnederlandsch vergrepen had!¹ Hij werd ook allengs minder levendig en slagvaardig; maar de sedert het huwelijk zijner laatste dochter verstilde huiselijke omgeving scheen hiervoor een gereede verklaring. Wel merkten niet alleen zijne naaste betrekkingen op hoe zeer hij vermagerde; was dit slechts een op dien leeftijd niet ongewoon en niet verontrustend verschijnsel, of ook het gevolg van den schralen kost der oorlogsjaren, waarmede hij, altijd matig en sober, zich zonder morren geneerd had? In allen gevalle, hem zelf scheen dit alles niet te deren: hij had slechts één groot doel voor oogen en gaf daaraan al zijn tijd en al zijn kracht.

Het groote werk naderde ras zijn voltooiing; de laatste letter, *W*, was begonnen en vorderde; nog slechts zóóveel 'kistjes' met citaten, zóóveel afleveringen; naar zijne op jarenlange ervaring gegronde, nimmer falende berekening zou het geheel in 1920 volschreven en gedrukt zijn. Op zijn 74sten verjaardag, 22 Jan. 1919, sprak hij, oogenschijnlijk nog gezond, in den kring der zijnen vol ontroering het vertrouwen uit, dat hem dit vergund zou worden. Nu gingen wij, zijne vrienden en vereerders, eene hulde beramen, hem in het najaar van 1920 bij het verschijnen der slotaflevering te brengen. Wij vormden een comité, waartoe ook vertegenwoordigers van aanverwante vakken en buitenlandsche vakgenooten werden uitgenoodigd en volgaarne toetraden; hartelijk en algemeen was de deelneming, ook van wie anders wars zijn van het al te drukke eerbetoon van onzen tijd. Een circulaire werd gesteld en gezet, en plannen besproken voor een eigenaardigen, hem zeker welgevalligen vorm van huldiging, in nauw verband met het Woordenboek.

1 Tschr. XXXVII 48-59.

Maar helaas, hoe voorspoedig Verdam voor 't overige in zijn leven is geweest, dit wellicht grootste geluk, de voltooiing van zijn levenswerk, was hem niet beschoren! Deze pelgrim heeft 'aan 't eind van 't onverkwikkend pad' zijn Jeruzalem niet mogen zien; evenals Mozes op den berg Nebo, heeft hij het beloofde land alleen van nabij mogen aanschouwen. Reeds bij de oratie op den dies, 8 Februari 1919, had zijn onvaste gang vele oud-collega's getroffen. En nauwelijks hadden wij enkele dagen later de eerste spade voor het huldebetoon in den grond gestoken of vrij plotseling deden zich ongewone verschijnselen voor: vermoeidheid en gemis aan werklust, vooral het laatste een veeg teeken! Toch deelde hij in de Maartvergadering onzer Commissie voor Taal- en Letterkunde ons nog zijne laatste vondsten mede. Maar weldra namen de krachten snel af; zijn vlugge stap, die nog kort geleden menigen jongere verbaasd en tot grooteren spoed aangedreven had, vertraagde; hij bleef thuis, liet den arbeid steken, werd bedlegerig. Weldra vertoonden zich de onmiskenbare verschijnselen derzelfde ziekte die hem zoo vroeg tot wees had gemaakt. Op de Jaarvergadering onzer Maatschappij kon hij zijn stem tegen de voorstellen des Bestuurs alleen nog schriftelijk doen hooren. En op den 47sten gedenkdag van zijn huwelijk, 19 Juli 1919, is hij zacht en kalm ontslapen.

Verdam was een door en door rechtschapen man, nauwgezet en stipt in de vervulling van hetgeen hij zijn plicht achtte; onbaatzuchtig, niet eigen eer en roem bovenal zoekende. Een eerlijk man: wars van alwat onwaar, onecht en gezocht is; ronduit, zonder aanzien des persoons en zonder diplomatie, zijn meening zeggende. Wellicht niet zonder eenig, trouwens rechtmatig, zelfgevoel, maar vrij van kleingeestige ijdelheid en trots en, ook door ervaring en zelfkennis, bescheiden, niet schromende eigen tekortkomingen, gebreken of ongelijk te erkennen. Eenvoud was wel een zijner meest kenmerkende eigenschappen; in zijn levenswijze was hij weinig eischend, in zijn arbeid afkeerig van ophef en drukte. Eenvoudig was ook zijn karakter: weinig gecompliceerd en gemakkelijk te kennen. Licht tevreden was hij, zoowel met den arbeid als met het genot; niet hypercritisch: ondanks een enkelen heftigen uitval tegen wie of wat hem niet aanstond vooral later liever bewonderend en lovend dan lakend of smalend. Iemand met een warm gemoed, licht bewogen en zelfs tot tranen ontroerd. Een trouw en hartelijk vriend, op wien men kon rekenen; in 't dagelijksch leven altoos voorkomend, om anderen denkende en bedacht op die kleine oplettendheden, die het leven zoo veraangenamen. In zijn laatste jaren golden de schaarsche bezoeken, die hij, geen man van conventioneele vormen en plichtplegingen, bleef brengen, meest verwanten, vrienden en vriendinnen die door ziekte of leed beproefd werden. Zijn trouwhartige belangstelling en deelneming heeft menigeen, ook onder zijn stu-

denten, verkwikt en hem in zijn levensavond vele jongere vrienden en vereerders bezorgd, hem zóó algemeen bemind gemaakt als uit menigen brief na zijn dood gebleken is.

Verdam - hij heeft het meermalen met vrome dankbaarheid erkend - is een gelukkig mensch geweest; hij is door geen rampen bezocht: in zijn gezin en in zijn ambt, in wetenschap en maatschappij heeft hij bijna niet anders dan voorspoed gekend. Maar de omstandigheden maken ten slotte iemands geluk niet uit. Hij was ook en vooral gelukkig door zijn eigen temperament en karakter. Sanguinisch, eer licht- dan zwaarmoedig, zeker blijmoedig en opgeruimd, een groot optimist, en in verband daarmee snelberaden, voortvarend en bedrijvig, had hij aan 'het Leven' geen hooger eischen gesteld dan voor hem bereikbaar waren; zoo werd hij niet gekweld door de teleurstellingen, twijfelingen, weifelingen en aarzelingen, die zoo vaak de vreugde van zwaartillende, veeleischende en meer critische naturen verduisteren. Gelukkig is hij geweest ook in zijn sterven: hij heeft den dood niet zien aankomen, is althans niet gepijnigd door de droeve gedachte, die zooveel om hem heen vervulde, dat hij, in 't gezicht van het einddoel, de voldoening der voltooiing zou moeten derven. Maar toch bovenal: een gelukkig, wijl een welbesteed leven!

Wanneer wij nu, met achterstaande lange lijst van Verdam's geschriften voor oogen, de vrucht van dit bijna geheel der wetenschap gewijde leven beschouwen, is er zeker niets dat ons telkens weer zóózeer treft als de geweldige omvang van dien levensarbeid. Allereerst die stroom van tijdschriftartikelen, de meeste in Taal- en Letterbode, Taalkundige Bijdragen en Tijdschrift, in de Handelingen en Mededeelingen onzer Maatschappij en in de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie. Vooral ons Tijdschrift heeft zijn dood te betreuren: schier geen jaargang, waarin niet een of meer veelal uitgebreide opstellen van dezen vruchtbaarsten redacteur en medewerker verschenen. En behalve deze 'sparsa' de straks te noemen grootere uitgaven en werken, waaronder b.v. de Spiegel der Sonden: 17000 verzen, benevens prozatekst, met varianten en aantekeningen, inleiding en woordenlijst, binnen enkele jaren bewerkt! Toch zijn al deze publicaties, samen reeds meer dan genoeg voor één menschenleven, slechts parerga naast het groote levenswerk, het Woordenboek, waaraan door al het andere niet te veel tijd ontroofd mocht worden. Want niets mocht noch kon den gestadigen voortgang beletten of belemmeren van het reuzenwerk, dat 'met onvertraagde vaart, met onverhaasten trede, Gelijk de kloknaald tikt, zijn weg' vervolgde. Van 1882 tot 1919, 37 jaar lang, werden wij met nimmer falende regelmaat tweemaal 's jaars, omstreeks 1 Juli en 1 Januari, verblijd en verrijkt met een dubbele aflevering, na zijn aftreden als hoogleeraar zelfs met 5 afleveringen 's jaars. Die 9 deelen (in de

achterstaande lijst slechts enkele regels beslaande) bevatten thans nagenoeg 20.000 dicht bedrukte kolommen. Men bedenke welken arbeid, ook lichamelijken, dit vertegenwoordigt. Verdam placht, met zeldzame uitzonderingen, alles zelf (met zijn linkerhand) te verrichten: excerpeeren, uitschrijven, rangschikken (en in den tekst herschrijven) der citaten, met en benevens de correctie! Maar dit alles is toch slechts het lagere handwerk, naast den hooger lexiconographischen geestesarbeid: het keuren, schiften, wegen en wikken der citaten, in verband met het uitdenken en overdenken der logische of historische verdeeling en volgorde, het opslaan der auteurs, het naslaan der taalkundige en andere hulpmiddelen, het stellen van den eigen tekst enz. enz. Toch werd, als ware dit niet genoeg, onder het gewone werk en zonder schade daarvoor, ook nog het Mnl. Handwoordenboek op touw gezet en, met inlassching der vooral in de eerste deelen ontbrekende woorden en beteekenissen, meerendeels door hem zelf binnen enkele jaren bewerkt en gedrukt. En nog steeds ging ook later het excerpeeren van nieuw verschenen of ook van oudere werken door: in een der laatste winters vond ik hem aan de theetafel bezig met het herlezen van - en arenlezen uit - een vroeger niet genoeg op cijns gesteld gedeelte van den Spieghel Historiae. Er was nog altoos werk genoeg; ook voor de toekomst. Wanneer het groote werk eenmaal af zou zijn, hoopte en vertrouwde hij onmiddellijk het Supplement (vooral voor de eerste deelen van belang) ter hand te nemen; en was ook dit voltooid, dan diende eigenlijk althans het 1ste deel opnieuw bewerkt en, volgens belofte, het laatste gedeelte van het Handwoordenboek, vermeerderd en verbeterd, herdrukt te worden. Om hier niet eens te spreken van andere lexiconographische plannen ('waarvoor ben ik anders goed dan om een woordenboek te maken' spotte hij zelf wel eens), als dat tot een Algemeen Nederlandsch Dialectwoordenboek, waarvoor hij verzameld heeft en waarvan hij de verschijning hoopte te beleven¹, en van nog heel andere, na te noemen voornemens. 'Telt daer de besigheid van mynen hofdienst toe', zou men met zijnen Huygens kunnen zeggen: zijn ambtswerk, dat toch ook, tot 1915, een zeker deel van zijn tijd bleef eischen; dan staat men waarlijk versteld en wordt opnieuw vervuld van eerbiedige en dankbare bewondering voor deze, tot het laatst toe onverflauwde werkkraft, die ons zóóveel geschonken heeft. Zonder twijfel heeft niemand vóór hem zóóveel gedaan voor de kennis van onzen, vooral van onzen middeleeuwschen woordenschat; en niet licht zal iemand na hem ooit zóóveel daarvoor doen.

Dat hij dit alles heeft vermocht, had hij natuurlijk allereerst te danken aan zijne krachtige, ongestoorde gezondheid, zijne eenvoudige, sobere leefwijze, zijn zuinig beheer van den tijd: elk kwartier van den dag - maar niet later dan tot 10 a 11 uur

1 Zie Ned. Spect. 1891, 52-3.

's avonds - werd gebruikt; reeds vóór den ontbijt werden 'even een paar artikeltjes gemaakt'. Hij was het ook verschuldigd aan zijn gemak van werken en zijn vlugheid van denken, stellen en schrijven, die hem veroorloofden zijn arbeid ook in 't bijzijn en onder het gesprek van anderen te blijven verrichten. Maar ten slotte kwam hem hierbij ook wel te pas de sterke, maar hem niet moeilijk vallende beperking zijner belangstelling tot dat ééne gebied (waarop hij dan ook volkomen thuis en meester was), het 'ago quod ago', waardoor hij, tot veler verwondering, zonder geestelijke vermoeienis of verving het lange, smalle, eentonige pad ten einde kon blijven loopen, zonder verlangen of behoefte om ter afwisseling eens eene wijle te genieten van een ruimer uitzicht ter zijde van den weg of op een geheel ander veld. Beide laatste eigenschappen hebben ontegenzeggelijk ook hare gevaren en schaduwzijden, waarvoor wij niet blind mogen zijn. Maar wij moeten beginnen - en straks weer eindigen - met een eerbiedig saluut aan dezen ongeëvenaarden werklust en ijver.

Een slechts betrekkelijk klein deel van Verdam's arbeid is gewijd aan algemeene of nieuwere Nederlandsche taalkunde. Vooreerst ettelijke opstellen over de etymologie van Nederlandsche woorden, gelijk b.v. uit lateren tijd de studiën over de geschiedenis van *schaats* en *zerk*, allicht behoorende tot de rijkste en rijpste zijner pennevruchten, waarbij hij zich ook op ruimer gebied bewoog. Daarnaast verschillende artikelen over woordvorming, het onderwerp waarmede hij zich ook op zijne colleges bij voorkeur bezighield: over bnw. met *ge-* en met *-lijc*, over ww. met *-ken* of *-iken* gevormd, over de versterkende beteekenis van het voorvoegsel *on-*, over het voorvoegsel *ont-*, over samenstellingen met *weder-* en *eigen-*; ook enkele van syntactischen aard, als dat over *laten* als hulpww. van wijze. Alles degelijk, betrouwbaar, wetenschappelijk werk: over hoeveel woorden en woordenreeksen heeft Verdam niet een helder licht doen opgaan!

In 1890 verscheen 'De Geschiedenis der Nederlandsche Taal': een veelbelovende titel! Maar het 'Voorwoord' verklaarde aanstonds: 'dit boekje wil niet 'geleerd', nog veel minder 'doorwrocht' zijn, maar alleen aangenaam om te lezen en geschikt, om beschaafden Nederlanders een duidelijk en juist inzicht te geven in de lotgevallen onzer moedertaal'; iets anders dus dan Te Winkel's bijna te gelijk, in den 1sten druk van Paul's Grundriss der germanischen Philologie (1891), verschijnende 'Geschichte der niederländischen Sprache'. Niettemin zag de schrijver er reeds de 'schets' in voor 'het beeld der geschiedenis onzer taal', welk 'werk weldra worde ter hand genomen'. Als model had hem gediend het populaire boekje van Behaghel, Die deutsche Sprache, waaruit hij ook vrij wat, o.a. de indeeling in 'Uit- en inwendige geschiedenis', had overgenomen. Het werk bevatte een reeks hoofdstukken over allerlei bijzondere onderwerpen, die blijk

gaven dat de Amsterdamsche hoogleeraar op verschillende gebieden thuis was en de kunst verstond om vlug en vlot de uitkomsten van eigen en anderer arbeid tot een geheel te verwerken, dat aan het groote publiek een leesbare en belangwekkende samenvatting gaf van hetgeen, vooral hier te lande, voor de nadere kennis onzer taal was gedaan.

De deskundige critiek had echter, in meer of min bedekten en zachten vorm, nogal wat aan te merken. Over de eigenlijke 'uitwendige geschiedenis' onzer taal, in verband met die van land en volk, over de geschiedenis en de onderlinge betrekking tusschen de verschillende vormen onzer taal: streekspraken, algemeene schrijftaal en beschaafde spreektaal, over het Nederlandsch buiten Nederland was in het boek slechts betrekkelijk weinig te vinden, en dat weinige was niet altijd juist. Zeer veel was medegedeeld over den omvang en de herkomst (vooral uit andere talen) onzer woorden, maar weinig of niets over de klanken en vormen, hetgeen toch - schoon niet zoo gemakkelijk voor een grooter publiek uiteen te zetten - voor een goed inzicht hoogst belangrijk, ja onmisbaar was. Er werden ook sommige taalhistorische ongerechtigheden, verouderde of onjuiste opvattingen, verwarringen van klank en schrift aangewezen.

Niettemin genoot het boek bij het groote publiek van onderwijzers en belangstellenden, die zulk een populair overzicht verlangden, een goede ontvangst: het raakte uitverkocht, en in 1902 verscheen de tweede geheel omgewerkte uitgave, onder bescheidener titel: 'Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal'. Diezelfde bescheidenheid spreekt uit het 'Voorwoord': 'de gebreken die er aan kleefden waren den bewerker, ook door verschillende grondige beoordeelingen, hoe langer hoe duidelijker geworden', 'het gevoel was in (hem) verlevendigd, dat (hij zich) wat al te lichtvaardig aan een zoo moeilijk en veelomvattend onderwerp als het beschrijven van de geschiedenis onzer taal had gewaagd'. Daarom schroomde hij niet 'het boekje opnieuw te schrijven', en voor de omwerking van het 2de en 3de hoofdstuk de hulp van een ambtgenoot in te roepen. Zoo is het werk dan ook in tal van opzichten aanmerkelijk verbeterd en verrijkt: onjuistheden zijn weggenomen, 'leemten' aangevuld, bronnen en literatuur in de noten aangewezen; ook nu was de critiek echter nog niet geheel voldaan. In den derden druk, dien de schrijver in 1912 het licht mocht laten zien, heeft hij andermaal voor verschillende gedeelten van zijn werk een dankbaar gebruik gemaakt van de door verschillende vrienden en ambtgenooten op zijn eigen verzoek gemaakte op- en aanmerkingen. Want Verdam had een voor anderen soms verwonderlijk¹, verregaand gemak om niet alleen een dwaling te erkennen en eigen meening op te geven, maar ook om, met een zeldzaam algeheel gemis van schrijversijdelheid en trots, de

1 Zie ook b.v. *Taal en Lett.* XII 377.

bewoording van heele gedeelten van eigen werk aan anderen ter verandering en verbetering over te laten. Het boek heeft in zijn drie drukken veel nuts gesticht voor de populariseering onzer wetenschap.

De schrijver had hiervoor ook gebruik gemaakt van een kleine reeks van populaire opstellen, vooral in den Nutsalmanak, door hem geschreven over volksetymologie, over den 'woordenschat' (of 'woordvoorraad', zooals hij sindsdien bij voorkeur placht te zeggen) van onze en andere talen, over schrijftaal en spreektaal, over de bijgedachte in de taal enz.; van welke stukjes hij veel genoeg heeft beleefd: zij maakten hem in ruimen kring bekend. Ook de practische taalkunde versmaadde hij geenszins: herha al delijk verhief hij zijn waarschuwend stem tegen slordigheid in 't taalgebruik, vooral tegen het misbruik van vreemde woorden en tegen barbarismen. Want Verdam was een groot purist, ook in de dagelijksche omgangstaal: Fransche woorden vermeed hij angstvallig, ja hij ging hierin soms verder dan iemand met meer latitudinarische opvattingen zou goedkeuren. Reeds vroeg brandmerkte hij het 'internationaal Nederlandsch' van A.S.C. Wallis, krioelende van germanismen. Deze meende hij, evenals De Vries, aan drie onfeilbare toetssteen te kunnen onderkennen¹; doch een enkele bewijsplaats van zulk een woord uit 'het Middelnederlandsch' achtte hij vaak een voldoende legitimatie ook voor onze hedendaagsche taal. In zijne laatste jaren heeft hij dan ook gaarne, als Voorzitter der Taalcommissie van het Algemeen Nederlandsch Verbond, medegewerkt tot zuivering onzer taal, o.a. door het medeopstellen der 'Lijsten van Nederlandsche woorden en uitdrukkingen ter vervanging van vreemde termen en germanismen', welke nu reeds een derden druk beleven.

'Zuiverheid van taal', 'juistheid van woordenkeus', 'helderheid van uitdrukking' waren de eigenschappen, die Verdam in den stijl, ook van eene redevoering, vooral waardeerde en zelf beoogde; en hij schroomde niet, waar en wanneer hij dit van pas achtte, anderen op deze punten terecht te wijzen, en ook zich zelf bij een herdruk of een aanhaling op de vingers te tikken en te verbeteren. Een redenaar - hij heeft het, telkenmale als hij het woord moest voeren, openlijk beleden - was hij niet. En behalve waar hij ambtshalve er toe verplicht was², is hij

- 1 Zie hierover Veenbos in De nieuwe Taalgids III 230 vlgg. In 't algemeen, niet alleen ten aanzien van het begrip 'taalfout', waren zijne opvattingen en denkbeelden op den duur minder in overeenstemming met de nieuwere, bovenal psychologische, meer dan historische taalwetenschap, ten onzent vertegenwoordigd door Taal en Letteren en De nieuwe Taalgids; van welke tijdschriften hij dan ook (evenzoo trouwens b.v. van werken als dat van Van Helten Over Mnl. epischen versbouw) geen gezette studie placht te maken.
- 2 Zijne beide inaugureele en zijne twee rectorale oraties en de vier openingstoespraken als Voorzitter onzer Maatschappij.

dan ook slechts zelden, in eene lezing op Teyler's Genootschap en tweemaal ter eere van zijn geliefden Huygens, als zoodanig opgetreden.

Hetgeen hij voor de studie onzer 17de eeuw heeft gedaan - aan de 16de ontleende hij alleen nu en dan eenige citaten voor zijn *Woordenboek* - houdt verband en gelijken tred met zijn academisch onderwijs daarin¹; het bepaalt zich tot de herziening en uitbreiding van Verwijs' uitgaven van stukken van Huygens en Vondel en een eigen editie, in dezelfde reeks, van Hooft's *Warenar*. Het is, als alles van zijn hand, goed, degelijk werk; al geven de aantekeningen wel eens uitweidingen, die op een college niet misplaatst, maar tot recht verstand van den tekst niet onmisbaar zijn, er valt altijd veel uit te leeren. Meer heeft hij voor Huygens gedaan. Nauwelijks lid der Koninklijke Akademie, deed hij er een voorstel tot uitgave zijner gezamenlijke gedichten, dat echter heel wat meer omvatte dan hij zich wel had voorgesteld en dus voorshands onuitvoerbaar bleek. Over de interpretatie van moeilijke plaatsen uit dezen hem in menig opzicht verwanten dichter was hij in gedurige briefwisseling met zijn vriend Eymael, voor wien hij op grond van diens Huygens-studiën ook een eeredoctoraat aan den Leidschen Senaat voorstelde en verwierf. Gaarne sprak hij ook de rede uit ter onthulling van het borstbeeld aan den Scheveningschen weg; en het lidmaatschap van het Bestuur der vereeniging 'Hofwijck' was hem zeer welgevallig.

Een aantal groote Middelnederlandsche tekstuitgaven danken wij aan Verdam's rusteloozen ijver: Troyen, Seghelijn, Theophilus, Spiegel der Sonden, de herziening of nieuwe bewerking van Verwijs' uitgaven van den Ferguut en Maerlant's *Strophische Gedichten* (de laatste eerst met Franck, daarna met Leendertz); voorts kleinere stukken als *Pyramus en Thisbe*, fragmenten van Malagijs, Aiol, Hughe van Bordeeus, *Van den Levene ons Heren*, *Ons Heren Passie* enz. Een achtbare reeks! En hij heeft bovendien geruimen tijd meer of minder stellige voornemens gekoesterd tot nog andere uitgaven: een 5de (supplement-)deel van den *Spieghel Historiae* (alle sedert de groote uitgave gevonden fragmenten, varianten, verbeteringen enz.)², de proza-paraphrase van het Hooglied³, de *Pelgrimage van der mensceliker creaturen*⁴; van alle welke werken hij afschriften bezat. In dit ver-

1 Zie boven, blz. 89-90.

2 Akad. 3de R. VII 32, VIII 15, 27; Hand. Lett. 1893, 38-9.

3 Hand. Lett. 1895, 92; 97, 114-5.

4 Tschr. XXIII 1.

band mogen hier ook genoemd worden de photographische reproductiën van enkele kostbare Mnl. hss. in buitenlandsche boekerijen, die naar zijn voorstel op kosten onzer Maatschappij, ten behoeve eener eventueele uitgave door hem of door een ander, vervaardigd zijn¹.

Verdam's Mnl. tekstuittgaven zijn in 't algemeen voortreffelijk. Zijne palaeographische ervaring, grondige taalkennis en acribie² waarborgen een alleszins betrouwbaren tekst. De Inleidingen van Troyen, Seghelijn, Theophilus en Spiegel der Sonden bevatten een uitvoerig, degelijk onderzoek naar de herkomst der stof en der Mnl. bewerking; vooral dat naar den oorsprong der exempelen in den Spiegel der Sonden dient hier genoemd. De Aanteekeningen geven vooral tekstverklaring en -critiek, ook op grond van vergelijking der origineelen. Uitmuntend zijn natuurlijk de woordenlijsten op den Seghelijn en den Spiegel der Sonden, op den Ferguut en de Strophische Gedichten (van welke laatste hij de eigenlijke tekstconstitutie, de geheele Inleiding en het grootste deel der Aanteekeningen gaarne aan Franck³, later aan Leendertz overliet). Voor volledige en stelselmatige critische overzichten van de spelling, de klanken en vormen, de rijmen, den versbouw, den stijl enz., als grondslagen voor eene onderscheiding tusschen dichter en afschrijvers en eene bepaling van tijd, plaats en persoonlijkheid van den dichter, ontbraken hem evenwel aanleg en neiging. Toch hebben de lijsten der veranderingen, door de omschrijvers in de spelling en de woorden van Troyen en Spiegel der Sonden, door de incunabelen in de woorden van den Seghelijn gebracht, het onderzoek der rijmen van eerstgenoemde werken en van Theophilus (schoon meer van zuiver tekstcritischen, dan van historisch-grammatischen aard), en vooral de twee registers op de grammatische en stilistische eigenaardigheden en de persoons- en plaatsnamen van den Ferguut niet geringe waarde. Eveneens dienen met dankbaarheid vermeld de talrijke kostbare gegevens voor de Mnl. syntaxis, in zijne aanteekeningen, gelijk in zijne andere opstellen, verspreid.

Een vraag, die hierbij vanzelf te berde komt, is: hoe stond Verdam tegenover de verschillende richtingen in zake tekstcritiek en tekstconstitutie? Het komt mij voor dat zijne meeningen te dezen aanzien zich onder verschillende invloeden allengs vrij aanmerkelijk gewijzigd hebben. Hij is begonnen als leerling der Leidsche school: in zijn dissertatie bepleit, en staaft hij met voortreffelijke emendaties, het goed recht der conjecturale critiek, vooral op Dietsche geschriften, waarin men, ten gevolge

1 Hand. Lett. 1908/9, 69-70; 1909/10, 99-100; 1910/1, 74-5; 1911/2, 78-9; 1913/4, 74.

2 Al mag deze een enkele maal gesluimerd hebben, gelijk Kern's collatie der Aiol-fragmenten geleerd heeft. Zie ook Afscheidsgroet 34.

3 Zie Levensbericht van Franck 9.

van de grootere vrijheid der middeleeuwsche 'scriver's' tegenover hunne moedertaal, veel meer dan in Latijnsche den 'gezonden zin' 'op een erbarmelijke wijze verhaspeld vindt in weergaloozen onzin'¹. En de bevestiging van menige conjectuur door later gevonden handschriften als die van Troyen, van den Reinaert enz. kon hem in die meening slechts versterken. Maar voor die conjecturale tekstcritiek was innige vertrouwdheid met de taal, steunende op uitgebreide belesenheid, een eerste voorwaarde; de onvoorzichtige, die niet aan dien eisch voldeed, werd zonder veel verschooning terechtgewezen en, als tekstcriticus, met een snelvuur van citaten uit Verdam's reeds vroeg welvoorzien arsenaal afgemaakt².

Dat echter die conjecturale critiek ook bij vervulling van genoemde voorwaarde toch licht gevaar loopt, al te gerust op het 'gezond verstand', het 'taalgevoel', het 'ingenium', de 'intuïtie' enz. (zoo licht vereenzelvigd met het inzicht en de bedoeling der middeleeuwsche 'dichters'), in hypercritiek te ontaarden, dit erkende hij later, met Franck, ten volle en heeft hij, naar aanleiding der stoute, door de later gevonden hss. geenszins bevestigde conjecturen van De Vries op de Strophische Gedichten, ook herhaaldelijk uitgesproken³; hij had toen reeds 'de partij gekozen van de hss. tegenover eene kritiek, die den vasten bodem der hss. verlaat en gaat zweven op de vleugelen van het vernuft'⁴. Toch is hij zelf in zijn vroegeren tijd niet altijd aan dat gevaar ontsnapt: in zijne uitgave van den Theophilus heeft hij de hoogere tekstcritiek verdedigd⁵ en toegepast, doch daarbij, naar anderer - en later ook wel eigen - oordeel⁶, meer dan eens op onvoldoende gronden interpolaties aangenomen en 'athetesen' niet alleen in de noten voorgesteld, maar ook in den tekst zelf aangebracht. Mede door deze ervaring geleerd, is hij later in dit opzicht aanmerkelijk conservatiever geworden en heeft hij menigmaal aan een min of meer gewrongen verklaring de voorkeur gegeven boven verleidelijke, maar immers reeds zoo vaak voorbarig en onnoodig gebleken conjecturen.

Wat nu echter betreft de vooral van Duitsche zijde aangeprezen methodische critiek, valt eigenlijk drieërlei te onderscheiden. Het recht en den plicht om, waar dit mogelijk is, door stelselmatige vergelijking der hss. te geraken tot een groepeerling en filiatie der hss., bekroond door een stemma, als grondslag of richtsnoer voor de tekstconstitutie, gaf hij, naar ik meen, in theorie wel toe, al gevoelde hij zich weinig aangetrokken tot

1 Tekstcritiek 96.

2 TLB. V 128-36.

3 O.a. Levensbericht van De Vries 32-3.

4 Tschr. XIV 95-6 e.e.

5 Inl. 35-9.

6 Zie de recensies van Franck en Te Winkel.

dezen arbeid, dien hij dan ook aan anderen overgelaten heeft. Maar in allen gevalle was hij later een verklaard tegenstander van het moderne hyper-conservatisme, dat van geenerlei critiek, conjecturale noch handschriftelijke, wil weten, geen tittel noch jota meent te mogen veranderen en alleen heil ziet in volstrekt diplomatisch afdrukken van het hs. of van alle hss., gepaard met een angstvallige, wijdloopige beschrijving van elke half misschreven letter¹.

Meer dan tot de systematische filiatie der hss. gevoelde hij zich aangetrokken tot de uit die vergelijking van oudere en jongere hss. en redacties voortvloeiende critiek van de woorden en den zin, gelijk die trouwens vanouds ook hier te lande geoefend was. Daartoe bepaalde zich dan ook zijne critiek in Troyen, waar hij de reeds bekende Dietsche fragmenten kon vergelijken met het later gevonden volledige Overlandsche af- of omschrift, en in den Seghelijn, waar hij een hs. en eenige jongere incunabelen ter vergelijking voor zich had.

Die methodische vergelijkende critiek der hss. strekte zich echter, gelijk reeds boven is opgemerkt, ook uit tot de spelling, de klanken en taalvormen, vooral der rijmen, tot den versbouw en den stijl; met het doel, zodoende ook in dit opzicht den oorspronkelijken vorm, door de 'dichters' aan het werk gegeven, metterdaad in den tekst te herstellen of althans te benaderen en ten slotte een in de taalvormen, ja zelfs in de spelling genormaliseerden tekst te geven. Van dit laatste wilde Verdam, aanvankelijk althans, evenmin als De Vries, weten²: zulk een systematische regeling was ook in strijd met zijn geest. Ook hebben de bovengenoemde lijsten der voornaamste veranderingen, door den Overlandschen omschrijver niet alleen in de woorden, maar ook in de taalvormen en de spelling van het Westvlaamsche origineel van Troyen gebracht, hem nog niet den moed geschonken om op grond daarvan den tekst doorlopend ook in dit opzicht te zuiveren en in den oorspronkelijken staat te herstellen. Doch later heeft hij zelf, evenals reeds aanstonds Cosijn in zijne recensie, deze wijze van uitgave, die wel enkele woorden herstelde, doch de groote menigte van taalvormen onaangeroerd liet, als 'een compromisvorm ..., die niemand bevredigt', afgekeurd; al erkende hij de bezwaren eener methodische reconstructie³. En toen hij later in den Spiegel der Sonden een eveneens in een Overlandsch idioom omgeschreven Westvlaamschen tekst had uit te geven, heeft hij niet geschroomd de door Franck e.a. aangeprezen methode in practijk te brengen en het geheele gedicht in zijn oorspronkelijken vorm terug te brengen. Natuur-

1 Zie V.'s recensies in Museum XIV 207-10, XVIII 219-21.

2 Levensbericht van De Vries 32.

3 Over Maerlant's Hist. v. Troyen, in Akad. 4de R. VI 345, 348 (1904).

lijk lokte dit bij de voorstanders van diplomatische uitgaven een - schoon met allen eerbied uitgesproken - afkeurend oordeel uit. Anderzijds toonde echter ook Franck zich, ondanks alle waardeering der loffelijke poging, met deze proeve niet geheel voldaan; wel vond hij de voornaamste en veelvuldigste veranderingen van den omschrijver vooraf opgesomd en onderzocht, maar hij meende in de geheele bewerking en toelichting van den tekst een zeker gemis aan zorgvuldige uit- en afwerking te bespeuren, die niemand echter zou mogen verwijten aan den man, die den tijd voor dezen arbeid op zijn Mnl. Woordenboek had moeten uitsparen.

Geen eigenlijke tekstuittgave, veeleer een der vele parerga bij zijn lexicographisch hoofdwerk is Verdam's her-uitgave van den Teuthonista, het in 1477 gedrukte woordenboek van den Kleenaar Van der Schueren. Hierin is de inhoud van het Nederrijnsch-Latijnsche deel vermeerderd met al hetgeen daarvan uit het Latijnsch-Nederrijnsche viel toe te voegen, met overbrenging of omzetting der Nederrijnsche spelling in 'eene zuiver Middelnederlandsche'. Eene zeker wenschelijke, maar bezwaarlijke voorafgaande studie van de geschiedenis der lexicographie, en vooral van de spellingen en klanken dezer Nederrijnsche taal had meer tijd gevergd dan Verdam mocht afnemen van zijn Woordenboek, waaraan ook deze uitgave allereerst dienstbaar moest zijn. Maar was zonder zulk eene voorstudie eene behoorlijke her-uitgave, eene juiste 'omspelling' vooral, wel mogelijk? Was het trouwens historisch, in beginsel, wel juist al die vijftiendeeuwsche Nederrijnsche woorden niet alleen in de spelling, maar ook wat de klanken betreft te gaan herleiden tot 'h e t Middelnederlandsch', en daardoor althans den misleidenden schijn te wekken, alsof zij, in die vormen en die beteekenissen, gedurende de middeleeuwen ook in Vlaanderen, Brabant, Holland enz. gebruikelijk geweest waren? De critiek van Franck en van Bellaard heeft er, in vriendelijk verzachten vorm, op gewezen, dat hier zekere overhaasting en onvoldoende studie der klankleer oorzaken zijn geweest van meer dan één misslag; en Verdam heeft later zelf erkend dat hij 'de moeilijkheden aan den arbeid verbonden, te licht ... geteld' had¹. Met dat al heeft het boek niet alleen aan het Middelnederlandsch Woordenboek menigen dienst bewezen.

Naast de groote tekstuittgaven staat de lange reeks opstellen, die betrekking hebben op het Middelnederlandsch. Is het aanvankelijk meest bloote tekstcritiek die hem bezighoudt, weldra oefent hij deze bij voorkeur of alleen, wanneer zij tevens gelegenheid geeft tot woordverklaring, die meer en meer hoofdzaak wordt en blijft. Daarnaast woordafleiding, vooral van uit het Oud-

1 Hand. Lett. 1915/6, 24; zie ook Tsch. XVIII 52 e.e.

fransch overgenomen woorden, wier herkomst duidelijk en stellig is, waarbij men niet met gereconstrueerde of gegiste, ‘bestarde’, Oudgermaansche vormen, met klanken en klankwetten, maar ten hoogste met Romaansche ‘substrata’, meest met welgestaafde Oudfransche woorden te doen heeft. Maar bovenal de vaststelling van beteekenissen der Mnl. woorden uit het gebruik, het zinsverband en de afleiding, met de logische ontwikkeling dier beteekenissen. Elke nieuwe bijdrage tot dien woordenschat, elk nieuw woord, elke nog onbekende beteekenis of schakeering, elk ouder citaat heette hij met blijdschap welkom. Werd een nieuw handschrift ontdekt, verscheen er een nieuwe uitgave, aanstonds werd het gelezen, op cijns gesteld, t.w. voor het Woordenboek geëxcerpeerd, en met vreugde aan de Koninklijke Akademie mededeeling gedaan van alweer ‘Nieuwe aanwinsten’ voor de kennis onzer Mnl. letteren. Hoeveel geschriften heeft hij niet op deze wijze besproken, hoeveel vraagstukken niet ontgonnen! Wie had zóóveel Middelnederlandsch gelezen, bestudeerd en geëxcerpeerd! Het zou gemakkelijker zijn te zeggen met welke geschriften hij zich weinig of niet heeft bezig gehouden, dan welke hij wèl gelezen en behandeld heeft.

Het is niet te loochenen dat Verdam de waarde dezer ‘aanwinsten’ niet in de laatste plaats afmat naar het aantal en den ouderdom hunner bijdragen tot den Middelnederlandschen ‘woordvoorraad’. In ‘t algemeen zijn zeer vele zijner opstellen wel niet alleen, maar toch vooral bijlagen of uitweidingen bij, of ook voorloopers van artikelen uit zijn Woordenboek, die niet genoeg plaats aanboden voor al hetgeen deze man uit den vollen rijkdom zijner kennis daarover had mede te deelen; het is steeds de lexicograaf, de ‘woordenaar’, die aan ‘t woord is of straks aan ‘t woord wil komen. Hier is Verdam in zijn volle kracht! Hoe ‘grasduint’ hij er in: de citaten heeft hij maar voor ‘t grijpen in de ‘kistjes’ zijner voorraadschuren, waar de vruchten van zooveel onverdroten leeslust en verzamelijver opgetast liggen; hij strooit ze mildelijk uit, ‘t komt hem op een paar meer of minder niet aan; hij slaat er u, als ‘t noodig is, mede om de ooren! Met een variant op de door Verwijs en Verdam meermalen op zich zelve toegepaste regels van Maerlant¹ over de vrouwen zou men van den laatste zeker kunnen zeggen: ‘Jacop, dit was oint dijn doen: Van w o o r d e n moeste dijn sermoen Of beghinnen, of enden’. En hieraan dient wel de opmerking toegevoegd, dat het naar veler wensch zeker te zelden werd tot een studie van ‘Wörter u n d S a c h e n’, tot een geschiedenis der woorden in verband met de geschiedenis der cultuur, tot een doordringen in de door de woorden uitgedrukte of aangeduide

1 Zie Levensbericht van Verwijs 21, Afscheidsgroet 8; de toepassing van Maerlant's woorden is bij beiden trouwens verschillend!

voorstellingen, denkbeelden en gevoelens, tot den eigenlijken geest der middeleeuwen.

Toch heeft hij zich ook met den inhoud, de stof en den geest der door hem uitgegeven of besproken literaire producten wel beziggehouden. Ook hier is, dunkt mij, gedurende den loop zijner ontwikkeling zekere wijziging (ook wel weifeling) in zijne waardeering te bespeuren. In den beginne, nog onder den indruk der Latijnsche en Grieksche classieken (en ook wellicht van Cobet's minachting der middeleeuwsche letterkunde) verbaast hij ons soms door een ietwat hooghartige uiting over de Middelnederlandsche 'rijmwerken'¹. Later, meer en meer verdiept en verzonken geraakt in diezelfde middeleeuwsche geschriften, is hij ze met een ander oog gaan beschouwen, heeft er andere eischen, in verband met zijn beperkt doel, aan gesteld; een afsnijdend-ironische uiting als van Fruin over de standaard-uitgave van Maerlant's Spieghel Historiae (door zijn vriend De Vries): 'het boek is even onsmakelijk als belangrijk'² zal in Verdam's oor later niet alleen onaangenaam, maar ook nauwelijks begrijpelijk geklonken hebben. Maar hoe het zij, hij heeft in meer dan één opstel, vooral van lateren tijd, getoond ook wel oog te hebben voor de literair-historische beteekenis of de aesthetische waarde van vele voortbrengselen onzer middeleeuwsche literatuur. Ook hierom behooren allicht stukken als die over Mnl. geestelijke poëzie, over Van den Levene ons Heren, over de Mnl. bewerkingen der stof van Schiller's Gang nach dem Eisenhammer tot zijn beste, meest doorwrochte opstellen. Vooral heeft hij later vele kostelijke gegevens verzameld en tot opstellen verwerkt op verschillende gebieden der volkskunde: belangrijke stukken over sporen van oud volksgeloof, middeleeuwsche straffen, bezweringsformulieren, uitdrukkingen als *sweren op sinen tant*, *Gode tam maken* enz.; ook de rectorale oratie en de Inleiding op den Spiegel der Sonden dienen hier vermeld.

In los verband hiermede mogen dan nog genoemd worden enkele bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche philologie: zijne levensberichten van De Vries en Verwijs, zijne Herinnering aan Hoffmann von Fallersleben, alsmede de kortere artikelen over Penon, Moltzer en Franck.

Maar dit alles blijft ten slotte toch maar bijwerk naast zijn Middelnederlandsch Woordenboek. Zijn Woordenboek! Het grootste deel zijns levens, 45 jaar lang, heeft de gedachte aan dat werk hem vergezeld, hem geheel vervuld; daaraan heeft hij steeds meer al zijn tijd, kracht, belangstelling en aandacht gewijd, al

1 Zie b.v. Troyen 31-2, Levensbericht van Verwijs 17, Theophilus 37.

2 Hand. Lett. 1876, 12.

zijn overigen arbeid ondergeschikt gemaakt. Wie zou hem van deze zelfbeperking een verwijt durven maken, wie is er hem niet dankbaar voor?¹ Wie zou zijne hulde weigeren aan de zeldzame, onverpoosde toewijding aller krachten van een geheel menschenleven, aan den stoeren, noesten arbeid van één man, die ons, Nederlanders van Noord en Zuid, een woordenboek onzer middeleeuwsche taal heeft geschonken zóó breed van opzet, zóó rijk in gegevens, zóó zorgvuldig van bewerking en zóó gul in mededeelingen, dat het onder de werken van gelijken aard vergeefs zijn evenknie zoekt. Het is een werk van nationale beteekenis, waarop de Nederlandsche philologie met rechtmatigen trots mag wijzen. In de welhaast negen deelen van zijn Woordenboek heeft Verdam de rijke schatten onzer middeleeuwsche taal, overzichtig geordend, als in een museum tentoongesteld. Niet alleen de beoefenaars der Nederlandsche taal- en letterkunde en de germanisten hier te lande en in den vreemde, maar ook allen die zich bezig houden met de middeleeuwsche geschiedenis van land en volk, staat en maatschappij, kerk en kunst in de Nederlanden heeft hij door zijn arbeid ten hoogste aan zich verplicht: voor tal van historici en archivarissen is zijn boek een onmisbaar hulpmiddel, een betrouwbare vraagbaak en veilige gids geworden. Binnen en buiten het gebied der Nederlandsche taal heeft dit Woordenboek zich, zonder eenigen ophef, alleen door zijne innerlijke waarde gaandeweg eene eereplaats verworven. En de waarde van dezen schat beseffen wij eerst ten volle, wanneer een of ander onderzoek ons noopt tot een gedurige vergelijking met hetgeen de Oudfransche, of ook de Middelhoogduitsche en Middelenegelsche philologie daartegenover heeft te stellen. Wat zijn de enkele of ettelijke citaten, min of meer stelselmatig - niet zoo heel veel beter misschien dan indertijd ten onzent Oudemans placht te doen - onder enkele rubrieken gebracht, zonder noemenswaarde poging tot hetzij historische of logische volgorde of groepeerings der beteekenissen, zonder 'hoofd', waarin over oorsprong en verwantschap, geschiedenis en aard van het woord het noodige gezegd en de literatuur er over vermeld wordt, in de 10 deelen van Godefroy's 'Dictionnaire de l'ancienne langue française', vergeleken met den rijkdom van methodisch gerangschikte, historisch-philologisch verwerkte en toegelichte gegevens, opgetast in de 9 schatkamers van Verdam's 'museum van taaloudheden'! Wat is het 'Lexique de l'ancien français', naar Godefroy bewerkt door Bonnard en Salmon, naast Verdam's Mnl. Handwoordenboek! Welk een hopelooze onvolledigheid: de gewone

1 Ik veroorloof mij in het volgende, met enkele wijzigingen, een en ander te herhalen van hetgeen ik vroeger geschreven heb in de (bereids gezette) circulaire voor de hulde bij de voltooiing van het Wdb. en in De nieuwe Taalgids XIV 12-3; zie ook Paul u. Braune's Beitr. XLII 552.

woorden en beteekenissen dikwijls in 't geheel niet te vinden of op onvolledige wijze gestaafd; wel, naar den ouden trant, het ongewone, bijzondere meer dan genoeg vertegenwoordigd. En voor het Mhd. of Meng. is het niet zoo heel veel beter gesteld. Zeker maakt de zooveel grootere rijkdom der Ofr., der Mhd. en der Meng. literatuur zelfs voor die groote landen en volken de onderneming veel zwaarder. Doch dit kan onze eerbiedige dankbaarheid niet verminderen jegens den man, die geheel alleen dit werk, een μ voor onze philologie, zo goed als volwrocht heeft.

Verdam's Woordenboek is onmisbaar voor alle mediaevisten, maar voor Nederlandsche philologen onwaardeerbaar: de vaste en breede grondslag voor alle onderzoekingen over Mnl. taal; schier geen dag gaat voorbij, dat wij er niet naar grijpen, en bijna altijd vinden wat wij zoeken.

En het geeft nog zooveel meer dan de titel belooft! Vooreerst de uitlegging en soms vertaling van tal van moeilijke, duistere plaatsen, dikwijls met het Fransch of Latijnsch origineel er bij. Ook een menigte, honderden, duizenden emendaties en conjecturen, terloops met een enkel woord medegedeeld, op bedorven lezingen; menig wangedrocht uit oudere uitgaven is als zoodanig, met een * aan 't voorhoofd, op de kaak gesteld! Dat er voor de Mnl. grammatica, met name de syntaxis, in vele artikelen een groot aantal bouwstenen opgestapeld en voor 't grijpen liggen, spreekt vanzelf. De niet zeldzame citaten uit de 16de eeuw, hoewel strikt genomen hier misplaatst, worden, vooral in die gedeelten, waar het Woordenboek der Nederlandsche Taal de 16de eeuw nog niet zoo stelselmatig binnen zijn gebied had getrokken, door den gebruiker dankbaar aanvaard. Ja ook voor de taal der 17de en latere eeuwen bevatten vele artikelen belangrijke gegevens; niet 't minst door het gebruik, in de latere deelen steeds meer gemaakt van de glossaria en vocabularia der 15de en 16de eeuw en de talrijke, vooral Zuidnederlandsche idiotica van onzen tijd. Maar ook buiten het eigenlijk gebied der taalkunde geeft het Woordenboek zoo vaak althans een voorloopig antwoord, met de citaten en met verwijzingen voor nadere inlichting, op tal van vragen aangaande het stoffelijk en geestelijk leven der middeleeuwen; hoe menigmaal grijp ik zelf of verwijs ik een ander, ten antwoord op eene vraag uit dat gebied, allereerst naar die algemeene schatkamer van middeleeuwsche wetenschap, het Middelnederlandsch Woordenboek, een vraagbaak, die zelden geheel in den steek laat!

Natuurlijk heeft ook Verdam's reuzenarbeid, als alle menschenwerk, zijne gebreken, ten deele onafscheidelijk van elk woordenboek, ten deele verklaarbaar uit des schrijvers aard en aanleg. Tot de eerstgenoemde behoort het verschil, zowel in den aard en omvang der bouwstoffen als in de bewerking, tusschen de vroegere en de latere deelen. Vooreerst stonden Verwijs en Verdam

aanvankelijk op het oude standpunt, dat een woordenboek voornamelijk een hulpmiddel is tot recht verstand van anders onverstaanbare werken en woorden, en namen zij dus alleen de in de latere taal onbekende woorden of beteekenissen op; eerst later heeft juist begrip der zelfstandige waarde van een historisch woordenboek hen het nut voor de geschiedenis der taal doen inzien van het staven en behandelen ook der gewone, thans eveneens bekende woorden en beteekenissen. Ten tweede wilden zij in den beginne zich in hoofdzaak bepalen tot de literatuur in engeren zin, en dus de rechtstermen enz. uit oorkonden, rekeningen enz., kortom de rechts- en kanselarijtaal, benevens de taal der overige wetenschappen, buitensluiten; ook hier heeft breeder inzicht hen later hunne taak leeren uitbreiden, ten bate van de cultuurhistorische waarde (en daardoor van een veel ruimer gebruik) van het boek zelf. Dientengevolge, en mede wegens de in vele opzichten gewijzigde bewerking der stof, was vooral het 1ste deel Verdam in latere jaren min of meer een doorn in 't vleesch, en hoopte hij, na voltooiing van het geheel en van het Supplement, dat 1ste deel met rijker materiaal en rijper inzicht te kunnen hermaken.

Waren de bouwstoffen voor het 1ste deel dikwijls nog al te schaarsch, in de laatste deelen daarentegen zou de gebruiker soms over een te grooten overvloed kunnen klagen, gereedelijk ettelijke citaten, die geen nieuws brengen, willen missen; ook al heeft de schrijver reeds vaak, om van den nu eenmaal opgetasten rijkdom toch niets geheel verloren te laten gaan, vele citaten, onuitgeschreven, alleen aan 't slot van het artikel vermeld, ten gebruike voor een eventueel onderzoek uit verschillende oogpunten.

Er zijn nog andere tekortkomingen, die bij eene vlijtige raadpleging niet verborgen blijven. Uit den vorm van het lemma en uit de daarnaast opgegeven bijvormen blijkt, vooral in de eerste deelen, enkele malen dat Verdam op 't stuk van de historische klank- en vormleer, de onderscheiding van spelling en klanken enz. aanvankelijk niet sterk was. De verdeeling en rangschikking der beteekenissen maken wel eens den indruk eener meer logisch onderscheidende dan historisch (en psychologisch) verklarende behandeling. Nader opzettelijk onderzoek zal zeker nog herhaaldelijk wijziging, verbetering brengen in de interpretatie van menige in het Woordenboek verklaarde plaats. Het gemis van deskundige voorlichting voor de terminologie van allerlei vakken - gelijk die b.v. voor de rechts- en de waterstaatkundige woorden, van den aanvang af of later, wèl gevraagd en verkregen is - wreekt zich niet zelden in onjuiste of onvolledige opvattingen en omschrijvingen van termen, b.v. uit de leer en den eeredienst der Kerk, uit de mystiek, uit de heraldiek enz., die dan ook soms aan deskundigen gelegenheid hebben gegeven tot critiek. In de rangschikking der citaten - welker acribie ook niet altijd boven allen twijfel verheven is - zou wel eens een

meer stelselmatige, vooral chronologische volgorde mogelijk en wenschelijk zijn. De citaten uit de 16de eeuw (soms uit meer 'Oostersche' dan 'Nederlandsche' geschriften), vooral de aanhaling van (soms meer Over- dan Nederlandsche) vocabularia en glossaria der 15de en 16de eeuw - wel eens de eenige gegevens voor een artikel in het Mnl. Wdb. - kan ondeskundigen verleiden tot verkeerde gevolgtrekkingen ten aanzien der taal van vroegere eeuwen en andere gewesten. In 't algemeen had er voor de chronologie en de geographie der woorden, zoo belangrijk voor de geschiedenis onzer taal, meer partij getrokken kunnen zijn van de hier verzamelde kostelijke gegevens; vooral de scheiding tusschen het Nederfrankische Zuidwesten (het eigenlijke zoogenaamde 'Middelnederlandsch') en het Sassisch-Friesche Noordoosten valt dikwijls in 't oog. En termen als 'Duitsche (of 'Duitsch gekleurde') woorden', 'Duitsche invloed' en 'Oost-middelnederlandsch' (waaronder niet alleen Limburgsch en Oost-brabantsch, maar ook de Nedersassische, eigenlijk veeleer 'Middelnederduitsch' te heeten taal der noordoostelijke gewesten verstaan wordt) maken wel den indruk, alsof ook Verdam, met een niet ongewone, doch onhistorische projectie van het hedendaagsche of althans jongere staatkundige begrip 'Nederland' in de middeleeuwen, heel of half bewust, 'h e t Middelnederlandsch' toch eigenlijk nog steeds beschouwde als de ééne algemeene schrijftaal, geldig in alle streken van het hedendaagsche Nederland en Vlaamsch-België, en scherp onderscheiden van de 'Duitsche', d.i. Hoogduitsche schrijftaal, geldig in het gebied van het tegenwoordige Duitse Rijk.

Deze eischen en bezwaren zijn wellicht niet ongegrond en zouden nog nader gestaafd kunnen worden. Doch zoodanige critiek - gesteld al dat zij hier niet misplaatst ware - zou, zóó breed uitgemeten, een gansch verkeerden indruk maken. Immers al deze aanmerkingen - ik haast mij het met den meesten nadruk te verklaren - betreffen ten slotte ondergeschikte punten en doen geen noemenswaarde afbreuk aan de bruikbaarheid, de deugdelijkheid, neen de voortreffelijkheid van het groote en grootsche werk. Zulk een critiek zou echter ook in hooge mate onbillijk en ondankbaar zijn. Immers zij zou vergeten dat, indien Verdam met het begin zóó lang gewacht had, indien hij bij den voortgang zóó angstvallig ware te werk gegaan, dat hij aan alle bovengenoemde eischen had kunnen voldoen, hij ons wellicht niet een derde had geschonken van hetgeen wij nu, dank zij zijner niet omziende voortvarendheid, bezitten. Dat is het afdoende antwoord op alle bedenkingen, op alle critiek. Dien voortvarenden spoed achtte hij een eersten eisch; hij had zich gespiegeld aan het voorbeeld van De Vries' Woordenboek der Nederlandsche taal, dat zijne meerdere volmaaktheid op vele der bovengenoemde punten moet bekoopen met aanmerkelijk trager voortgang. 'Le mieux est l'ennemi du bien' en 'bis dat qui cito dat': ziedaar

Verdam's leuzen. Maar die voortvarende spoed, in al zijn werk te bespeuren, strookte ook geheel met zijn eigen aard en aanleg. Hij heeft naast veel ander geluk ook het voorrecht gehad - en met zelfkennis beseft -, dat hij een levenstaak heeft gevonden, welker vervulling juist de hoedanigheden vereischte die bij hem aanwezig waren: vlugge, voortvarende afdoening eener ontzaglijke hoeveelheid détailwerk.

En wat van het Woordenboek geldt, geldt van al zijn werk. Ook op Verdam, als man van wetenschap, is zeker toepasselijk dat hij had 'les défauts de ses qualités'. Zijn moed is wel eens overmoed geworden en ook gebleken. Zijn voortvarendheid is soms in voorbarigheid overgegaan, zoodat hij onvoldoende voorbereid aan den arbeid getogen is. Zijn vlugheid is een enkele maal in vluchtigheid ontaard, waardoor hij aan anderer werk niet genoegzame aandacht, aan eigen arbeid niet genoegzame zorg besteed, ook een paar maal zich zelf herhaald heeft. Zijn zich bepalen tot één beperkt gebied, hoe noodig ook voor de vervulling zijner levenstaak, heeft eene onloochenbare, voor zijn werk niet zelden nadeelige eenzijdigheid veroorzaakt. Het zou niet zoo heel moeilijk zijn hier nog eenige eigenschappen te noemen die hij niet bezat, te zeggen wat hij niet was. Maar nogmaals, dit zou hoogst ondankbaar en onbillijk zijn. Ware hij anders geweest, dan zou hij misschien enkele geheel en al door- en volwrochte werken tot stand gebracht hebben. Maar wij hadden zéér veel gemist, bovenal zijn onschatbaar Woordenboek. Daarom zegenen wij zijn heerlijk optimisme, dat hem, evenals vroeger De Vries, den moed en de kracht geschonken heeft, zonder welke niets groots tot stand komt, den moed om te ondernemen en de kracht om tot den einde toe door te zetten. Maar wij zegenen ook die vlugge voortvarendheid, die hem den moed gaf om, snel beraden, een taak aan te vatten en af te werken, en daarbij ook soms te dwalen. Het is inderdaad te hopen dat de lexicographie, hoezeer in vele opzichten de roem en de kracht der Nederlandsche philologie, op den duur niet meer zoo eenzijdig en schier uitsluitend als tot dusverre vele harer beste - en schaarsche - krachten in beslag zal nemen: andere velden liggen reeds te lang braak en wachten op arbeiders. Maar altoos zullen deze laatsten, ook wanneer zij andere, nieuwe wegen inslaan, met den grootsten eerbied en den innigsten dank den man blijven gedenken, in wiens geschriften zij telkens en telkens weer tal van bouwstoffen voor hunne onderzoekingen vinden, waarzonder zij dikwijls buiten staat zouden zijn in veiligheid die nieuwe wegen te bewandelen.

Had Verdam zijn levenswerk geheel en al mogen voltooiën, hij had er het fiere woord van Horatius: 'Exegi monumentum, aere perennius ... Non omnis moriar' vóór kunnen en mogen plaatsen. Maar al had hij zelf denkelijk in deze woorden, vol zelfvoldoening en trots, van den heidenschen, antieken dichter

zijn gevoel niet uitgedrukt gevonden, al zou hij zelf wellicht, evenals vele middeleeuwsche 'scriveren', wier 'pennevruchten' hem de stof voor zijn arbeid geleverd hebben, aan 't slot van den langen, langen arbeid, niet als bloote formule, maar uit volle overtuiging, veeleer een vroom 'Deo gracias' gesproken hebben, w i j mogen en w i j willen betuigen, dat hij door zijn werk, bovenal door zijn Woordenboek, een onvergankelijke eereplaats in de geschiedenis der Nederlandsche philologie en den warmen dank van alwie de Nederlandsche taal beoefent heeft verworven.

Leiden, Juli 1920.

J.W. MULLER.

Lijst der geschriften van J. Verdam.¹

- 1871 Tekstkritiek [op Limborch]. TLB. II 14-20 (I. I 1336. - II. I 1408. - III. I 1815. - IV. V 78 en 132. - V. VII 1117).
Rose 3014. TLB. II 145-7.
Twee Middelnederlandsche Genitivi. TLB. II 148-52.
- 1872 Tekstcritiek van Middelnederlandsche schrijvers. Leiden 1872. *Dangier*. TLB. III 52-63.
- 1873 Middelnederlandsche Varia. TLB. IV 177-97. (I. *Ontfant*. - II. *In baren liggen*. - III. *Berijt*. - IV. *Pratse*. - V. *Costen*. - VI. *Gelesen*. - VII. *Onwandel*. - VIII. *Mael*. - IX. *Palestele*).
Episodes uit Maerlant's Historie van Troyen. Naar het te Wissen gevonden handschrift bewerkt en uitgegeven. Gron. 1873. (Bibl. v. Mnl. Letterk. 10-12).

Beoord.: P.J. Cosijn, in Ned. Spect. 1874, 89-91. - J.C. Matthes, in Weekbl. v.h. lager, middelb. en hooger Onderw. n°. 45; met een naschrift in n°. 50, naar aanleiding van een t.a.p. afgedrukten brief van V. aan M.
- 1874 Vrucht van dertig jaren. [Beoordeeling van] Woordenboek der Frequentatieven in het Nederlandsch door A. de Jager. Tijdsp. 1874, II 74-6.
Middelnederlandsche Varia. TLB. V 35-57, 217-28, 264-75. (X. *Witen*. - XI. *Ghetruc*. - XII. *Stiep*. - XIII. *Gherne*. - XIV. Brab. Y. 3,957. - XV. *Swelten*. - XVI. *Prijch*. - XVII. *Vrien*. - XVII[bis]. *Op hore*. - XVIII. *Willen*. - XIX. *Gheleet bringhen*)
Iets over Tekstcritiek. TLB. V 128-36.
Aankopen voor de bibliotheek der Maatschappij. Hand. Lett. 1873/4, 61-5.
- 1874 Verslag van den Secretaris [van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde over het afgelopen genootschapsjaar]. Hand. Lett. 1874, 17-24; 1875, 17-22; 1876, 23-9; 1877, 22-7; 1878, 21-6.
- 1875 Middelnederlandsche Varia. TLB. VI 7-18, 292-308. (XX. *Clevvast*. -

1 Deze lijst is, naar mijne aanwijzingen, samengesteld door den heer J. Kikkert, assistent der Redactie van het Woordenboek der Nederlandsche Taal alhier, wien ik daarvoor nogmaals mijnen dank betuig. Sommige tijdschriftartikelen zijn even vroeger verschenen dan hier is opgegeven; zij zijn gesteld op het jaar, waarin het loopende deel van het tijdschrift voltooid is. - Enkele afkortingen vereischen wellicht verduidelijking.
TLB. = De Taal- en Letterbode. - Tschr. = Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde. - Hand. (Meded., Levensber.) Lett. = Handelingen (Mededeelingen, Levensberichten) van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. - Akad. = Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeeling Letterkunde.

- XXI. *Scorten.* - XXII. *Stide, verstiden.* - XXIII. *Staken.* - XXIV. *Ghebruden.* - XXV. *Scach.* - XXVI. *Spaersen.* - XXVII. *Afsceden.* - XXVIII. *Martelie.* - XXIX. *Male.* - XXX. *Gheëmant.* - XXXI. *Bekarinen.* - XXXII. *Presenteren.* - XXXIII. *Becochten.* - XXXIV. *Begaden).*
Swellen. TLB. VI 91-4.
 Malegijs-fragmenten. TLB. VI 113-47.
- 1877 Dietsche Verscheidenheden: Taalk. Bijdr. I 54-83. (I. *Een.* - II. *Si voor is.* - III. *Belenden.* - IV. *Hem becumen.* - V. *Betalen.* - VI. *Met.* - VII. *Franc.* 2280. - VIII. *Begien.* - IX. *Prothusteron* (of *Proteron husteron*). - X. *Ende.* - XI. *Vermomboren.* - XII. *Berieu.* - XIII. *Beroghise.* - XIV. *Grein.* - XV. *Ghetaken.* - XVI. *Hu.* - XVII. *Vlaen*).
- Het Volksboek van Hüge van Bordeaux. Taalk. Bijdr. I 113-5.
 Pyramus en Thisbe. Taalk. Bijdr. I 244-54.
 Rinclus. Taalk. Bijdr. I 254-61.
- 1878 Seghelijn van Jherusalem. Naar het Berlijnsche handschrift en den ouden druk van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde uitgegeven. Leiden 1878.
- Beoord.: J.F.J. Heremans, in *Nederl. Museum* 1878, I 379-84. - J. Franck, in *Anz. f. deutsches Alterth.* V 70-84.
- De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat. Toespraak, gehouden bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Amsterdamsche Universiteit, op den 13^{den} April 1878. Leiden 1878.
- 1879 Dietsche Verscheidenheden. Taalk. Bijdr. II 213-39. (XVIII. *Esopet XLIV*, vs. 15 vlgg. - XIX. *Vergecht.* - XX. *Splitten.* - XXI. *Over lijk en like* in Mnl. voornaamwoorden. - XXII. *Kerel.* - XXIII. *Gheboren.* - XXIV. Rinclus, vs. 915-926. - XXV. Een paar bedorven plaatsjes uit den *Alexander.* - XXVI. *Partonop.* 315).
- 1880 Eelco Verwijs. *Ned. Spect.* 1880, 134-6.
 [Voorbericht vóór en Aanteekeningen achter] *Bloemlezing uit Middelnederlandsche Dichters*, bijeenverz. door E. Verwijs. 2de uitg. II.
 [Voorbericht voor] *Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten*, uitgeg. d.E. Verwijs.
Internationaal Nederlandsch. *Ned. Spect.* 1880, 238-9.
Mots d'origine germanique repris dans la langue hollandaise sous vêtement français. *Taalstudie* II 1-15.
 Levensbericht van Eelco Verwijs. *Levensber. Lett.* 1879/80, 75-116.
- 1881 *Reinaerdiana.* *Tschr.* I 1-29.
 Een oude kennis uit het Gotisch teruggevonden. *Tschr.* I 30-2.
 Dietsche Verscheidenheden. *Tschr.* I 124-43, 297-303. (XXVII. *Mellijc.* - XXVIII. *Besletten.* - XXIX. *Voeren.* - XXX. *Stoken.* - XXXI. *Ter neder.* - XXXII. *Met goede.* - XXXIII. *Belg. Mus.* X, 55, 131. - XXXIV. *Nemen op.* - XXXV. *Binalecs.* - XXXVI. *Amete*).
- De Dietsce Lucidarius.* *Tschr.* I 232-57.
Velthem's Episoden uit Hildegardis. *Tschr.* I 281-97.

Die Fragmente des mittelniederländischen Aiol, herausgeg. v.J. Verdam.
Sonderabdr. aus dem Anhang [522-42] von: Aiol et Mirabel und Elie de Saint
Gille, herausgeg. v.W. Förster. Altenburg 1881. (Later, zonder de inleiding,
doch met breedere Nederlandsche aantekeningen, herdrukt in Tschr. II
255-87: zie beneden).

1882 Theophilus, Middelnederlandsch gedicht der XIV^{de} eeuw, op nieuw uitgegeven. Amst. 1882.

Beoord.: E. Kölbing, in Liter. Centralbl. 1882, 512-4. - G. Penon, in Ned. Spect. 1882, 416. - J. te Winkel, in Literaturbl. f. germ. und rom. Philol. 1883, 92-4. - J. Franck, in Anz. f. deutsches Alterth. IX 38-42.

Glossarium bij: Ferguut. Nieuwe uitgave van Eelco Verwijs. Uit zijne nalatenschap uitgegeven. (Bibl. v. Mnl. Letterk., afl. 30 en 33).

Sprokkelingen uit de nalatenschap van E. Verwijs. Tschr. II 177-88.

Absolute naamvallen in 't Mnl. en Ndl. Tschr. II 188-98.

Dietsche Verscheidenheden. Tschr. II 199-206. (XXXVII. *Lieke, laeke.* - XXXVIII. *Durken, durkelen.* - XXXIX. *Sleec, sleic.* - XL. *Set.* - XLI. *Tort.* - XLII. *Ondern*).

Nieuwe Aiol-fragmenten. Tschr. II 209-87. (Fragment I. - Fragment II. - Reeds bekende Aiol-fragmenten (= het bovenstaande)). (Afzonderlijk verschenen als: Oude en Nieuwe Fragmenten van den Middelnederlandschen Aiol. Leiden 1883).

Zie hierover J.H. Kern, in Tschr. XI 213-24.

1882-1919 Middelnederlandsch Woordenboek. I-IX. *A-Weigerlike.* 's-Gravenh. 1885-1919. (De eerste aflevering is verschenen in Mei 1882, deel I (A-C) in 1885, II (D-G) in 1889, III (H-K) in 1894, IV (L-N) in 1899, V (O) in 1903, VI (P-R) in 1907, VII (S) in 1912, VIII (T-Verst) in 1916, IX (Verst-Weigerlike) in 1920).

Beoord.: ? in Deutsche Litteraturzeit, 1882, 1532. - P.J. Cosijn, in Ned. Spect. 1882, 416-7. - J.W. Brouwers, in De Wetensch. Nederlander II (1882) 130-132. - J. Franck, in Anz. f. deutsches Alterth. X 300. - J.H. Gallée, in De Gids 1885, III 243-72.

1883 Volksetymologie. Volksalm. Nut 1833, 16-30.

Een aanwinst voor de Middelnederlandsche lexicographie. Ned. Spect. 1883, 124-5.

Over twee Spreukenverzamelingen uit het Hulthemsche Handschrift. Tschr. III 177-88.

Dietsche Verscheidenheden. Tschr. III 189-220. (XLIII. *Floris*, vs. 2167. - XLIV. *Floris*, vs. 893. - XLV. *Vouden.* - XLVI. Nieuwe woorden uit het Hs. van Jan Yperman. - XLVII. *Vicken, bevicken.* - XLVIII. *Glooi*).

[Afschrift van een gedeelte van] Lodewijk van Velthem, Spiegel historiael. IVe boek. Ann. de la Soc. d'émul. pour l'étude de l'hist. et des antiq. de la Flandre XXXII 265-70.

[Beoordeeling van] Alexanders geesten, van Jacob van Maerlant, op nieuw uitgeg. d.J. Franck. Anz. für deutsches Alterth. IX 385-90.

1884 Nog eens Volapük. Ned. Spect. 1884, 384-5.
Dietsche Verscheidenheden. Tsch. IV 201-44. (XLIX. *Cypau*. - L. *Dormenen*. - LI. *Druugh* (*druigh*). - LII. *Dusk* (*dusken, dusschen*). - LIII. *Jouw*. - LIV. *Drecht*. - LV. *Dwars, dwers*. - LVI. *Halverwegen*. - LVII. *Fnuiken*. - LVIII. *Een*, als bijwoord. - LIX. *Wan, waen, wane*. - LX. *Velth*. IV, 48, 31. - LXI. *Fraai*. - LXII. *Fiolen laten zorgen*. - LXIII. *Hovet*, in het mv. - LXIV. *Vermeennesse*. - LXV. *Gebben*. - LXVI. *Hem sceppen*. - LXV [bis] *Flerecijn, fledercijn*).
Constantyn Huygens' Costelick Mal en Voorhout, met eene inl. en aant. d.E. Verwijs. Tweede, met het Cluys-werck vermeerderde, druk. Leeuw. 1884. (Nederl. Klassieken III).

Nalezing op deze uitg. door H.J. Eymael, in Noord en Zuid VIII 65-80, 129-43; door J. Prinsen, in a.w. XXIII 614-6.

- Bloemlezing uit Middelnederlandsche dichters, bijeenverz. d.E. Verwijs. 2de uitgave. III. Zutphen 1884.
[Brief aan het Bestuur van de Letterk. Afdeling van de Kon. Akademie van Wetenschappen, houdende een voorstel tot uitgave van de Nederduitsche of alle niet-Latijnsche gedichten van Huygens.] Akad. 3de R. I 244-5 (zie het advies van het Bestuur hierover, 246-8).
De Woordenschat onzer taal. Volksalm. Nut 1884, 61-74. (Met enkele wijzigingen overgedrukt in Noord en Zuid VIII 309-17).
- 1885 Taalgevoel. Volksalm. Nut 1885, 83-97. (Met enkele wijzigingen en uitbreidingen overgedrukt in Noord en Zuid VIII 211-22).
Eenige bedorven plaatsen in Middelnederlandsche teksten. Akad. 3de R. II 283-308.
Dietsche Verscheidenheden. Tschr. V 93-108. (LXVI[bis]. *Want*, als bijwoord. - LXVII. *Hoe*. - LXVIII. *Den Haag*. - LXIX. *Hem verdwingen*. - LXX. *Knielsvat*).
P.C. Hooft's Ware-nar, dat is Aulularia van Plautus, naa's Landts gelegenheid verduitscht. Met eene inl. en aant. Leeuw. 1885. (Nederl. Klassieken. VIII).
Vondel's Leeuwendalers, lantspel, met eene inl. en aant. door E. Verwijs. 3de herz. uitg. Leeuw. 1885. (Nederl. Klassieken. I).
- 1886 Werkeloos-werkloos. Ned. Spect. 1886, 119.
Over de bnw. *gematigd*, *gemoedigd*, *gemachtigd*, *gerechtigd*, *gezaligd* en *geheiligd*. Tschr. VI 39-47.
Dietsche Verscheidenheden. Tschr. VI 47-69, 280-304. (LXXI. *Gemac* (bnw. en znw.). - LXXII. *Gemanc* (bnw., znw., bijw. en voorz.). - LXXIII. *Gehaefdich*. - LXXIV. *Gelesen*. - LXXV. *Gelovich*. - LXXVI. *Gellecone*. - LXXVII. *Geclach*. - LXXVIII. *Scellen*. - LXXIX. *Gemieden*. - LXXX. *Gemeken*. - LXXXI. Velth. I, 24, 14. - LXXXII. Bouc van Seden 836. - LXXXIII. *Gespar*. - LXXXIV. *Gevaarte*. - LXXXV. *Geeuwhonger*. - LXXXVI. *Troonen*. - LXXXVII. *Getes*).
- 1887 Bedorven plaatsen en weinig bekende woorden uit den Middelnederlandschen Limborch. Akad. 3de R. III 330-59.
Custinge. Tschr. VII 302-19.
- 1888 Schrijftaal en spreektaal. Volksalm. Nut 1888, 3-17.
Dietsche Verscheidenheden. Tschr. VIII. 7-36. (LXXXVIII. *Lieftallig*. - LXXXIX. *Rechtenesse*. - XC. *Gevoech*. - XCI. *Gewillich*. - XCII. *Goort*. - XCIII. *Wijd en zijd*. - XCIV. *Pluimstrijken*. - XCV. *Schrander*. - XCVI. *Mender*).
Het Brusselsche Handschrift van Hein van Aken's Limborch (I-XII Boek). Tschr. VIII 161-210.
Het Brusselsche Handschrift van den Limborch, en zijn belang voor den door Van den Bergh uitgegeven tekst. Akad. 3de R. V 125-53.
- 1889 Nieuwe Aanwinsten voor de kennis van onze Middelnederlandsche taal en in het bijzonder voor de critiek van Maerlant. Akad. 3de R. VI 88-101.
Spreekwoorden en spreekwijzen. Feestbundel. Matthias de Vries 137-45.

1890 Schrijf toch niet 's Hage! Iets over dat misbruik en over de vermoedelijke afleiding van den plaatsnaam Scheveningen. Haagsch Jaarb. 1890, 45-6.
Georg Penon († 1 Mei 1890). Ned. Spect. 1890, 168-9.

De Geschiedenis der Nederlandsche Taal, in hoofdtrekken geschetst. Leeuw. 1890.

Beoord.: (F.A.) S(toett), in De Amsterdammer 2 Nov. 1890 (n°. 697)
- Schwarz, in Anz. f. deutsches Alterth. XVII 257-8. - A. Kluyver,
in Ned. Spect. 1890, 229-30. - T.H. de Beer, in Noord en Zuid XIII
(1890) 544-50. - G. Kallf, in De Gids 1890, IV 466-516. - Th. Nolen,
in Tijdspiegel 1891, I 352-61. - J. Vercoullie, in Taal en Lett. I
(1891), 63-9, 233-7.

Nieuwe Lezingen in Maerlant's Spiegel Historiae, Eerste Partie. Akad. 3de R. VII 5-32.

Verklaring van Nederlandsche woorden. Tschr. IX 153-60. (I. *Aaien*. - II. *Kokkerd*. - III. *Houtvester*. - IV. *Vriendhoudend*).

Dietsche Verscheidenheden. Tschr. IX 232-43. (XCVII. *Kol, tooverkol, kolrijden*. - XCVIII. *Uwerhaen*).

Over de Oudvlaemsche Liederen en andere Gedichten der 14de en 15de eeuw. Tschr. IX 273-301.

1891 Germanismen. Volksalm. Nut 1891, 66-79.

Nieuwe Aanwinsten voor de kennis van het Middelnederlandsch. Akad. 3de R. VIII 14-46. - Bijl. I. Collatie fragment Walewein. - Bijl. II. Fragment eener tweede bewerking van Die Borchgravinne van Vergi.

Een nieuw Zuidnederlandsch Dialectwoordenboek. Ned. Spect. 1891, 52-3.
Dietsche Verscheidenheden. Tschr. X 1-13. (XCIX. *Rein*. II, 5133 vlg. e.e. - C. *Scootlaken*. - CI. *Capitulaer*. - CII. *Smaken*. - CIII. **Opdecken*).

Nieuwe Lezingen in Velthem's Spiegel Historiae. I-IV Boek. Tschr. X 262-82.

Over Wetenschap en wetenschappelijke methode. Rede, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Leiden, op den 21sten October 1891, uitgesproken. Haarlem 1891.

1892 Verklaring van Nederlandsche woorden. Tschr. XI 47-62. (V. *Kling*. - VI. *Kinnetje*. - VII. *Klakkeloos*).

Lijfcoop. Tschr. XI 237-43.

Kleine Middelnederlandsche Overblijfselen. Tschr. XI 285-305. (1. Eene onbekende monorime. - 2. Niemen en mach tween heeren dienen. - 3. Swighen brinct vele rusten in. - 4. Van twaelf poenten van eren. - 5. Van dingen, die selden gediën. - 6. Een onbekend gedicht over de hemelteekenen).

Matthias de Vries (9 Nov. 1820-9 Aug. 1892). Ned. Spect. 1892, 272-4.

De Vries op zijne studeerkamer. Elsevier's Maandschr. IV 526-35.

1893 Levensbericht van Matthias de Vries. Jaarb. Kon. Akad. 1892, 79-126.
Toespraak van den Voorzitter ter opening van de Jaarl. Vergadering op 15 Juni
1893. Hand. Lett. 1892/93, 19-45.
Eene onuitgegeven Spreukenverzameling. Tschr. XII 97-111.
Verklaring van Nederlandsche woorden. Tschr. XII 112-30. (VIII. *Karwei.* -
IX. *Krot.* - X. *Krooi.* - XI. *Wouteren.*)
Dietsche Verscheidenheden. Tschr. XII 131-40. (CIV. *Non fortse, non forche.*
- CV. Een tot heden onbekend ww. *cuwen.* - CVI. *Baeshudich.*)
Het haar van den hond. Tschr. XII 140-9.
Van dingen, die selden gescien. Tschr. XII 175.

- 1894 *Laten* als hulpwerkwoord van wijze in het Nederlandsch en Middelnederlandsch. Akad. 3de R. X 197-228.
Dietsche Verscheidenheden. Tschr. XIII 161-78, 318-20. (CVII. *Solen.* - CVIII. *Iveren.* - CIX. *Licken, ongelikt.* - CX. *Evenen.* - CXI. *Speven.*)
- 1895 Nieuwe Aanwinsten voor de kennis onzer middeleeuwsche taal. Akad. 3de R. XII 133-58. Met eene Bijlage: Een Mnl. gedicht uit een Haagsch handschrift [AA 65: Een argument tusschen Ootmoedicheit ende die Ere vander werlt enz.] 159-84.
Dietsche Verscheidenheden. Tschr. XIV 8-16. (CXII. Een paar plaatsen uit de Couchy-fragmenten. - CXIII. *Smachten.* - CXIV. *Achterstouwen.*)
Een vierde tekst van Ons Heren Wonden. Tschr. XIV 94-110.
Non fortse. Tschr. XIV 180-1.
H.E. Moltzer (20 Mei 1836-25 October 1895). Ned. Spect. 1895, 354-5.
- 1896 G. van der Schueren's Teuthonista of Duytschlender. In eene nieuwe bewerking vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde uitgegeven. Leiden 1896.
Beoord.: A. Kluyver, in Museum IV 155-7. - G., in Ned. Spect. 1896, 221. - J. Franck, in Anz. f. deutsches Alterth. XXIV 145-55 (en XXXI 122-3). - W.L. de Vreese, in Het Belfort XI 395-402.
- Een wedergevonden fragment van de tweede bewerking der Rose. Hand. Lett. 1895/96, 192-228. (Afzonderlijk verschenen: Die Rose. Een wedergevonden fragment der tweede bewerking, vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden uitgegeven. Leiden 1896).
De nieuwe bewerking van Van Dale's woordenboek. Ned. Spect. 1896, 129-30.
Dietsche Verscheidenheden. Tschr. XV 129-36. (CXV. *Bedlegerig.* - CXVI. *Eenkennig.*)
- 1897 Dietsche Verscheidenheden. Tschr. XVI 1-20, 163-75. (CXVII. Nieuwe of minder bekende woorden uit een Haagschen bijbel van 1360. - CXVIII. *Bordelen.* - CXIX. *Nijdnagel.* - CXX. *Walm.* - CXXI. *Doem.*)
Over Werkwoorden op *-ken* en *-iken* (*-eken*). Tschr. XVI 175-211. (I. Werkwoorden op *-ken.* - II. Werkwoorden op *-iken* (*-eken*)).
Fragment van een onbekenden ridderroman. Tschr. XVI 294-305.
Onbekende Rijmspreuken. Tschr. XVI 306-9.
Ene bevelinge. Tschr. XVI 309-14.
Constantijn Huggens. Toespraak bij de onthulling van Huygens' borstbeeld op 4 September 1897. Ned. Spect. 1897, 285-7.
- 1898 Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten. Nieuwe uitgave, bewerkt door Joh. Franck en J. Verdam. Gron. 1898. (Bibl. v. Mnl. Letterk. afl. 56, 57, 59, 60).
Beoord.: J.W. Muller, in Taal en Lett. X 481-506, 525-46. - P. Leendertz Jr., in Museum VI 256-9.

De Werking der bijgedachte in de taal. Noord en Zuid XXI 417-48. [Lezing, gehouden in Teyler's Genootschap en in eene vergadering van den Bond v. Nederl. Onderwijzers te Leiden].

De Griseldis-novelle in het Nederlandsch. Tschr. XVII 1-18.

Een nieuwe Griseldis-tekst. Tschr. XVII 18-30.

- Een nieuw fragment van den Hüge van Bordeeus. Tschr. XVII 89-104.
Van noode hebben; van doen hebben. Tschr. XVII 164-8.
- Een onbekend afschrift van het Atrechtsche Couchy-fragment. Tschr. XVII 304-9.
- Dietsche Verscheidenheden. Tschr. XVII 310-9. (CXXII. *Baeshudich* [herhaling van CVI, zie boven, blz. 123]. - CXXIII. *Oorspronc.* - CXXIV. *Onder-ende*).
- Middelnerlandsche geestelijke Poëzie (naar aanleiding van twee handschriften in de boekerij der Akademie). Akad. 4de R. II 145-74.
- Sporen van Volksgeloof in onze taal en letterkunde. Hand. Lett. 1897/8, 35-86.
- Herinnering aan Heinrich Hoffmann von Fallersleben (2 April 1798-19 Januari 1874). Meded. Lett. 1897/8, 80-103.
 [Beoordeeling van] G.J. Boekenoogen, De Zaanlandsche Volkstaal. Museum VI 9-12.
- 1899 Dietsche Verscheidenheden. Tschr. XVIII 49-63. (CXXV. *Swaer.* - CXXVI. *Vrevel.* - CXXVII. *Vervleten.* - CXXVIII. *Worme.* - CXXIX. *Onstuimig.* - CXXX. *Muulstoter*).
- Van negen poenten van goeder oefeningen. Tschr. XVIII 64.
Lood om oud ijzer. Tschr. XVIII 82-6.
- Nieuwe Aanwinsten voor onze kennis der middeleeuwsche taal en letterkunde. Akad. 4de R. III 288-315.
- Verslag aan de Letterkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen over eene verhandeling van den heer Salverda de Grave, getiteld: *Essai sur quelques groupes de mots néerlandais empruntés au latin écrit.* Akad. 4de R. III 356-60 [met A. Kluyver].
- Een nieuwe uitgave van Hooft's Gedichten. Ned. Spect. 1899, 250-2.
- Middelnerlandsche Bewerkingen der stof van Schiller's 'Gang nach dem Eisenhammer'. Meded. Lett. 1898/9, 3-25.
- 1900 Toespraak van den Voorzitter ter opening van de Jaarl. Vargadering op 13 Juni 1900. Hand. Lett. 1899/1900, 19-39.
- 1900-1 Die Spiegel der Sonden. Vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde uitgegeven. Leiden 1900-1. (I. De berijmde tekst naar het Munstersche handschrift. - II. Inleiding. De prozatekst naar het Oudenaardsche handschrift. Woordenlijst).
- Beoord.: L. Scharpé, in Leuv. Bijdr. IV 196, V 351-9. - L. Scharpé, in Dietsche War. en Belfort 1901, I 205-7. - J. Franck, in Anz. f. deutsches Alterth. XXIX 70-96. - A. van Berkum, in Museum IX 39-42. - G.H. van Borssum Waalkes, in Geloof en Vrijheid XXXVI (1902) 281-9.

- 1901 Nieuwe Merlijn-fragmenten. Tschr. XIX 65-84, 131.
Naar aanleiding van Rose 8832. Tschr. XIX 132-3.
Mi liever. Tschr. XIX 134-7.
Een paar plaatsen uit den Reinaert. Tschr. XIX 137-49. (I. *Past* (Rein. I, 2680).
- II. *Scoien* (Rein. I, 2867). - III. Reinaert I, 2804).
Int noort (noorden) staan. Tschr. XIX 150-3.
De versterkende beteekenis van *on*. Tschr. XIX 235-43.
Over het voorvoegsel *ont*. Tschr. XIX 245-60.
Een tot heden onbekend woord voor *leem* (nl. *don*). Tschr. XIX 260-8.
Een weinig bekend Malegijs-fragment. Tschr. XX 1-19.
't Alleluia is geleid. Tschr. XX 22-5.
Over Bezweringsformulieren. Meded. Lett. 1900/1, 3-62.

- Het Middelnederlandsche dichtwerk Van den Levene ons Heren. Akad. 4de R. IV 358-85.
- 1902 Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal. Tweede, geheel omgewerkte uitgave van 'De Geschiedenis der Nederlandsche Taal'. Dordr. 1902.
- Beoord.: J. Koopmans, in Taal en Lett. XII 376-84. - A. Kluyver, in Onze Eeuw 1902, IV 610-1. - M., in Ned. Spect. 1902, 316-8. - C. Lecoutere, in Bull. du Musée Belge VII 5.
- Over eene middeleeuwsche Straf. Meded. Lett. 1901/2, 27-42.
- Nieuwe Middelnederlandsche fragmenten. Tschr. XXI 1-34.
- Een nieuw fragment van Van den Levene ons Heren. Tschr. XXI 205-26.
- Een Nederlandsche aflatbrief uit de 14de eeuw. Ned. Arch. v. Kerkgesch. I 117-22.
- 1903 Eene plaats uit den Reinnert. Album-Kern 189-92.
- Sweren op sinen tant*. Tschr. XXII 157-9.
- Eene verbetering in den tekst van Huygens (Hofwijck, vs. 2261). Tschr. XXII 296-303.
- 1904 Over Maerlant's Historie van Troyen. Akad. 4de R. VI 344-79.
- De rijmen in Maerlant's Historie van Troyen. Tschr. XXIII 156-89, 257-98; XXIV 172-96.
- Quadie, quadiën*. Tschr. XXIII 319-20.
- 1905 [Beoordeeling van] Van den Vos Reinaerde. Opnieuw uitgegeven door F. Buitenrust Hettema en J.W. Muller. I. Tekst. Museum XII 133-4.
- 1906 Een nieuw fragment van Die Rose. Tschr. XXV 140-5.
- Stellen*. Tschr. XXV 151-2.
- Nieuwe Doctrinale, vs. 2485 en 2584. Tschr. XXV 152-4.
- Het Tübingsche handschrift van Ons Heren Passie. Tschr. XXV 190-242. (Tekst. - Aantt.).
- [Beoordeeling van] J. te Winkel, Inleiding tot de Geschiedenis der Nederlandsche Taal. Onze Eeuw 1906, I 335-6.
- 1907 Over de woorden *schaats* en *zerk*. Akad. 4de R. VIII 366-94.
- Toespraak van den Voorzitter ter opening van de Jaarl. Vergadering op 12 Juni 1907. Hand. Lett. 1906/7, 14-35.
- Eene beteekenis van mnl. *dac*. Tschr. XXVI 76-8.
- Op *zijn* Fransch. Tschr. XXVI 97-101. - *Behept*. Tschr. XXVI 101-3. - *Gewricht*. Tschr. XXVI 103-4. - *Buken* (*buycken*). Tschr. XXVI 105.-
- Haren*. Tschr. XXVI 105-7.- *Beitel* (*wig*). Tschr. XXVI 107-9. - *Boten* (*booten*). Tschr. XXVI 109. - Eene vervorming van *drochtijn*. Tschr. XXVI 110. - *Ontpluken*. Tschr. XXVI 110-1. - *Saken*. Tschr. XXVI 111-2. - *Zakken*. Tschr. XXVI 112-5.
- Een fragment eener Hooglied-paraphrase. Tschr. XXVI 115-27.
- [Beoordeeling van] Lodewijc van Velthem's voortzetting van den Spiegel Historiael, opnieuw uitgegeven door H. van der Linden en W. de Vreese. Museum XIV 207-10.

1908 Ferguut van Dr. Eelco Verwijs, opnieuw bewerkt en uitgegeven. Leiden 1908. (Bibl. v. Mnl. Letterk.)

Beoord.: J.W. Muller, in Museum XVI 211-6.

1908-11 Middelnederlandsch Handwoordenboek. 's-Gravenh. [1908-11].

Beoord.: F.A. Stoett, in Museum XV 414-7. - C.G.N. de Vooy, in De nieuwe Taalgids V 269. - J. Mansion, in Rev. de l'instruct. publ. en Belg. LV 1.

- 1909 Een Museum van Taaloudheden. Rede, uitgesproken op den 334sten verjaardag der Universiteit te Leiden, 8 Februari 1909. Leiden 1909. (Ook opgenomen in Jaarboek der Rijks-Universiteit te Leiden 1908/9. Bijl. 3-42). Verslag van de lotgevallen der Universiteit in het afgelopen jaar, uitgebracht den 20sten September 1909. Leiden 1909. (Ook opgenomen in Jaarboek der Rijks-Universiteit te Leiden 1908/9, 39-71).
- 1910 Wapene Martijn I, 947 (*Gode tam maken*). Tschr. XXIX 95-101. Aanteekeningen bij 'Een lettervers of glossenlied op het Salve Regina'. Ned. Arch. v. Kerkgesch. VII 227-8.
- 1911 [Beoordeeling van] Van den Vos Reinaerde. II. Inleiding, aantekeningen, glossarium door F. Buitenrust Hettema. Museum XVIII 219-21. Nog eens de Eenhoorn (Tschr. 29,95 vlgg.) Tschr. XXX 293-4. - *Blinnen (Belinnen)*. Tschr. XXX 294-5. - *Wempelwite*. Tschr. XXX 295-8. - *Ogenschalker*. Tschr. XXX 298-303. - *Clerc (scriver) van den bloede*. Tschr. XXX 304-7.
- 1912 Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal. Derde druk. Dordr. 1912. Middelnederlandsche Varia. Tschr. XXXI 277-90. (I. *Braeuwen*. - II. *Inbornstich, inbruystich*. - III. *Swellen*. - IV. Misvattingen veroorzaakt door de schrijfwijze *su* voor *sw*. - V. *Doctrine, Drochtijn*).
- 1913 Een en ander over en uit het Middelnederlandsch Woordenboek. Versl. Kon. VI. Acad. 1913, 365-85. Kleine Mededeelingen. Tschr. XXXII 71-3. (1. *Hem vergeten*. - 2. *Minen*. - 3. Infinitief in plaats van participium. - 4. Verschillende wijzen in twee parallelle zinnen). [In memoriam] Prof. Dr. J.S. Speyer. (20 December 1849-1 November 1913). Almanak van het Leidsch Studentencorps voor 1914, 265-7.
- 1914 Het Nederlandsch Woordenboek. 1864 - 18 Januari - 1914. Panorama v. 28 Jan. 1914.
- 1915 Constantijn Huygens. Die Haghe 1914/5, 118-36. Afscheidsgroet aan zijne leerlingen, den 17^{den} Juni 1915 uitgesproken. 's-Gravenh. 1915.
- 1916 Toespraak van den Voorzitter ter opening van de Jaarl. Vergadering op 14 Juni 1916. Hand. Lett. 1915/6, 9-36. - Toevoegsels. I. Lijst van werken door de Maatschappij uitgegeven (1866-1916) 37-40. - II. Mededeelingen en voordrachten in de Handelingen gedrukt (1866-1916) 41-46. - III. Levensberichten (1866-1916) 47-60. Levensbericht van Johannes Franck. Levensber. Lett. 1915/6, 134-44.
- 1918 Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten. Nieuwe bewerking der uitgave van Franck en Verdam door J. Verdam en P. Leendertz jr. Leiden 1918. (Bibl. v. Mnl. Letterk.) *Verschiet*. Tschr. XXXVII 43-6. - *Zondvloed*. Tschr. XXXVII 46-7. - *Gletemen*. Tschr. XXXVII 47-8. - Uit Bergen-op-Zoomsche Rechtsbronnen. Tschr. XXXVII 48-59.
- 1919 Uit Goudsche rechtsbronnen. Tschr. XXXVIII 239-55.

Lijst der geschriften over J. VERDAM.

- P. Leendertz, in *Eigen Haard* 23 Jan. 1915, 61-3 (met portret).
N.B. Tenhaeff, in *Het Vaderland* 25 Juli 1919, Avondblad.

(D.C.) T(inbergen), in *Het Vaderland* 26 Juli 1919, Avondblad.

(C. van Son), in *Morks' Magazijn* 1919, 127-8.

(Taalcommissie v.h. Alg. Ned. Verb.), in *Neerlandia*. Sept. 1919, 122 met portret).

M. van Huffel, in *Minerva*, Alg. Ned. Studenten-Weekblad XLV 18 (2 Oct. 1919).

A. Goslinga, in *Stemmen des Tijds* IX 27-38 (Nov. 1919).

C.C. Uhlenbeck, in *Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* 1919, 43-58.

J.W. Muller, in *Almanak van het Leidsch Studentencorps voor 1920* (106de jaarg.) 284-6 (met portret).

L. Knappert, in *Leidsch Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland*. 1920 (Zeventiende Jaargang), LXXVIII-LXXXII (zie ook denzelfde in *Teekenen des Tijds* 1919, 224-5).